

हैं आपण विसरतों.

हा जुन्यानव्यांचा वाद फार प्राचीन काळचा आहे. स्त्रियांना, शूद्रांना, वैश्यांना परागति नाही असे सनातनी म्हणविणारे एका प्राचीन काळीं ओरडत असावे, म्हणून श्रीकृष्णांनीं आपल्या उपदेशांत स्पष्ट सांगितलें कीं, ' स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् । ' आला जुन्यानव्यांचा वाद !

जुने तें सोनें. मग नवें काय सर्वच पितळ ? कविकुलगुरु कालिदासांना स्पष्ट म्हणावें लागलें कीं, अहो, काळाकडे पहा, विचार करा, आणि पारखून घ्या. वेड्या-सारखे परप्रत्ययनेयबुद्धि होऊं नका.

पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ॥

संतः परीक्ष्यान्यतरद्भजंते ।

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

प्रत्येक नव्या पिढींत वंड करणारीं, आमचेंहि चांगलें आहे, आम्हालाहि चांगलें म्हणणारीं माणसें असतील; किंवा निघतील, कारण जग फार विस्तीर्ण आहे आणि कालाच्या उदरांत पुढें काय आहे कोणी सांगावें, अशी घोषणा करणारीं आत्मविश्वासाचीं माणसें असतातच.

भवभूतीच्या नव्या काव्याविषयीं ओरडा सुरू झाला, तेव्हां त्याला देखील—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम् ।

जानंति ते किमपि तान्प्रति नैप यत्नः ॥

उत्पत्स्यतेस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।

कालोह्येयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अशी घोषणा करावी लागली. तात्पर्य काय कीं, असल्या नव्या नीतीला भलतेंच, केवळ व्यक्तिस्वातंत्र्याचें रूप येणार नाही हें पाहिलें पाहिजे. कारण माणूस स्वतंत्र झाला तरी तो समाजाचा व राष्ट्राचा घटकावयव आहे, हें स्वतंत्र म्हणविणाऱ्या माणसानेहि विसरून चालावयाचें नाही. म्हणून नवनीति का हीईना, ती राष्ट्राच्या उत्क्रान्तीला पोषक होईल, नवनीतिवादाची माणसें समाजाची हानि करणारें लिखाण लिहिणार नाहीत, एवढी खबरदारी समाजाच्या नेत्यांनीं घ्यावी व त्यांना योग्य वळण लावण्याचा प्रयत्न करावा.

खरोखर पाहिलें तर नवीन-जुन्यामध्ये झगडा नेहमींच असतो. तुकाराम, रामदास हे नवनीतिवादी होते, असें दाखवून देणारे अनेक उल्लेख त्यांच्या काव्यांत आहेत. हल्लीं संत म्हणविणारे भ्रष्ट आहेत, व्यसनाधीन आहेत, असें तुकारामबुवा “ ऐसे संत झाले कळी ! तोडी तमाखूची नळी । ” असले कित्येक अभंग लिहून सांगतात. त्याच-प्रमाणें ब्राह्मणांचा आचार सोळाव्या शतकांत कसा बिघडला होता, हे दासबोधांत रामदासांनीं कित्येक ठिकाणीं वर्णन करून लिहिलें आहे.

चांगलें, म्हणजे समाजाची, राष्ट्राची सर्व बाजूंनीं खरी उत्क्रांति व्हावी असलें

लिहिण्यास योग्य असलेल्या माणसांनीं, काल, देश, राजवटी इत्यादिकांचा विचार करून नव्या नीतीला धरूनच आपलें लिहिणें लिहावें म्हणजे झालें.

॥ तातस्य कूपोऽयमिति श्रुवाणाः ।
क्षारोदकं कापुरुषाः पिवन्ति ॥

असें तरी काय उपयोगी आहे, हें सनातनी म्हणविणारांनीं विसरूं नये.

“ अहो हें आमच्या वेदांत, आमच्या अमक्या उपनिषदांत, भगवद्गीतेंत, एखाद्या पुराणांत आहे ” असें बोलणाऱ्याला “ अहो सर्वच पूर्वीचें उत्तम, आणि उत्क्रांतिमय आहे म्हणतां तर, तुम्ही आज हजार-वाराशें वर्षे लोकांच्या लाथा कां खातां ? ” असें प्रत्युत्तर मिळावयास हरकत नाही. हा जुन्या नव्या नीतीचा वाद चालवयाचाच. तोहि सनातनीच आहे. पण त्यांतल्यात्यांत जुन्यांपैकी, हल्लीच्या काळाला योग्य असें काय व किती घ्यावें, नवें कोणतें घेऊन प्रचलित काळीं आपण जगावरोवर चालून, ऐहिक वैभव मिळवून आपल्या समाजाचा उपयोग करावा, हें तारतम्य चालविलें पाहिजे. त्या दिशेनें बहुतेक जुन्या नव्या लेखकांनीं लिहावें, बोलवें, अशी तजवीज झाली तर, आतां जें वृथा शब्दताडन होत आहे, तुम्ही शहाणे का आम्ही शहाणे, असें भांडण माजून उभयपक्षी वेडेपणा पदगंत येण्याचा संभव आहे, तें जाऊन शहाणपणानें उभयतांही योग्य मार्गाला लागतील असें केले पाहिजे.

नव्या तरुण पिढीवर आमचा फार विश्वास आहे. राष्ट्रान्या खऱ्या उद्धाराचे ते खरे स्तंभ आहेत, असें आमचें प्रांजल मत आहे. मात्र जुन्यांच्या बोलण्यालिहिण्यामध्ये देखील हल्लीच्या काळाला लागू असें काय आहे याचा त्यांनीं विचार करावा, आणि आपलें सर्व सामर्थ्य केवळ सनातन्यांशीं भांडण्यांत, आणि ज्या गोष्टी आज केवळ प्रयोगावस्थेतच आहेत, त्यांचें अनुकरण करण्यांत खर्च न करतां, आपल्या समाजांत उत्क्रांतीच्या मार्गाचें अवलंबन करतां येईल, असें कांहीं भरीव कार्य करावें अशी त्यांस प्रार्थना आहे.

औंध संस्थानात पंडित सातवळेकर आहेत. वेद, वेदांगें, उपनिषदे, भगवद्गीता, पुराण, इतिहास या सर्वांचा त्यांचा व्यासंग फार दांडगा आहे. शें-दोनशे उत्तमोत्तम पुस्तके आजपर्यंत त्यांनीं भारतमुद्रणालयांत काढून प्रसिद्ध केलीं आहेत. त्याचप्रमाणें किलोस्कर, स्त्री व मनोहर अशा मासिकांच्या ४५००० प्रती खपविणारे खंदे संपादक व प्रकाशक रा. शंकरराव किलोस्करहि आहेत; आणि त्या उभतांसहि आम्ही इंदुरास आपल्यावरोवरच महाराष्ट्र भाषेचे उद्धारक म्हणून आणले आहेत, हें आपण ध्यानांत घ्यावें. म्हणजे जुन्या-नव्यांचा मिलाफ करून आपणांस आपला समाज उत्क्रांतिमय करतां येतो हें समजून येईल. आमच्या राज्यांत आमच्या प्रेमाचे ह. भ. प. मार्तंडबुवा हरदास, हे जुन्या पिढीचे नामांकित कवि शाहीर, हरदास आहेत; रा. नारायण विठ्ठल गोलिवडेकर हे नामांकित कवि व नाटककार आहेत; तर नव्या पिढीतील रा. ताम्हनकर, बालकृष्ण मार्तंड ऊर्फ कवि शशांक हें उत्तम कवि व नाटककार आहेत. आमची नात

राजकुमारी अक्कासाहेब याहि उत्तम कवि, नाटककार व कीर्तन करणाऱ्या आहेत. रा. दत्तोपंत कुळकर्णी व रा. व. वाग्भट्टराव देशपांडे हे नवीन पिढीतील, तर रा. व. नानासाहेब चापेकरांसारखे जुन्या पिढीतील खंदे लेखक आहेत.

आतां यापेक्षां आम्हांस फार बोलावयाचें नाहीं. आपण सर्व विचारवान आहांत. महाराष्ट्रभाषेची कळकळ आपणां सर्वांसच आहे. महाराष्ट्राच्या उद्धाराकरतां साहित्यग्रंथ निर्माण व्हावेत, नाना प्रकारच्या विद्यांवर, नाना प्रकारच्या कलाकौशल्यावर, उत्तमोत्तम ग्रंथसंपत्ति तयार व्हावी; अशी साहित्य मंडळाप्रमाणेच आपणां सर्वांस काळजी आहे, व त्या दिशेनें प्रयत्न करण्याची आपली तयारी आहे, म्हणूनच आपण आपलें घर सोडून इतक्या दूर आलां आहांत. तेव्हां श्रीजगन्माता आपणां सर्वांचे सद्देतु पूर्ण करो, एवढेंच शेवटीं म्हणावयाचें.

माधव त्र्यंबक पटवर्धन

जळगाव : १९६६

माधव त्र्यंबक पटवर्धन

स्वागताध्यक्ष आणि महाराष्ट्रीय बंधुभगिनीनो,

महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी मला निवडून आपण जो माझा बहुमान केला आहे, त्याकरिता मी आपलें साभिवन्दन आभार मानतो. मी लोकप्रेमी असल्याने लोकांनी बहुमतानें दिलेला मान मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो. लोकसमाज हा आपल्या प्रसादाचे वा रोषाचे विषय निवडण्यात व्यक्तींइतकाच लहरी असू शकतो, हें मला ठाऊक नाही असें नाही. दोन्ही प्रकारचा प्रत्यक्ष अनुभव मी घेतलेला आहे. परंतु एकंदरीनें विचार करतां लोकसमाज हा मला व्यक्तीहून केन्हांहि अधिक विश्रसनीय वाटतो. तथापि प्रस्तुत प्रसंगीं, वयाने, ज्ञानाने आणि वाङ्मयतपाने माझ्याहून श्रेष्ठ असल्यामुळे श्री. लक्ष्मणराव पांगारकरांप्रमाणें जे जे या अध्यक्षपदाच्या मानाला अधिक पात्र आहेत त्यांचें मला स्मरण झाल्याविना राहात नाही. आणि या बहुमानाचें श्रेय माझ्या पात्रतेपेक्षा आपल्या माझ्यावरील प्रेमालाच अधिक आहे असें मला वाटतें. हा बहुमान स्वीकारण्यास मला आनंदाइतकाच संकोचहि वाटतो. म्हणून बहुमान तेवढा

मी मनाने त्या महानुभावांकडे पावता करून आपल्या कार्याला आरंभ करतो.

ज्या अनेक धाग्यांनी आपण नि मी एकत्र बांधले गेलो आहो, त्यांपैकी मराठी भाषा हा एक महत्वाचा धागा आहे. या संबंधाचा जिव्हाळा आणि महत्त्व ही सहज पटत नाहीत, ती प्रसंगविशेषेच मनावर ठसतात. बारा वर्षांपूर्वी जेव्हा उदरभरणासाठी पुणे सोडून इकडे खानदेशांत मला यावे लागले, तेव्हा आपण घर सोडून घराबाहेर कोठे तरी जात आहो या भावनेने मन फार अस्वस्थ झाले होते. खानदेश महाराष्ट्रांतच असला तरी नामाने निराळा आहे, आणि भूगोलाचे पुस्तक वाचणे नि देश प्रत्यक्ष पाहणे यांत महदन्तर असते, म्हणून माझ्या मनाची अशी अवस्था झाली. पण याच जळगावी आगगाडीतून मी धक्क्यावर उतरलो आणि शेतकऱ्यांच्या नायका माझ्या दृष्टीस पडल्या. त्यांची तो थोडी निराळी, पण कुणवाऊ मराठीच अशी बोली माझ्या कानावर पडली मात्र, माझा विपाद पार मावळला. येथे मी माझ्या मायदेशांतच नव्हे तर अगदी घरीच आहे, हे मनास पटून तेव्हा जे विलक्षण समाधान वाटले, ते मी जन्मांत विसरणार नाही. मायबोलीचा प्रभाव, मायबोलीचा जिव्हाळा हा असा आहे.

धर्मनिष्ठा, भाषाप्रेम आणि देशभक्ति ही मिळून एखाद्या लोकसमाजाच्या, एखाद्या राष्ट्राच्या ऐक्याची त्रिवेणी वाहत राहते. यांपैकी धर्मनिष्ठेचा प्रवाह तेवढा लोकांना उणे-अधिक स्पष्टपणे वाहतांना दिसतो; आणि त्याचाच प्रभाव त्यांना विशेष जाणवतो. “स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।” ही शिकवणूक सामान्य जनांनाहि तत्काळ पटते. वस्तुतः स्वभाषाभक्ति नि स्वदेशभक्ति ही स्वधर्माचीच अंगे आहेत. पण आतां कांहीं सुशिक्षित लोकांना धर्म या शब्दाची सुद्धा घाण घेऊं लागली आहे. आपण धर्मातीत आहो म्हणून मिरविणे हे पुढारलेपणाचे नि टुमदारपणाचे लक्षण होऊं पाहत आहे. तथापि धर्माचे मर्म जो ध्यानांत घेईल त्याला वेळोवेळीं देहान्तर करणाऱ्या आत्म्याप्रमाणे धर्म हा सनातन आहे, हे पटल्याविना राहणार नाही. धर्मविषयक कल्पना नि समजुती या सनातन आहेत असे नव्हे, पण धर्मविषयक वृत्ति ही सनातन आहे. नास्तिक मनुष्यसुद्धा धर्मात्मा असू शकतो; जैन आणि बौद्ध हे लोक निरीश्वरवादीच आहेत. ख्रिस्ती धर्माचाच नव्हे, तर धर्म या संस्थेचाच उच्छेद करण्यास सज्ज झालेले रशिया देशांतील समाजसत्तावादी क्रांतिकारक, हेहि धार्मिकच नव्हे तर अगदी धर्मवेडे आहेत. त्यांची साधनें आक्षेपार्ह वाटतील; पण त्यांचे ध्येय स्वीकरणीयच आहे. जाज्वल्य तत्त्वनिष्ठा आणि अलौकिक स्वार्थत्याग या गुणांसंगतीच त्यांच्यांत कडवी असहिष्णुताहि आढळते. एखाद्या संकुचित लहान वर्गाचे वा समाजाचे हित साधणे हे त्यांचे ध्येय नसून, कृत्रिम भेद नष्ट करून एका मोठ्या समाजातील सर्व व्यक्तींना, किंवाहुना यच्च-यावत् मनुष्यजातीला सुखी करण्यासाठी ते झगडत आहेत. धर्मसंस्थापना तरी निराळ्या कशासाठी असत? मनुष्याने स्वार्थाच्या प्रेरणेने केलेले भेदभाव आणि दंडक मोडून, टाकून, मनुष्याप्रण्यांचे मूलभूत साम्य आणि समता ही ध्यानांत घेऊन, जीं तत्त्वे आचरणांत आणल्याने व्यष्टीचीच धारणा नव्हे, तर समष्टीची धारणा आणि अभ्युन्नति होतील

असें वाटते, त्या तत्त्वांवर अढळ श्रद्धा ठेवून वैयक्तिक कष्टांची, आपदांची वा मृत्यूचीहि चिंता न करतां, एकप्रकारच्या गूढ आणि श्रेष्ठ आत्मसमाधानासाठी तीं तत्त्वे आचरणांत आणून देह 'चंदनाचे परी' झिजविणें यापरता दुसरा धर्म नाही. धर्म हा व्यक्तीची वैयक्तिक स्वार्थावरील दृष्टि काढून ती लोकहितावर स्थिर करतो आणि तिच्या अंगांत एका व्यापक पराक्रमाची प्रेरणा करितो. आतां कलान्तरानें मानवी स्वभावाच्या उपजत स्वार्थपरायणतेमुळे इतर मानवी संस्थांप्रमाणें धर्मांचेहि शुद्ध स्वरूप लोपून तो विपर्यस्त होतो, ही गोष्ट निराळी ? अशी गत होते म्हणूनच तर वेळोवेळीं—'युगे युगे' धर्मसंस्थापना करण्याची निकड लागते.

हें सारें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, धर्म हा शब्द कानीं पडताच नवमत-वाद्यांनीं विचकून जाऊं नये आणि सनातन्यांनीं हुगळून जाऊं नये. धर्मांचें मर्म ध्यानांत धरून आपल्याला वाङ्मयाचा नि भाषेचा विचार केला पाहिजे. दुर्दैवानें आम्हां हिंदूंची धार्मिक दृष्टीसुद्धां विकृत झाली आहे. व्यावहारिक स्वार्थाचा संकोच कोटें कोटें दिसत असला, तरी बहुजन-समाजाविषयीं समानतेची दृष्टी नि अंतरींची प्रीति ह्या दिसत नाहीत. भूतदयेला आम्ही संतांचें भांडवल समजतां, परंतु या भूतदयेत आत्मप्रौढीची छटा दिसते ती नसावी. आमचें धार्मिक जीवन सांघिक न होतां वैयक्तिक होतें, स्वाभाविकपणेंच आम्ही संहति-सामर्थ्याला आंचवतो आणि कार्यनाश होतो. वैयक्तिक मुक्तिसाठीं तेवढी आमची थोडीफार धडपड चालते. स्वाभाविकपणेंच राष्ट्रीय मुक्तीला आम्ही दुरावतां. स्वाभिमानाप्रमाणें धर्मनिष्ठा ही व्यक्तीपुरती संकुचित झाल्यानें तत्त्वनिष्ठा दुर्बल होऊन, पावेल त्याला भजण्याच्या मोहाला माणसें वळी पडतात. सार्वजनिक संकटांची चिंताच वाटत नाहीशीं होते. वैयक्तिक उत्कर्ष केव्हां केव्हां झाला तरी सार्वजनिक अपकर्ष होतो तो ध्यानांत येत नाही.

येथें मला मी पाहिलेल्या एका दृश्याची आठवण होते. कोल्हापुराहून मोटारीच्या सडकेनें आपण पुण्याकडे जाऊं लागलों कीं, इस्लापुराच्या अलीकडे ओड्याच्या कांठीं वसलेलें एक खेडें लागतें. सडकेला लागून बांधलेली एक मशीद आहे. केव्हांहि पाहा, वेळोवेळीं चुन्यानें सारविल्यामुळे ती कशी उजळ दिसते ! तिच्या पलीकडे कांहीं अंतरावर एक देवालय आहे. तें प्राचीनतर आहे हे उघड दिसतें. आता तें जीर्ण आणि मलिन दिसत असलें, तरी त्याची बांधणी भक्कम आणि सुवक्र आहे. देवपूजेला पुजारी असेलच; आणि देवपूजेची व्यवस्थाहि ज्याने इतका पैका व्ययित करून तें मंदिर बांधलें त्यानें करून ठेविली असेल, प्रसंगविशेषीं हिंदु गांवकरीहि दर्शनाला जात असतील. पण मुसलमानांना आपल्या मशिदीविषयीं जो आपलेपणा वाटतो, तो हिंदु गांवकऱ्यांना आपल्या देवळाविषयी वाटत नाही. म्हणूनच दोन्ही देवळांच्या बाह्य रूपांत अंतर पडतें. कारण, तें देऊळ कांहीं बहुजन समाजानें बहुजनसमाजासाठीं आणि बहुजनसमाजाच्या स्वामित्वाचें असें बांधिलेलें नाही ! हीं दोन पूजास्थानें मला वैयक्तिक आणि सांघिक धर्मभावनांची आणि त्यांच्या परिणामांचीं प्रतीके वाटतात.

इतर लोक आम्हांला एक समजून हिंदु म्हणतात, म्हणून आम्हीहि आतां आम्हांला एक समजून हिंदु म्हणवून घेऊं लागलों आहों. नाहीतर साम्यापेक्षां भेदच आमच्या डोळ्यांत चट्कन भरतात; आणि आम्ही आमची आपुलीक तात्काळ एखाद्या पंथापुरती वा जातीपुरती वा पोटजातीपुरती मर्यादित करितों. इतरांनीं नकाशावर रेघा काढल्या कीं, तेवढ्यानें आम्ही द्विधाच काय पण शतधा होऊन पुणेरी, खानदेशी, वन्हाडी, नागपुरी याप्रमाणें नावें घेऊन एकमेकांपासून फुटून स्वतः क्षीण होतों आणि इतरांचा स्वार्थ साधतों. असें आम्ही आत्मघातकी आणि परधार्जिणे आहों !

आमची धर्मबुद्धि शुद्ध आणि व्यापक जरी राहिली नसली तरी सुदैवानें अद्यापि तिच्यांत धुगधुगी आहे. पुण्याच्या लालुचीनें कां होईना, पण लोक फूल नाहीं—फुलाची पाकळी अर्पण करण्यापुरते स्वार्थत्यागास प्रवर्ततात. भापेंचें तसें महत्त्व सुशिक्षितहि जाणत नाहीत, मग अशिक्षितांची गोष्टच काढावयाला नको. एखादी भाषा जर धर्मग्रंथाचीहि असेल तर तिचा थोडा पुरस्कार धर्म्य कर्म म्हणून होतो. यासाठींच पूर्वी आपल्या मराठी राज्यांत ब्राह्मण हेच वैदिक धर्माचे आणि गीर्वाणभाषेचे आधारस्तंभ होते, म्हणून त्यांची दक्षिणेनें संभावना करण्यांत येई. परंतु हें दक्षिण्य मराठी भाषेविषयीं, मायवोलीविषयीं प्रकट झालें नाहीं. धर्माचें मर्म जर लोक जाणतील, तर “भाषेची” अभिवृद्धिही देशाच्या उत्कर्षाचें एक मोठेंच साधन असून तें प्रयत्नाधीनही वरेंच आहे,” हें आपणांला पटेल आणि आपण स्वभाषेची सेवा धर्मनिष्ठेच्या प्रचंड उत्साहानें करावयाला लागूं. धर्माची संकुचित दृष्टि मात्र कामाची नाहीं.

धर्म, भाषा आणि देश हीं एखाद्या समाजाच्या साधर्म्याचीं आणि ऐक्याची द्योतकें आहेत. त्यांच्या मर्यादा एका काळी जरी अभिन्न असल्या, आणि तसें असणें हें ऐक्याच्या दृष्टीनें जरी इष्ट असलें, तरी त्या कालांतरानें अपरिहार्यपणें भिन्न भिन्न होतात. बौद्धधर्म, ख्रिस्तीधर्म आणि महंमदी धर्म हे आज अनेक देश व्यापून राहिले आहेत; उलट, हिंदुस्थानसारख्या एका देशांत अनेक धर्म नांदत आहेत. भाषांच्या विस्तारांतहि हाच प्रकार आढळतो. इंग्रजी भाषा ही राजकीयदृष्ट्या स्वतंत्र, अलग अशा अनेक देशांची भाषा होऊन बसली आहे; तर उलट, हिंदुस्थानसारख्या जित देशांत राज्यकर्त्यांच्या इंग्रजी राज्यभाषेव्यतिरिक्त अनेक देशी भाषा चालू आहेत; आणि पुन्हां धर्मभाषा वा पंथभाषा म्हणून संस्कृत, प्राकृत, अरबी इत्यादि भाषांना थोडेफार महत्त्व आहेच. अशा स्थितीत व्यक्तीनें आपली निष्ठा कशी ठेवायची हा प्रश्न विकट होऊन बसतो.

धर्माचें मर्म ओळखून चाललों तर हा प्रश्न विकट वाटणार नाहीं. सर्वत्र चालूं असलेल्या जीवनकलहात, या कलियुगांत जर जिवंत राहावयाचें असेल तर संहतीविना कार्यसिद्धि होणार नाहीं. संघाला आपल्या ऐक्याची सतत जाणीव राहावी आणि तो कार्यक्षम राहावा अशी जर इच्छा असेल, तर तो संघ जसा फार लहान असून चालणार नाहीं तसा

अफाट असूनहि भागणार नाहीं. संघ अफाट असला म्हणजे तो विस्कळित होतो; व्यक्तींना सार्वजनिक चिंता वाटत नाहीं; आणि माणसें सुरक्षितपणाच्या सुखस्वप्नांत मग्न राहतात. एखादा धर्म वा एखादी भाषा जेव्हां अनेक देशांत पसरते, तेव्हां या निरनिराळ्या देशांत एकमेकांविषयीं धर्मबंधुत्वामुळे वा भाषाबंधुत्वामुळे साहजिकच जरी थोडीफार सहानुभूति वाटली, तरी व्यावहारिक हितसंबंधापुढें तीं बहुशः लटकी पडते. ज्या कारणानें बंधुत्वाचें भाऊवंदकींत पर्यवसान होतें, त्याच कारणानें धर्मबंधुत्वाचेंहि राष्ट्रीय वैरांत पर्यवसान होऊं शकतें. व्यवहार हा अशा प्रकारें प्रभावी असल्याकारणानें, जेथे ह्या देशांत अनेक धर्म आणि भाषा चालू आहेत, तेथे व्यक्तीनें वा व्यक्तीच्या लहानलहान संघानें संकुचित धर्माभिमान नि भाषाभिमान सोडावा आणि देशांतील राष्ट्रैक्यावर दृष्टि ठेवावी, हेंच उचित आहे. राष्ट्रासारखा मोठा संघ जिवंत राहावा, त्याचा साक्षात् अभ्युदय व्हावा, यासाठीं परदेशांतील सधर्मीयाला वा सभाषिकाला कोणी स्वदेशांतील परधर्मीयापेक्षां वा परभाषिकापेक्षां केव्हांहि जवळचा मानतां कामा नये, हेंच खरा धर्म सांगतो. या सद्धर्मदृष्टीनें पाहिलें तर सर महंमद इकबाल यांना सर अकबर हैदरी हे भाई परमानंदाहून थोडे अधिक जवळचे वाटले तरी चालेल; पण त्यांना काबुलीं अफगाण हा सर रामस्वामी अय्यराहून वा डॉ. आंबेडकराहून अधिक जवळचा वाटतां कामा नये. स्वदेशप्रेम हा धर्मश्रद्धेचाच एक प्रकार आहे, अशा अर्थाचें “ हुबुलवतन् मिनल्ओमाम् ” म्हणून जें वचन आहे, तें याहून निगळें काहीं सांगत नाही. हिंदुस्थानावाहेर हिंदु धर्म वा एखादी हिंदु भाषा जवळजवळ नसल्यामुळे हिंदु मनुष्यांची सहानुभूति हिंदुस्थानावाहेर जाऊं शकत नाहीं. त्याची दृष्टि इतकी संकुचित आहे कीं, ती जातीय वा प्रांतिक जरी झाली तरी ती एक मोठी प्रगतीच होणार आहे. उलटपक्षीं दुर्दैवानें असा एक समाज हिंदुस्थानांत आहे कीं, त्याला हिंदुस्थान ही आपली केवळ भोगभूमि वाटते, आपल्या हिंदु देशवांधवांचा मानभंग करण्यात आणि वेळींअवेळीं आपली सहानुभूति परस्थ सहधर्मीयांच्या चरणीं वाहण्यांत इहलोकीची इतिकर्तव्यता वाटते. त्यांच्या सहानुभूतीचा स्वदेशावाहेर संकोच आणि स्वदेशांत प्रसार होण्यानेंच राष्ट्रीय ऐक्याचा प्रश्न सुटणार आहे.

राष्ट्रीयदृष्ट्या धर्म आणि भाषा यांना असें गौणत्व येत असलें, तरी राष्ट्राचें ऐक्य साधण्यासाठीं स्वधर्म आणि स्वभाषा यांना आपण अग्नि दिला पाहिजे, असें मुळींच नाहीं. बहुजनांच्या कार्यासाठीं ज्याप्रमाणें आपण आपल्या प्रांतीचा काहीं अंश द्यावयाचा असतो, त्याचप्रमाणें राष्ट्रीय कार्य साधण्यासाठीं आपल्याला स्वत्वाभिमानाचा थोडा अंश स्वसंमतीनें सोडावयाचा आहे. बलात्काराला कोठेंहि अनुज्ञा नाहीं. चोरी करून वा ठकवून दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार न करतां प्रामाणिकपणें धंदा करून ज्याप्रमाणें चरितार्थ चालवितां येतो, त्याचप्रमाणे स्वदेशांतील इतर लोकांच्या धर्मावर नि भाषांवर घाला न घालतां आपल्याला आपल्या धर्माची नि भाषेची अमिदृद्धि करतां येते. तेव्हां दुसऱ्यांच्या धर्मावर नि भाषांवर धाडी घालणाऱ्या लोकांना भिऊन राष्ट्रीय ऐक्य साधण्यासाठीं म्हणून स्वभाषा आणि स्वधर्म यांच्यावर निखारा ठेवणें, हें

भेकडपणाचें आणि दुबळेपणाचें लक्षण आहे. ही आत्मवंचना होत आहे. राष्ट्रधर्मांत भेकडपणाला आणि दुबळेपणाला थारा नाही.

ज्या स्वत्वावर पाणी सोडूं नये असें मी म्हणतो, त्या स्वत्वाची थोडी मीमांसा केली पाहिजे. स्वधर्म काय, स्वभाषा काय, नि स्वदेश काय, जो मनुष्य अभिमानानें हें शब्द उच्चारतो त्यानें कांहीं या गोष्टी स्वतः निर्माण केलेल्या नसतात. त्या त्याला सामान्यतः वंशपरंपरेनें प्राप्त होतात. त्याला जी या गोष्टीविषयीं आपुलकी वाटते तिला अनेक कारणे असतात. त्यांच्याशीं त्याचे व्यावहारिक हितसंबंध निगडित झालेले असतात, त्यांच्याशीं या गोष्टीनींही तो सबद्ध असतो हें एक कारण; आणि या गोष्टींत त्याचा इतिहास असतो, म्हणजे त्याच्या पूर्वजांच्या धडपडांचें, पराक्रमाचें प्रतिबिंब असते, हें दुसरें कारण. मला मराठी भाषेविषयीं ममत्व कां वाटतें, तर माझे बहुतेक स्नेहीसंवगडी, सारे आत्मस्वकीय हीच भाषा बोलतात, माझ्या पूर्वजांच्या संस्कृतीचें भाष्य मला मराठी वाङ्मयांत वाचावयाला मिळतें आणि त्यांच्या संस्कृतीचें प्रतिबिंब मला तिच्या शब्दसंग्रहांतहि आढळतें. 'समवाण' आणि 'शिवराई' हे साधे शब्दसुद्धा थोडा विचार करतांच मला वंद्य अशा रामचंद्राची आणि शिवछत्रपतींची आठवण करून देतात. पूर्वजाभिमान हा एकप्रकारचा स्वाभिमानच असतो. त्यामुळे न्याय-निष्ठुरतेनें पूर्वजांचे दोष दाखवितांनासुद्धां भाषेत आपण स्वाभाविकपणेंच मर्यादा पाळतो. हें ममत्व गुणावलंबी नाही. इतर स्त्रियांशीं तुलना करून कांहीं आपण एखादी स्त्री मातृप्रेमासाठीं म्हणून नियोजित करीत नाही; तसेच आई कशीहि असली तरी तिला कांहीं सत्पुत्र 'बावांची आवा' म्हणणार नाही.

स्वधर्म, स्वभाषा आणि स्वदेश हीं कांहीं अशीं सनातन अपरिवर्तनीय नाहीत कीं, त्यांत व्यक्तीच्या पराक्रमाला वाव नाही. ज्या क्षेत्रांत माझ्या पराक्रमाला वाव आहे, त्या क्षेत्राविषयीं मला ममत्व वाटल्यावांचून राहत नाही. सुराज्य कोणाला नको आहे? पण सुराज्यापेक्षां स्वराज्यविषयीं प्रेम वाटतें याचें हेंच कारण कीं, स्वराज्यांत आपल्या कर्तृत्वाला चौफेर वाव मिळतो. उलटपक्षीं असें म्हणतां येईल कीं, ज्या स्वराज्यांत व्यक्तींच्या पराक्रमाला वाव नसेल तें स्वराज्यच नव्हे; त्याविषयीं आपुलीक कधीहि वाटावयाची नाही.

यासाठीं स्वधर्म आणि स्वभाषा यांच्या त्यागाची भाषा बोलणें भयावह आहे. भूतकालाशीं पिढ्या तोडणें आत्मघातकीपणाचें आहे. "पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाल" हे आपल्या 'विनायक' कवीचे शब्द आपण विसरतां कामा नये. या स्वत्वाभिमानांत भूतकालाचें स्फूर्तिप्रद स्मरण आहे, वर्तमानकाळीं करावयाचा पराक्रम आहे, आणि उज्वल भविष्यकाळाची आशा आहे.

यावरून मी स्वभाषेकडे, म्हणजे मराठीकडे कोणत्या दृष्टीनें पाहतों, हें ध्यानांत येईल. ही एक लौकिक व्यवहाराची भाषा आहे नि सवडीच्या वेळीं या भाषेतील वाङ्मय वाचतांना वेळ बरा जातो, एवढ्यासाठीं मी या भाषेपेला मानतो असें नव्हे. लौकिक

व्यवहार काय मोडक्यातोडक्या हिंदीवरहि चालेल; आणि मनोरंजनापुरतेंच पाहावयाचें तर इंग्रजी भाषा मला येते आणि तिचा फुलोरा मराठी भाषेच्या फुलोऱ्यांपेक्षां कितीतरी विविध, विस्तृत आणि सुगंधी आहे ! पण मराठीवर माझे स्वभाषा म्हणून प्रेम जडतें. कारण, तिच्या द्वारा मला माझ्या पूर्वजांच्या, ज्ञानेश्वरादि कवींच्या आणि शिवछत्रपति-प्रभृतिवीरांच्या पराक्रमांचें ज्ञान होतें; आणि हीच भाषा त्यांचीहि मायभाषा होती हें ध्यानांत येतांच तिच्याविषयीं विलक्षण आपुलकी वाटते. या पूर्वजांच्या स्फूर्तिदायक स्मृतिसंगतींत ही भाषा भंडान्यापासून जंजिन्यापर्यंत आणि बऱ्हाणपुरापासून खानापूरापर्यंत पसरलेल्या माझ्या दोन कोटि बांधवांची भाषा आहे याचीहि जाणीव होते. ही भाषा दोन कोटि लोकांच्या कौटुंबिक साधर्म्याचें आणि सांस्कृतिक ऐक्याचें द्योतक आहे इतकेंच नव्हे, तर हें ऐक्य दृढ करण्याचें महत्त्वाचें साधन आहे, हें ध्यानांत येतांच स्वभाषेचें महत्त्व अधिक वाटतें. या दोन कोटि लोकांच्या भवितव्याकडे लक्ष देऊन भाषेच्या स्वत्वाचें संरक्षण नि संवर्धन हें धर्म्य कार्य आहे, आणि हें धर्म्य कार्य करण्याची मला यत्किंचित् लाज वाटत नाही. हिंदुस्थानाच्या पस्तीस कोटि लोकांपैकीं या मराठी दोन कोटींविषयीं माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्यास विशेष आत्मीयता वाटते, याला जर कोणी स्वार्थ म्हणेल तर मी स्वतःला निश्चितपणें स्वार्थी म्हणूं देईन.

या दोन कोटि लोकांच्या महाराष्ट्रांत इतर धर्मांचेहि लोक आहेत. ख्रिस्तानुयायी वामन नारायण टिळक बौद्ध धर्मानंद कौसंबी, जैन दत्तात्रय भिमाजी रणदिवे, लिंगायत सुमंत यांच्याप्रमाणें ज्यांना ज्यांना मराठी ही आपली भाषा वाटते, म्हणजे दोन कोटि महाराष्ट्रीय हे आपले वाटतात त्यांना त्यांना मराठी भाषेचें स्वरूप ठरविण्याचा अधिकार हिंदु महाराष्ट्रियांइतकाच आहे; आणि त्यांच्या साहित्यसेवेची योग्य बूज करावयाला महाराष्ट्र बांधला गेला आहे.

“ मराठी असे आमुची मायबोली, जरी भिन्नधर्मानुयायी असूं ।

पुरी बाणली बंधुता अंतरंगीं, हिच्या एक ताटांत आम्हीं बसूं ॥

परंतु जे महाराष्ट्रांत राहून मराठीविषयी आपुलकी बाळगीत नाहीत, ज्यांना आपले हितसंबंध इतर महाराष्ट्रियांहून वेगळे आहेत असें वाटतें, ज्यांची सहानुभूति केवळ महाराष्ट्राबाहेरच नव्हे तर हिंदुस्थानाबाहेर एका विशिष्ट दिशेनें वाहत असते, त्यांनीं आपली उन्नति आपल्याला रुचेल त्या प्रकारें निश्चितपणे करून घ्यावी. त्यांच्या आड येण्याची आमची इच्छा नाही. परंतु आम्ही दोन कोटि लोक आमची उन्नति आम्हांला रुचेल त्या प्रकारें करून घेत असतांना त्यांनीं यत्किंचित् ढवळाढवळ वा विरोध करतां कामा नये. आमच्या भाषाविषयक वा संस्कृतिविषयक चळवळींत जे आम्हांला आपले मानतात असें कृतीने दाखवीत नाहीत, त्यांना ही लुडबूड करण्याचा अधिकारच प्राप्त होत नाही.

मराठी भाषा ही दोन कोटि लोकांच्या कौटुंबिक साधर्म्याची साक्ष आहे, आणि त्यांचें जीवन व्यापक, सुसंघटित नि अभ्युदयोन्मुख करण्याचें एक महत्त्वाचें साधन.

आहे. या दृष्टीने आपण भाषेच्या नि वाङ्मयाच्या स्वरूपाची पाहणी केली पाहिजे. आधुनिक मराठी वाङ्मय हे सुललित दिसले तरी एकंदरीने पाहतां संकुचित दृष्टीचे, थिल्लर, दुवळें आणि वेष-वेडें वाटते. म्हणूनच महाविद्यालयाच्या आंतवाहेर बागडणारे कुमार नि कुमारी आणि वेळ जात नाही म्हणूनच वाचन करणारे प्रवासी नि गृहिणी यांच्या व्यतिरिक्त प्रौढ, उद्योगी नि सुशिक्षित माणसे वाङ्मयाचे स्वागत करतांना क्वचितच आढळतात. बहुजन समाजास संतवाङ्मयाविषयीं जो जिव्हाळा वाटतो, तो त्याला आधुनिक वाङ्मय लौकिक असूनहि त्याविषयीं वाटत नाही. वैवाहिक जीवनाविषयीचे असमाधान तेवढे आधुनिक वाङ्मयांत जिव्हाळ्याचे आढळते; पण ते एका सुशिक्षितवर्गापुरतेच मर्यादित आहे. याव्यतिरिक्त दुसऱ्या सामाजिक वा इतर वैयक्तिक दुःखांची कहाणी तितक्या समरसतेने लिहिली जात नाही. शृंगार हा आद्यरस असेल, रसांचा राजा असेल, परंतु सतत आणि सर्वत्र त्याचाच ध्यास लागणे हे कामगण्डाचे ^२ लक्षण आहे. या 'नवमत'वादाचा समाजसत्तावादाशी कांहीं संबंध नाही, असे भाई लोक ओरडून सांगू लागले आहेत; आणि खरोखरच समाजसत्तावाद असा स्त्रेण नाही. तो निर्गल वाटेल, पण पराक्रमी आहे. पराक्रमी मनुष्याच्या शृंगारास रंग आहे, तो कौतुकास्पद वाटतो. दुबळ्यांची शृंगारलोलुपता केविलवाणी वा किळसवाणी वाटते.

पण येथे वाङ्मयाचा आढावा घ्यावयाचे मीं योजिलेले नाही. वाङ्मय वाढत आहे, वाचनाची आवड पसरत आहे, आवड आहे म्हणून आर्थिक तोटा सोसूनहि लिहिलेले पुस्तक मुद्रित करून प्रकाशित करण्याची वृत्तीहि लेखकांत दिसत आहे इत्यादि गोष्टी निःसंशय अभिनंदनीय आहेत. पण या प्रसंगीं मी वाङ्मयापेक्षां भाषेच्या स्वरूपा-विषयीं अधिक चर्चा करणार आहे.

महानुभावीयांनी या आपल्या मराठी भाषेत प्राचीन काळीं रचना करून तिला सजविली इतकेच नव्हे, तर पंथभाषा म्हणून तिची महती सिन्धूपार कावूलपर्यंत पोचविली. ज्ञानेश्वर-तुकारामादि संतांनी बहुजनसमाजाची बोधभाषा म्हणून हिच्यांत सकस आणि सुन्दर वाङ्मय निर्माण करून हिला गौरविली. मराठ्यांनी आपल्या राजवटींत जरी हिचे महाराष्ट्रीय महत्त्व ओळखिले नाही आणि हिला राजकीय महत्त्व प्राप्त करून दिले नाही, तरी मराठी ही त्यांची मायबोली असल्याने त्यांच्या पराक्रमाचे क्षेत्र जसजसे वाढले, तसतसा अप्रत्यक्षपणे हिचा गद्यप्रपंचहि वाढला; आणि ही विविध राष्ट्रीय व्यवहार करण्यास अधिक कार्यक्षम झाली. इंग्रजी राजवटींत परकीयांच्या प्रेरणेने, पण आपल्याच पूर्वजांच्या कष्टाने, व्याकरण-कोशादि ग्रंथ निर्माण होऊन हिला

(२) 'संततिनियमन' पुस्तकाच्या १५०० प्रती खपतात आणि 'प्रेमाचे तत्त्वज्ञान' या त्याच ग्रंथकाराने लिहिलेल्या पुस्तकाच्या ३०० प्रतीसुद्धा खपत नाहीत, हे कशाचे द्योतक आहे ?

निश्चित असें रूप आलें. पुढील काळांत ग्रंथकारांनी, वर्तमानपत्रकारांनी आणि मासिक-कारांनी हिची स्तुत्य अशी सेवा केली आहे.

या आजच्या मराठी भाषेचे स्वरूप कसें आहे ? हिच्या व्याकरणाकडे जसें आपण लक्ष दिलें आहे, तसें हिच्या शब्दसंपत्तीकडे दिले आहे काय ? वाङ्मयाचा शब्दसंग्रह हा एकंदर भाषा बोलणाऱ्यांच्या शब्दसंग्रहाचा उत्कृष्ट सामान्यांश असला पाहिजे. हा सामान्यांश जितका मोठा, तितकी लेखी भाषा अधिक प्रतिनिधिस्वरूप आणि अधिक प्रभावी होते. आजची मराठी भाषा तितकी प्रतिनिधिस्वरूप आणि संपन्न आहे असें मला वाटत नाही. भाषेच्या निश्चित झालेल्या व्याकरणाला अगदीं धक्का न लावितां प्रादेशिक बोलींतील शब्दांची चौकशी करून त्यांचा स्वीकार करण्यानेच मराठी भाषेला प्रतिनिधित्व आणि संपन्नता हीं पूर्णपणें प्राप्त होणार आहेत. याला सामुदायिक आणि विस्तृत चौकशीची आवश्यकता आहे खरी; परंतु मराठी भाषेच्या धुरंधुर लेखकांनी या प्रश्नाकडे पोचवावे तसें लक्षच पोचविलेले नाही. ते प्रवाहपतिताप्रमाणें वागत आले आहेत; आणि विशेष दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, दाखवूनहि त्यांना वस्तुस्थिति दिसत नाही. आम्हां लोकांची मनोवृत्तिच थोडी विलक्षण आणि विपर्यस्त झालेली आहे, “ ज्यांनीं तिच्या (म्हणजे मराठी भाषेच्या) अभिवृद्धयर्थ निरंतर उत्साहानें झटावें, त्यांच्यांत सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धि, पंडितमन्यता वगैरे दोष अखंड वसल्यामुळें तिची मोठीच हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत चाललेली आहे ” असें निदान विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी वासष्ट वर्यापूर्वी केलें. भाषेच्या स्वरूपाच्या दृष्टीनें पाहतां सुधारणेला अद्यापि आरंभ झालेला नाही. दिसावयाला ती पुष्ट दिसते; परंतु हे सशक्तपणाचें लक्षण नसून हें “ वातमूलक स्थौल्य ”^४ आहे, असें विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणेंच मलाहि वाटतें.

आमच्या मनोवृत्तींतील कांहीं दोष विष्णुशास्त्र्यांनींच दाखविल्यामुळें त्यांची थोडी चिकित्सा केल्यास ती अनाठायी होणार नाही. दोष दाखविण्याचें कार्य अप्रिय असलें तरी परिणामी पथ्यकर आहे. तेव्हा तें टाळून चालणार नाहीं.

मोटेपणाची धुंदी हा आमच्या मनाचा पहिला दोष आहे. पूर्वी मराठी धार-रावांनी तरवार चालवीत भीमथडीच्या तडांना सिंधूनदीचें पाणी पाजिलें नि एकप्रकारचें ‘ हिंदवी स्वराज्य ’ केलें याचें स्मरण आम्हीं ठेविलें आहे आणि याचा आम्हांला अभिमान वाटतो. ही गोष्ट स्पृहणीय आहे. परंतु पूर्वजस्मृतीच्या केवळ धुन्दीत राहून आपला अभ्युदय होणार नाही. या धुन्दीमुळें आमचा दुहेरी तोटा होत आहे. या उन्मादांत इतरांविषयी तुच्छतेचे उद्गार आमच्या तोंडून निघून स्वाभाविकपणेंच त्यांचीं मनें दुखावतात आणि ते आपले वैरी होतात. ज्यांना आपण याप्रकारें हिणवितों, ते कित्येक गोष्टींत आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत. कोणांत संघटना अधिक, कोणात अर्थोत्पादन-

सामर्थ्य अधिक, तर कोणांत स्वभाषाभिमान अधिक दिसतो. आपल्या शेजाऱ्यांचे वा प्रतिस्पर्ध्यांचे हे सद्गुण आपल्याला न दिसण्यानें सुद्धां आपला प्रगतीचा मार्ग तेवढा विकट होतो. ते आपले शेजारी आणि देशबंधूच असल्यानें, त्यांच्या न्याय्य आकांक्षां-विषयी सक्रिय सहानुभूति व्यक्त करून त्यांच्याशीं सख्य जोडल्याविना आपली उन्नति सुगम होणार नाहीं. कानडी-मराठीवादासारखे सीमाभागीं अपरिहार्यपणें उद्भवणारे वाद तडजोडीनें, पण तत्त्वनिष्ठेनें, आपले आपणच तिसऱ्या पक्षाच्या मध्यस्थांविना मिटविले पाहिजेत. तसें आपण करूं शकलों तरच भावी उत्कर्षाची आशा आहे.

या मोटेपणाच्या धुंदीमुळें दुसरा तोटा होतो तो असा कीं, कांहीं करावयाचें राहिलें नाहीं, अशा भ्रामक समजुतीनें आम्ही सुखासीन, असावध व निष्क्रिय होतो. सीमाभागीं होणारी अतिक्रमणें आम्हांस दिसेनाशीं होतात, तीं दिसली तरी तिकडे दुर्लक्ष होते, आणि सर्वनाशाचें पाणी तोंडानाकाशीं चढेपर्यंत आमची सुगक्षितपणाची धुंदी उतरत नाहीं. पांच आणि दहा रुपयांच्या चलनी चिठ्यांवर देवनागरी लिपि असली तरी मराठी भाषा नाही ! मराठीची ही उपेक्षा कोणाच्या ध्यानात येऊन असह्य झाली आहे कां ? त्याच-प्रमाणें वेळगांव जिल्हा हा कानडी म्हणजे कर्नाटकचा भाग आहे असें राष्ट्रसभेमध्ये जेव्हां ठरविण्यांत आलें, तेव्हां या जिल्ह्यांत मराठी भाषा बोलणारे लोक किती आहेत, ते कसे पसरलेले आहेत, त्यांचे हितसंबंध काय आहेत त्यांची या ठरावाला संमति आहे कीं नाहीं, नसल्यास त्या असंमतीला किती महत्त्व दिलें पाहिजे इत्यादी गोष्टींचा विचार खुळावलेल्या महाराष्ट्रीय राष्ट्रसभाभक्तांनीं केला नसला, तरी तो इतर महाराष्ट्रीयानीं करून योग्य दिशेनें चळवळ करावयाला हवी होती कीं नाहीं ? राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदीचा जे लोक सार्वत्रिक प्रचार करीत आहेत, त्यांच्या प्रयत्नांना यश आल्यास प्रांतिक भाषा अनावश्यक होऊन रसातळाला जातील, आणि या हिंदुस्थानच्या मानगुटीस 'हिंदुस्तानी' या नांवानें पं० मदन मोहन मालवीं यांची 'हिंदी' नव्हे तर शौकतअलीची 'उर्दू' मात्र वसेल, अशी मला भीति वाटते. ही भीति साधार असेल वा नसेल, पण या प्रश्नाचा विचार आपण नको का करावयाला ? अतिव्यापी दृष्टि ही संकुचित दृष्टी-

.....

(५) भारतीय साहित्यपरिषदेच्या उद्देशाची भाषा ठरवितांना 'विकास' शब्द आला तो जवळजवळ शंभर लोकांपैकीं दोघांनाच कळला नाहीं. अर्थात् या अल्पसंख्याकांच्या सोयीसाठीं 'विकास' शब्द मुळांत ठेवून फार तर 'तरक्की' हा शब्द कंसांत घालावयाला हवा होता. परंतु आमच्या विषयस्त नि परधार्जिण्या वृत्तीला 'तरक्की' हा मूळांत घालून 'विकास' हा शब्द कंसांत घालणें इष्ट वाटलें ! ('हंस', मे १९२६चा अंक, पृ. ७६ पाहा.) यावरून हिंदी प्रसाराची चळवळ, ही बहुजनसमाजाला समजणारी जी संस्कृतप्रचुर हिंदी तिला सार्वत्रिक करण्यासाठीं नसून, अल्पसंख्याकांची भाषा जी उर्दू ती थोडीशी पालटतां येईल, या वेळ्या आशेनें बहुजनसमाजाच्या गळीं उतरविण्यासाठीं कशी आहे हें स्पष्ट होईल.

इतकीच अनर्थकारक असू शकते. जिवंत राहावयाचें असेल तर पाणीच पाहिजे, विश्वव्यापी आकाशाचा पार्थिव जीवनाला तादृश उपयोग नाही.

संकुचित दृष्टिचाहि दोष आमच्यांत आहेच. एका अगदीं छोट्या संस्थानांत हिंदु महासभेच्या अध्यक्षांचें आगमन व्हावयाचें होतें. त्याच्या थोडें पूर्वी मी तेथील हाय-स्कूलांत बसलों होतो. एका सुशिक्षित ब्राह्मण शिक्षकानें वर्तमानपत्रांतील ती वार्ता वाचून उद्गार काढले : “ हे कां येथे येत आहेत ? आमच्या या नगरांत (पण हें गांवच होतें म्हटलें तरी चालेल) तर हिंदु-मुसलमानांचें पूर्ण सख्य आहे ! ” मला हें उद्गार ऐकून मनस्वी खेद वाटला. हें सख्य त्रिघडविण्यासारखा चढाईचा वा अतिक्रमणाचा उपदेश तर हिंदुमहासभाध्यक्ष करीत नाही ना ? मग स्वत्वसंरक्षणाचीसुद्धां चोरी असावी ? आणि इतर पक्षांचे पुढारी येऊन जेव्हां धर्मोपदेशाच्या नांवाखालीं सख्य-विघातक मंत्रदीक्षा देऊन जातात, तेव्हां हें सख्याचें सुशिक्षित कैवारी कोठें पुढें येत नाहीत ते ! सख्य अवश्य हवें, पण तें समानतेचें आणि प्रतिष्ठेचें हवें.

भाषा आणि वाङ्मय यांच्या क्षेत्रांतील हा दृष्टीचा संकोच आपल्या ऐक्याच्या आणि उन्नतीच्या आड येत आहे. पुणे, मुंबई, खानदेश, वऱ्हाड व नागपूर कोठेंहि पाहा, साहित्यिक हा मर्यादित कक्षेच्या बाहेर दृष्टि फेकीत नाही. पेणगंगा आणि मांजरा या नद्यांमधील प्रदेशांत-मराठवाड्यांत राहणारे, मराठी भाषा बोलणारे जे महाराष्ट्रीय लोक आहेत, त्यांची आम्हांस सतत जाणीव होत राहिली पाहिजे. ती होत नाही. त्यांच्या निर्भळ राजकारणाशीं साहित्यिकांचा जरी कांही संबंध येत नसला, तरी धर्म, भाषा आणि संस्कृति या तीन गोष्टींत त्यांचें स्वत्व सुरक्षित राहिल, याविषयीं शक्य ती चळवळ करण्याचें आपलें कर्तव्य साहित्यिकांनीं तरी अखंड करीत राहिलें पाहिजे. या दिशेनें तिकडे जे जे प्रयत्न होत असतील त्यांचा आपण यथोचित परामर्श घेतला पाहिजे. विपरीत परिस्थितींत कार्य करणाऱ्यांना स्थानिक सहानुभूति लौकर आणि उघड मिळणें कठीण होतें, अशा वेळीं आम्ही दूरदर्शीपणानें त्या मराठीच्या साहित्यभक्तांच्या सेवेची वृज करावयाला हवी.

या दृष्टिसंकोचामुळेच वाङ्मयनिर्मितीच्या वेळीं मूठभर इंग्रजी शिकलेल्यांच्या व्यतिरिक्त जो फार मोठा मराठी समाज आहे, त्यालाहि शिक्षिल नि जागविल असें वाङ्मय असलें पाहिजे, आणि थोड्याशा परिश्रमानें कां होईना, पण त्याला कळेल नि

(६) या परधार्जिण्या आणि आत्मघातकी वृत्तीमुळेच कित्येकांना आधुनिक ग्रंथांतील प्रचलित मराठी भाषेव्यतिरिक्त ‘ प्रांततः विभिन्न मराठी ’चा अभिमान उपटतो. असा दोष मुसलमानांत आढळत नाही. दक्षिणेकडील उर्दू आणि उत्तरेकडील उर्दू म्हणून उर्दूला द्विधा करण्याची बुद्धि त्यांना होत नाही.

(७) उदाहरणार्थ, तिकडील ‘ फटकार ’ हा कवितासंग्रह गुणानें इकडे ‘ प्रसिद्ध ’ होणाऱ्या काव्यसंग्रहाच्या तोलाचा आहे; पण तो आम्हांला ठाऊक होत नाही.

जिव्हाळ्याची आपली वाटेल अशी भाषा असली पाहिजे, या गोष्टींचा आपल्याला विसर पडतो. हा विसर न पडेल तर भाषा अधिक सुबोध नि जातिवंत होईल; आणि वाङ्मय अधिक व्यापक नि अधिक परिणामकारक होईल.

आमची फटकून वागण्याची वृत्तीहि याच दृष्टिसंकोचामुळे आली असावी. आपण लोकहितवादी बनलों कीं आपोआप महादेव गोविंद रानडे यांच्याप्रमाणें सहकार्यतत्पर होतों. तात्त्विक विरोध स्पष्टपणें आचरणांत आणूनहि आपल्याविषयीं बहुजनसमाजाच्या मनांत जिव्हाळा उत्पन्न करता येतो. बहुजनसमाजाविषयी खरें प्रेम असलें म्हणजे बहुजनसमाजाच्या मताला योग्य मान कोटें आणि किती घावयाचा तें आपोआप कळतें. बहुजनसमाजाच्या सर्वस्वी आहारींहि जावें लागत नाहीं आणि बहुजनसमाजाशीं फटकूनहि वागावें लागत नाहीं.

आमच्यांतील विद्वान् लोक कित्येकदा आमच्याच साहाय्यानें थोर होतात आणि आम्हांला दुरावतात. त्यांना बहुजनसमाजाचें सुतक-सोयर कांहीं राहत नाहीं. कित्येक लोक असे दिसतात कीं, त्यांना बहुजनसमाजाकडून मान तेवढा हवा असतो. नायकीची प्रतीक्षा असते, पण पायकीची शिक्षा आवडत नाहीं. सहकार्याकडे-संमेलनाकडे हे लोक सहसा फिरकावयाचे नाहीत. आपल्या तव्यावर आपल्या भाकरी भाजून घ्यावयास शिकलेले लोक घरचें खाऊन सैन्याच्या भाकरी भाजावयाला कसे धजतील? त्यांतून जर का यांना एखादे अधिकाराचें पद प्राप्त झालें असलें तर यांच्या अहंमन्यतेला सीमाच राहत नाहीं. पांच लोक स्वयंस्फूर्तीनें एकत्र बसून जे कांहीं ठरवितात तें लोकांवर लादण्याची सत्ता नाहीं म्हणूनच की काय, त्यांच्या योजनेला विरोध करतांना या अरेरावांची स्वातंत्र्यलालसा जागी होते. परंतु स्वकीयांशीं फटकून वागणारे हेच लोक वैयक्तिक स्वार्थासाठीं परकीयांच्या पुढें लाळ घोटतांना आढळतात !

बहुजनसमाज सत्ताहीन आहे म्हणूनच त्याला ज्याप्रमाणें कांहीं अधिकारी धुडकावून लावूं शकतात, त्याचप्रमाणें हिंदुसमाज सोशिक आहे म्हणून कांहीं लोक केवळ मनोरंजनासाठीं त्याची विडंबना करूं शकतात. वापडा कवि हा जसा विनोदाचा एक विषय होऊन बसला आहे, त्याचप्रमाणें हिंदूंच्या धार्मिक समजुतीचें विडंबन हा कांहीं चेष्टेखोरांच्या मनोरंजनाचा विषय झाला आहे. हेच चेष्टेखोर इतरांच्या वाटेस जात नाहीत. कारण, ते आपल्याला निश्चिष्ट पाडतील अशी साधार भीति त्यांना वाटत असते. पावित्र्याचें विडंबन होत आहे म्हणून ज्या दिवशीं हिंदु लोक आततायी होतील, त्या दिवशीं यांच्या चेष्टा थांबतील. तेव्हां मात्र या चेष्टेखोरांना वाक्स्वातंत्र्याची आठवण होणार नाहीं. पण आम्हांला वाक्स्वातंत्र्याची चाड आहे, जिवंत समाजांत मतांचें द्वंद्व हें सदैव चालूच राहणार, तत्त्वासाठीं दुसऱ्याला प्रिय नि पवित्र वाटणाऱ्या गोष्टीविरुद्ध प्रखर टीकाहि करावी लागणार. विरुद्ध मताचें खंडन करावयाचें, त्या मताविरुद्ध लोकमत बनवावयाचें, लोकांचा दृष्टिकोणच फिरवावयाचा, म्हणजे निर्विकार युक्तिवादा-सह उपहासाचाहि उपयोग करावा लागतो. परंतु तो साधन म्हणून करावयाचा असतो,

साध्य म्हणून करावयाचा नसतो; आपल्याला प्रिय असलेल्या लोकांचे मतपरिवर्तन करण्यासाठी असतो, केवळ हसू पिकवून दीनांच्या हृदयाला घरे पाडण्यासाठी नसतो.

मराठ्यांच्या शौर्याचाहि प्रकार असा चमत्कारिक आहे. आपला गनिमी कावा सुप्रसिद्ध आहे; परंतु तोहि कालांतराने विपर्यस्त झाला आहे. यश मिळत आहे तोंपर्यंत आमचा लढाऊ उत्साह अटक मानीत नाही; परंतु डाव उलटला म्हणजे आम्हांला पळतां भुई थोडी होते ! झाडास वांधिले तर हे झाड घेऊन पळून जातील, असा आपला लौकिक पानपतापासून तरी आहेच आहे. खेतींत गाडून उभे राहून शिस्तीने, जुटीने नि निकराने झुंजत मरणे वा तसूतसूच हटणे, हे आम्हांला ठाऊक नाही. ही चिकाटीच्या झुंजाची कला आम्हांला शिकावयाची आहे. चालता काळ आहे तोंपर्यंत कोपराने खणीत जाण्यांत स्वपराक्रम मानणारे वीर अपेश येऊ लागले कीं दैवाला दोष देऊन स्वस्थ बसतात यांत कांहीं नवल नाही.

आम्ही काळवादी आहो, हा आमचा सर्वांत मोठा दोष आहे. काळ सारे कांहीं करितो, काळ अनुकूल झाला की सारे कांहीं यथास्थित होईल, ही विचारसरणी आम्ही वैयक्तिक पोट भरण्याच्या उद्योगांत अनुसरत नाही; पण सार्वजनिक उद्योगाचा प्रश्न निघाला कीं ती आम्हाला अचूक आठवते. ही विचारसरणी आत्मघातकीपणाची आहे. यश थोडे येणे वा फार येणे, त्वरित येणे वा उशिरा येणे, हे कित्येकदा अशा गोष्टींवर अवलंबून असते कीं त्या गोष्टी व्यक्तीच्या आटोक्याबाहेर असतात. त्यामुळे यश वा कर्मफल हे व्यक्तीच्या अपेक्षेइतके वा व्यक्तीच्या डोळ्यांदेखत मिळेलच, असे निश्चय करून सांगतां येत नाही. तेव्हां ती चिंता व्यक्तीने करून व्यग्रचित्त होऊंच नये म्हणून, “ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । ” अशी शिकवणूक देण्यांत आली. नाहीतर सिद्धि ही कांहीं कालप्रभावाने होत नाही, ती ‘ कर्मजा ’च असते, असे स्पष्ट वचन आहे. काळ जर प्रतिकूल असेल तर तितके यश नाही येणार, पण प्रयत्नांची पराकाष्ठा केल्याचे श्रेय मिळून तेवढे बळ तर वाढेल, आणि काळ अनुकूलच असल्यास प्रयत्नाच्या प्रभावाने सिद्धि तितकी त्वरित पावेल, असा विचार मनुष्याने कां करूं नये ? काळावर विसंबवून राहण्यांत पुरुषार्थाचे निर्मूलन होते. काळावर विसंबणारे लोकच सत्ताधीश व्यक्तींच्या तोंडाकडे पाहावयाला शिकतात. इतरांच्या प्रेरणेने आणि प्रयत्नाने झालेल्या इष्ट गोष्टीलाहि राष्ट्राच्या भवितव्यतेच्या दृष्टीने कांहीं महत्त्व नाही. स्वकष्टाने आणि सहकार्याने घडवून आणिलेल्या क्रांतीला राष्ट्रीय महत्त्व आहे. कारण, ती क्रांति घडवून आणण्यांत समाजशुद्धि होऊन राष्ट्रीय बळ वाढते. उलट, परावलंबनाने शेवटीं नाशच होतो. म्हणून महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन होऊन प्रभावी व्हावयाचे असेल तर ते आपल्यास प्रेरणेने आणि आपल्याच सामुदायिक धनदानाने झाले पाहिजे, असे मला वाटते.

आपल्या मनोवृत्तीतील कांहीं दोषांचा स्पष्ट उल्लेख ‘ निबंधमाला ’-कारांनीच केल्यामुळे त्यांच्याविषयी इतका विस्तार करावा लागला. दोष दाखविले कीं राग येणे

स्वाभाविक आहे. माझ्यावर लोकांनी कितीही राग काढला तरी चालेल, भाषास्वरूपाचा प्रश्न सार्वजनिक असल्याने त्याच्याकडे त्यांनी निर्विकार नि शोधक दृष्टीने पाहिले की सारी जोड पावली.

विष्णुशास्त्री परभाषादूपणाला “क्षयाचें बीज” मानितात. त्यांच्या मते परभाषादूपण म्हणजे, “आपल्या^१ भाषेत परभाषेतील शब्दांचा अनिवार संकर होणे व तिची मूळची रचना सुटून ती अगदी परकी जी इंग्रजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणे” हें होय. ‘निबंधमाला’-कारांनी शब्दसंकराचा जरी उल्लेख केला असला तरी त्यांनी रचनाक्रांतीचा जितका विचार केला तितकाच परभाषेतील शब्दांच्या संसर्गामुळे होणाऱ्या अनर्थाचा केला नाही. रचनांतरप्रकरणी योग्य मर्यादा त्यांनी ओळखिली होती; कारण, “आपल्या भाषेत जेथे एखादा प्रकार नाही तेथे” आणि “ज्या कल्पना आपणांत पूर्वीच्या नव्हत्या” त्या व्यक्त करितांना “इंग्रजीचें अनुकरण करण्यास चिंता नाही” हें ते स्पष्टपणे म्हणतात; आणि म्हणूनच ‘महत्वाकांक्षा’ आणि ‘संशयाचा फायदा’ या शब्दसमुच्चयांना त्यांचा विरोध असूनहि ते मराठींत आता मान्यता पावले आहेत.

वाकप्रचार शुद्ध राखावेत याविषयी मुळांच मतभेद नाही. तिकडे लक्ष देण्याची आवश्यकता नाही, असे मी कोठेहि प्रतिपादिलेले नाही. उलट, ज्या मार्गाने जा म्हणून भाषाशुद्धिवादी लोक सांगत आहेत, त्या मार्गाने गेल्यास केवळ शब्दसंकरच टळेल असे नव्हे, तर रचनाशुद्धि, वाकप्रयोगशुद्धि हीहि अपरिहार्यपणे साधेल.

विष्णुशास्त्री म्हणतात, “इंग्लिश^{११} भाषेचा आम्ही द्वेष करीत नाही हें तर काय पण आपल्या मराठीच्या उत्कर्षास तो मोठेच साधन होईल अशी आमची खात्री आहे.” पण “मराठींत^{१२} इंग्रजींची भेसळ होऊ देणे हें आपणांस लज्जास्पद आहे. इतकेच नव्हे तर त्याच्या योगाने आपल्या सर्व प्रयत्नांचा शेवटी विघातहि होणार आहे. जर^{१३} सध्याप्रमाणे इंग्रजी शब्दांची व रचनेची आपल्या भाषेत सतत भेसळ होत गेली...तर तिचे रूप पालटतां पालटतां असे होईल की, ती इंग्रजीपासून निवडतां येणार नाही; व तिच्या मूळच्या रूपाचा मागमूसही राहणार नाही.”

शेवटच्या विधानांत पापशंकी अतिस्नेहामुळे अतिशयोक्ति झाली आहे; तरी त्याच्यांत विष्णुशास्त्र्यांची भाषाशुद्धीकडे पाहण्याची दृष्टि दिसते. मराठी भाषेचे भराभर होऊं वातलेले रूपांतर त्यांच्या डोळ्याला चमत्कारिक वाटले आणि म्हणून ते त्यांना नकोसे झाले. परंतु हेंच रूपांतर जर एकाएकी डोळ्यांवर न येईल अशा मंदगतीने चालले असते, तर मराठीचे “स्वत्व^{१४} म्हणजे निराळेपणा नष्ट होण्याच्या वेतांत आहे” असे त्यांना वाटले नसते; आणि मराठी भाषेची होणारी हानीहि त्यांच्या ध्यानांत आली नसती.

(८) निबंधमाला, पृ. ३. (९) नि. मा. पृ. ९६. (१०) नि. मा. पृ. १०३. (११) नि. मा. पृ. ६. (१२) नि. मा. पृ. ६. (१३) व (१४) निबंधमाला, पृ. ५.

माझ्यासारख्या भाषाशुद्धिवाद्याची भूमिका वेगळी आहे. जी क्रांति आपण सहेतुकपणे, मागे आणि पुढे पाहत घडवून आणितों, तिच्यामुळे आपले वाह्यरूप कितीही पालटलेले दिसले तरी आपले स्वत्व नष्ट होत नाही; उलट, ते अधिक प्रभावसंपन्न होते. सावरकरादि सुधारक धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या सुधारणेसाठी जे प्रहार करित आहेत ते यशस्वी झाल्यास जी क्रांति होईल ती आम्ही आमच्या अभिवृद्धिसाठी केली असे होईल. हे घाव देवपण आणणाऱ्या टाकीचे आहेत. या प्रहारांत आणि सोमनाथावर सुलतान महमुदाने घातलेल्या घावांत महदंतर आहे. परंतु जी क्रांति आपण घडवून आणीत नाही, तर केवळ उदासीनपणे दुसऱ्यांनी केलेली स्वीकारितो, ती स्वत्वाचा नाश केल्याविना राहत नाही. अशी अनिष्ट क्रांति मुंगीच्या पायाने होत असली, तरी विचारवंताला ती अविलंब उमगावयाला पाहिजे. भाषाशुद्धिवादीहि इंग्रजीचा वा अरबीफार्सीचा द्वेष करित नाहीत; ते स्वभाषेवर अधिक प्रेम करितात. शब्दसंकरापासून कोणतीही भाषा अगदी अलिप्त राहू शकत नाही हेहि ते जाणतात. परंतु परभाषेतील शब्दांची कुरघोडी आपण आपल्या विपर्यस्त नि अभिमानशून्य मनोवृत्तीमुळे करून घेत आलों आहो. तिच्या ओझ्याखाली कित्येक मराठी शब्द नि वाक्प्रचार मेले आहेत आणि कित्येकांचा जीव जात आहे, म्हणून ती आतां नकोशी झाली. हा विचार विष्णुशास्त्र्यांना शिवलाच नव्हता; आणि ख्रिस्त शके १९२५ मध्ये विनायकरावजी सावरकर यांनी जेव्हां 'मराठी भाषेचे शुद्धीकरण' या मथळ्याची लेखमाला लिहिली तेव्हां त्यांनाहि हा विचार तितका महत्त्वाचा वाटला नाही.

“ 'इष्टेट'^{१५}, 'इस्कूर', 'पाइंट', 'रजिष्टर' वगैरे पुष्कळ मंजुळ शब्द इतक्यांतच घरोघर होऊन वायकांच्या व पोरंपर्यंतसुद्धां गेले आहेत ! ” ही गोष्ट विष्णुशास्त्री मान्य करितात, पण त्यांचे त्यांना भय वाटत नाही. तथापि, “ पण^{१६} आमचा मुख्य रोख त्यांच्यावर नव्हे ” असे जे ते म्हणतात, त्यावरून या वायकांपोरंपर्यंत जाऊन पांचलेल्या शब्दांवर त्यांचा मुख्य रोप नसला, तरी गौणत्वे कां होईना पण रोप होताच, असा निष्कर्ष काढावयाला प्रत्यवाय नाही असे दिसते. पुढे जेव्हां ते म्हणतात की, “ वरील शब्द^{१७} कितीहि मराठींत आले तरी त्यांपासून तीस तादृश भय नाही, ” तेव्हां त्यांच्या विचारांत विसंगति दिसून येते असे इंग्रजी शब्द जर मराठींत 'कितीहि' म्हणजे असंख्य आले, तर मराठी भाषेचे स्वरूप अगदीं पालटल्याविना राहिल का ? तेच इतरत्र म्हणतात कीं, “ इंग्रजी शब्दांची^{१८} व रचनेचीं आपल्या भाषेत सतत भेसळ होत गेली. . . तर तिचे रूप पालटतां पालटतां असे होईल कीं ती इंग्रजीपासून निवडतां येणार नाही; व तिच्या मूळच्या रूपाचा मागमूसही राहणार नाही. ” ही भीति जर खरी असेल तर “ वरील शब्द मराठींत कितीहि आले तरी त्यांपासून तादृश भय नाही, ” हे म्हणण्याचा काय अर्थ ?

पण विष्णुशास्त्री म्हणतात कीं, “ एक तर^{१९} ते (शब्द) बोलूनचालून परकी पडले, तेव्हां त्यांस खुद्द मराठीच असें कोणी म्हणणार नाहीं, व त्यांचीही तींत घुसण्याची इच्छा नाही.” पण विष्णुशास्त्री मार्गे काय होऊन गेले आहे याचा विचार न करतांच भोळेपणाने भविष्य^{२०} वर्तवीत आहेत. आज या शब्दांना ‘ खुद्द मराठी ’ असें कोणी म्हणणार नाहीं; पण हेच शब्द एकदां जिव्हाग्रीं रूढ झाले नि लेखणीच्या द्वारा वाङ्मयांत पाय पसरूं लागले, तसेंच मराठी प्रत्ययोपसर्गांचे संस्कार त्यांच्यावर झाले,

“ I was thoroughly disgusted with them ! The hungry wolves ! त्यांचें माझ्या बुद्धिमत्तेबद्दल व कलेसंबंधी सारें बोलणें म्हणजे—nothing but just a prologue to their devouring passion ! मला हें प्रथम कळत नव्हतें, पण पुढें कळूं लागलें. म्हणूनच मी तेथें मिसळलें पण, सगळ्यांना एका हाताचें अंतरावर ठेविलें. पण शरदचें तसें नव्हतें. He did not long to devour me up. माझ्या सौंदर्याला तो भुकेला नव्हता He only accepted it. Oh ! he is such a great artist ! तुला माहीत नाहीं. I adore him ! ” इ० (पृ. ११).

वरें, वर्णनांतहि परके शब्द कसे येतात ते पाहा, “ जयंती डिलिव्हरी केस करून आली कीं तडक आंतल्या खोलीत जावयाची. वॉश वगैरे घेऊन कपडे बदलून मग स्वस्थ पडायची. पण आज ती इतकी थकून गेली होती कीं एक पाऊल उचलून ब्रेडरूममध्ये जावयाचीसुद्धां तिला इच्छा होईना. पहाटे चार वाजल्यापासून आज ती एका केसवर सारखी उभी होती. शिवाय ती केसहि अॅबनॉर्मल. केस करितांना तिला कांहीं वाटलें नाहीं.”—“ बाईसाहेब, ” मदननें ‘ खत ’ नेण्यासाठीं हाक मारली. “ हां रखा है वो खत टेबलपर, लेके जाव और बाईसाहेबकू सलाम बोलना ” (पृ. ९).

“ पण आज ती इतकी थकून गेली होती कीं ” हें शुद्ध मराठी आहे हें तरी सुदैवच; नाहींतर “ आज तिला इतकें एकशॉशन आलें होतें कीं ” अशीच भाषा पडावयाची !

ही जयंती मुंबई नगरांत मदन नांवाच्या नोकराशीं उदें बोलते ही गोष्टसुद्धां चिंतनीय आहे ! उदेंतच एकप्रकारचा करडेपणा, प्रताप आहे तो मराठींत नाही, अशी जी आमची खुळी समजूत आहे तिचें हें प्रत्यंतर आहे.

खुळा बेटा शेक्सपियर कीं त्याने वास्तववादाच्या मार्गे लागून इंग्रजी प्रेक्षकांसाठीं ‘ ज्युलियस सीझर ’ हें नाटक लॅटिन भाषेमध्ये रचिलें नाहीं ! सांप्रत जी ही गंगाजमनी मराठी भाषा लिहिली जात आहे तिचें मराठी लेखकांना कांहींच वाटत नाही. ‘ नथिंग

(१९) नि. मा. पृ. ९६. (२०) लघुकथांतून आणि कादंबऱ्यांतून संवाद देतांना जी इंग्रजीमिश्रित मराठी भाषा लिहिण्याची प्रथा पडत आहे. तिचा निषेध करावा तितका थोडाच होणार आहे. ज्यांना मराठी येते पण इंग्रजी येत नाहीं, अशा वाचकांनीं काय करावें ? उदाहरणार्थ, ‘ प्रतिभा ’ (३१२) या पुढारलेल्या पाक्षिकांतील ‘ लीना ’ ही गोष्ट पाहा. लीनाच्या तोडीं पुढीलप्रमाणें भाषण आहे;

सीरियस !' हाच एका सुशिक्षित प्राध्यापक मराठी लेखकाच्या लेखाचा मथळा आहे म्हणजे प्रो. वामन मल्हार जोशी ^{२१} यांच्यासारखे समदर्शी पंडित त्यांना आपले मानू लागतात आणि त्यांचे समर्थन करू लागतात याची वाट काय ? 'खुद्द' हा शब्द तरी एकदां कोठे 'खुद्द मराठी' होता ? पण आज तर तो 'खुद्द मराठी' म्हणून अपरिहार्य होऊन बसला आहेना ? " त्यांचीहि तीत घुसण्याची इच्छा नाही, " असे शास्त्रीबुवा कसे म्हणू शकतात ? त्यांची इच्छाच नाही मग ते घुसतात कसे ? 'खुद्द' हाच शब्द कसा घुसला ? कांहीं लोकांना ज्याप्रमाणे राज्ये कमावण्याची इच्छा नव्हती—व्यापारच करावयाचा होता, पण दैवयोगाने राज्ये आपण होऊन त्यांच्या गळ्यांत पडलीं असे म्हणतात, तसाच प्रकार या शब्दांच्या प्रकरणीहि होत असेल, कोणी सांगावे ? अशा रीतीने राज्ये दुसऱ्याच्या गळ्यांत घालणाऱ्यांची जी मनोवृत्ति असेल, तीच अशा परकीय राजांना त्यांची इच्छा नसतांहि आपल्या भाषेत आग्रहाने ओसरीच नव्हे, तर माजघर देणाऱ्या महोदारांची असली पाहिजे !

पुन्हा विष्णुशास्त्री म्हणतात, " शिवाय ^{२२} दुसरें असे कीं, त्यांतून कित्येकांचे मराठीत असणाऱ्या शब्दांनीं कामही होणारें नव्हे; यास्तव लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन ओतून काढावे, त्यापेक्षां हेच कां असेनात ? " परभाषेतून मराठीत आलेल्या शब्दांपैकीं खरोखर असे किती आहेत कीं मराठीत असणाऱ्या शब्दांनीं त्यांचे कामच झाले नसते ? असे शब्द केव्हांहि फारच थोडे असणार. चिपळूणकर जेव्हां 'खुद्द मराठी' असा शब्दप्रयोग करितात, तेव्हां त्या ठिकाणीं 'खुद्द' चे काम 'शुद्ध' ने झाले नसते का ? इतरच 'खुद्द'चे काम करावयाला 'स्वतः,' 'जात्या' इत्यादि शब्द सज्ज आहेत. 'वगैरे'चे काम करावयाला 'इत्यादि' आणि 'खुशाल' चे काम करावयाला 'सुखेनैव' हे शब्द काय सिद्ध नाहीत ? " ते ^{२३} खरे शब्द आहेत, किंवा त्यांच्यापेक्षा शुद्ध मराठी असे शब्द सांपडतील कीं नाही, हा विचार कोणीही करित नाही व करण्याची गरजही कोणास पडत नाही, " अशी हाकाठी करणारे विष्णुशास्त्री स्वतः न कळत तेंच पाप करितात ! 'शिवाय' च्या ठिकाणीं 'त्यांतून' ची योजना शास्त्रीबुवांनी केली असती तर अर्थबोध व्हावयाला

(२१) क्रांति एकदां होऊन हें नवें वळण पडलें कीं मग तिचे समर्थन विष्णुशास्त्रीसुद्धां करितात. उदाहरणार्थ ते म्हणतात, " मुसलमानांच्या भाषेतून आपल्या भाषेत कांहीं नवीन शब्द येऊन व तीस नवें वळण लागून तींत शोकदारपणा व आवेश हे गुण मात्र जास्त आले तेव्हां त्या भाषेच्या मिसळण्यानें आपल्या भाषेचे अहित न होतां हितच झाले यांत संशय नाही " (निबंधमाला पृ. ५). या समजांतील भ्रामकपणा मी मागेच दाखवून दिला आहे आणि श्री. नरसोपंत केळकर यांनीं या कामगिरीला 'छंदोरचने'च्या परीक्षणांत मान्यताहि दिली आहे. (२२) निबंधमाला पृ. ९६. (२३) नि. मा. पृ. १००.

काय अडचण पडली असती ? येथे तर “ उगीच श्रम घेऊन ” लांबलचक नवे शब्द ओतून काढावयाचे नव्हते, मराठी शब्दांची केवळ आठवण टेवायची होती. मग भाषेत विद्यमान असलेल्या मराठी शब्दांची विस्मृति कशाने झाली ? अर्थात् असावधानपणाने वा ज्यांची “ आंत घुसण्याची इच्छा नाही ” त्या शब्दांच्या मोहिनीमुळे असे कशाने होते ? या प्रश्नाकडे तितकें खोल लक्ष दिलें नाहीं म्हणून.

“ लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन ओतून काढावे, त्यापेक्षां हेच का असेनात ? ” असें जेव्हां विष्णुशास्त्री म्हणतात, तेव्हा त्यांनी स्वावलंबनाचें रहस्य ओळखिलें नव्हतें असें म्हणणें प्राप्त होतें. स्वदेशी कापड जर तलम निघू शकलें नाहीं तर जाडीभरडी खादी वापरावयाची पण परदेशी स्पर्शसुखद कापडाला शिवावयाचें नाहीं, या बाण्यानें वागतांना ‘ सार्वजनिक काका ’नी जी दृष्टि ठेविली होती तीच सार्वजनिक हिताची आहे. कष्ट न करतां उसनवारी करून मिरविणें म्हणजे कांहीं अभिमानास्पद व्यापार नव्हे. उलट, स्वावलंबनाने केलेलें कष्ट वाया जात नाहींत. भाषेची सर्गशक्ति टिकते नि वाढते. पुत्रजन्मोत्सवाची सर दत्तकविधानाला कशी येईल ?

विष्णुशास्त्री म्हणतात कीं, “ इंग्रजास^२ जर आमचे khutput bandobast Pacca, ghee असे शब्द चालतात, तर आम्हांसहि बुक, टेबल, नाटपेड वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेता येईल. ” चालवूनच घ्यावयाचे असें ठरल्यावर कांहीहि सुखनैव चालवून घेतां येतील. या कलेंत आपला लौकिक फार प्राचीन काळापासून आहे. पण विष्णुशास्त्र्यांना हा प्रश्न सुचला नाहीं कीं, khutput, bandobast, pacca, ghee, हे शब्द शिष्टभाषेत आणि विदग्ध वाङ्मयांत कधीं आढळतात काय ? आणि या शब्दांनी इंग्रजी भाषेंतील पूर्वीच्या कांहीं शब्दांची गळचेपी केली आहे काय ? मुळींच नाहीं. पण अरबी, फार्सी आणि इंग्रजी शब्दांनी मराठी शब्द नष्ट करून टाकिले ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

“ इंग्रजी शब्दांची वरचनेची आपल्या भाषेंत सतत भेसळ ” होऊं देणें विष्णुशास्त्र्यांना अनर्थावह वाटत होतें, हें निःसंशय आहे. परंतु या प्रश्नाच्या दोन अंगांपैकीं शब्दसंग्रहाचा त्यांनी तितकासा खोल विचार केला नाहीं. तथापि “ शब्द-बहिष्कार म्हणजे भाषाशुद्धि नव्हे, ” असें त्यांनीं बजाविलें होतें म्हणून ‘ सहाद्रि ’ मासिकांत श्री. क्षीरसागर म्हणतात, त्याप्रमाणें त्यांनीं बजाविलेलें कोठेंहि दिसत नाहीं.

पण ‘ निबंधमाला ’-कारांनीं या अनिष्ट अशा दुहेरी भाषादूषणाचीं कारणें मोठ्या मार्मिकपणानें सांगितलीं आहेत. “ इंग्रजी^२ भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास (भाषादूषणास) कारण झाला हें उघडच आहे ” असें सांगून ते पुढें लगेच म्हणतात, “ परभाषेचा केवळ संसर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असें म्हणतां येत नाहीं. तिच्या दुर्दशेचें खरें कारण...आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयीं मुळींच अभिमान नसणें

हैं होय...तिसरें कारण उपेक्षा किंवाहुना तिरस्कारही म्हटला तरी चालेल. ”

[आज सुशिक्षित लोक मराठी भाषेचा तिरस्कार करीत आहेत असें मला वाटत नाहीं. त्यांना तिचा मुळींच अभिमान नसेल असेंहि म्हणतां येत नाहीं. परंतु मूलगामी अभिमानाच्या अभावीं अद्यापि तिची उपेक्षा होत आहे यात तिळमात्र संदेह नाहीं. विद्यापीठाच्या परीक्षांना मराठी हा विषय केवळ आवश्यक केल्यानें ही स्थिति सुधारेल, असें विष्णुशास्त्र्यांसहि वाटलें नाहीं आणि मलाहि वाटत नाहीं. हा उपाय कृत्रिम आहे म्हणून याला यश येत नाहीं अशी स्थिति नसून, मराठीचे विद्यार्थी नि सूत्रधार यांना मराठीचा खरा अभिमान नाहीं, हें खरें अपयशाचें कारण आहे.] अभिमान नाहीं, पोटतिडीक नाहीं, कष्ट करावयाला नको, व्यवहारिक स्वार्थ साधावयाचा असतो इत्यादि विविध करणारांनीं जो तो पळवाट शोधून काढतो. जे हा विषय स्वेच्छेनें घेतात ते फारसे कष्ट करायला नकोत म्हणून घेतात. मराठी ही आपली जन्मभाषाच आहे, तेव्हां तिचा विशेष अभ्यास तो काय करावयाचा असतो ? चार ओळी खरडावयाला कांहींच श्रम घ्यावे लागत नाहीत, या ऐटींत ते परीक्षेला बसतात. वरें, परीक्षक कडक होऊं पाहतील तर त्यांना वृत्तिछेद होण्याची भीति असते; आणि विद्यापीठाने विकल्पाला थारा दिल्याने विद्यार्थी या विषयाला रामराम ठोकतील हीहि भीति असते. कित्येकांची संस्कृतभक्ति ही एकनाथाच्या विद्वान् चिरंजीवासारखी असल्याने ते वस्तुतः मराठीचे प्रच्छन्न हितशत्रुच होतात. मुंबई विद्यापीठांत मराठीविषयाधिकारी समितीचा नव्या शुद्धलेखनास विरोध आहे याविषयीं चिंता नाही, पण जुन्या शुद्धलेखनाचें तरी योग्य प्रकारें पालन होत आहे काय ? मुळीच नाहीं. सारी अनवस्था आहे !

मराठीच्या मानानें संस्कृताचाच अभ्यास अधिक होतो. ही गोष्ट कांहीं अनिष्ट नाहीं, पण संस्कृताचें ज्ञान निकडीचें नाहीं. कालिदास-भवभूतीपेक्षा ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम अधिक जवळचे आहेत. म्हणून मराठीचा सांगोपांग अभ्यास अवश्यक आहे. तो न झाल्याने मराठी शब्द आणि मराठी रचना हीं मागे पडतात; आणि ‘ सुवर्णमध्य, ‘ नक्राश्रु ’ सारखे ‘ अर्धजातीय ’ शब्द ‘ ज्यांचा अर्थ इंग्रजी आणि उच्चार मराठी असें अर्धकच्चे.. शकडों शब्द ’ मराठीत उतरतात ! ‘ Deer-Water ’ (म्हणजे ‘ मृगजळ ’) हा शब्द इंग्रजींत जसा हास्यास्पद होईल, तसेच ‘ सुवर्णमध्य ’ आणि ‘ नक्राश्रु ’ हे खरोखर हास्यास्पद वाटले पाहिजेत. पण ते असो. हे हाताशीं असणारे आणि पुढेंपुढें करणारे शब्द इंग्रजी असोत वा अरबी-फार्सी असोत वा संस्कृतहि असोत, ते न वापरतां ज्यांनी मराठी वाङ्मयांत नि मराठी प्रांतिक बोलीत नेटका प्रपंच केला आहे, त्या मराठी शब्दांचा शोध करून त्यांना जवळ केलें पाहिजे. परकीय शब्दांवरील बहिष्काराची चळवळ ही या मराठी शब्दांच्या शुद्धीसाठी आहे. आणि त्यांच्या पुरस्कारासाठी ‘ खुशाल ’ हा शब्द वापरावयाचा नाही असा निश्चय केल्याविना ‘ सुखरूप, ’ ‘ सुखेनैव ’ इत्यादि

शब्दांची उपस्थिति होत नाही. जेथे मूळचे मराठी शब्द नसतील तेथे ते मराठी-संस्कृतांतील प्रत्ययोत्सर्गाच्या साह्याने साधून व्यावेत.

या इष्ट चळवळीला सुशिक्षितांचा विरोध कां ? कारण उघड आहे. मराठीचे भाषादूषण सुशिक्षितांनीच केले आहे. त्यांना स्वाभिमान नाही; आणि त्यांचे मराठीचे ज्ञान तोकडे, पण सुशिक्षित झाल्यामुळे आलेली 'पंडितमन्यता' मोठी. असे कोणी स्पष्ट म्हटले की संताप येतो. तथापि अनेक वर्षांच्या जडलेल्या संवयीचा वीमोड करावयाचा म्हणजे अत्यंत कष्ट पडतात आणि निश्चयाचे बळ लागते. तेव्हां विरोध करून तो तत्वासाठी आहे हे भासविणे हाच मार्ग सोईचा आणि सुखाचा ठरतो. मराठी भाषेचा आणि वाङ्मयाचा जर सार्वत्रिक आणि सांगोपांग अभ्यास होऊ लागेल तर हा विरोध तात्काळ भुईसपाट होईल. तोंपर्यंत काय करावयाचे हा निकडीचा प्रश्न आहे. तोंपर्यंत या विरोधकांच्या आक्षेपांचे साधार खंडन करून परकीय शब्दांवरील बहिष्काराची चळवळ निकराने चालू ठेविली पाहिजे.

पहिला आक्षेप 'मूले कुठारः' या प्रकारचा आहे. मराठीत रूढ झालेल्या परकीय शब्दांनी समानार्थी मराठी शब्द मारिले आहेत, हा "केवळ प्रचारांधतेमुळे झालेला भ्रम आहे" असे श्री. क्षीरसागर हे ठासून सांगत आहेत. ही ठोकून देण्याची कला मला तशी अवगत नसल्याने आणि वारंवार आत्मनिरीक्षण करण्याची आवश्यकता मला भासत असल्याने, मी पुन्हा या प्रश्नाचा विचार केला. श्री. नरसोपंत केळकर हे मराठीतील पहिल्या प्रतीचे लेखक आहेत याविषयी तर वाद नाही. त्याचप्रमाणे ते कोणत्याहि दुमीने खुलावलेले नाहीत-रसिक आहेत, भाषासौष्टवाकडे लक्ष पुरविणारे आहेत. तेव्हां ज्यांत अनेक विषयांचा परामर्ष घेण्यांत आला आहे असे त्यांच्या ग्रंथांतील एक विस्तृत प्रकरण घेऊन ते भाषेच्या दृष्टीने सूक्ष्मपणाने पारखून पाहावयाचे असे मी ठरविले. 'लो. टिळक यांचे चरित्र', खंड १ ला, यांतील 'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र' हा तिसरा भाग अभ्यासासाठी मी निश्चित केला हा भाग ४६ पृष्ठांचा आहे. तो वाचून पाहिल्यावर तर भाषाशुद्धीची चळवळ अत्यवश्यक आहे याविषयी संदेहच राहत नाहीत.

(२८) कांहीं वाक्यांवर टीका करावयाचाहि मोह होतो. " इंग्रजांशी अंकितपणाने वागणे व अप्रसिद्धीची धूळ खात पडणे या गोष्टीची कमाल झाली " (पृ. ५३). येथे 'कळस' हा शब्द कां सुचू नये ? " इनाम कमिशन, नक्त नेमणुकांची कारवाई, दारूचा प्रसार, जंगलांची वाढ वगैरे वावर्तीत राज्यकारभाराची कदर भासू लागली होती " (पृ. ८०). 'कदर' याचा अर्थ योग्यता, प्रतिष्ठा असा आहे. येथे हा शब्द करडा अंमल या अर्थाने योजिलेला दिसतो ! " लोकमताची जशी त्यांनी पर्वी केली नाही तशीच सरकारच्या अवकृपेचीहि त्यांनी पर्वी केली नाही. " (पृ. ९०). 'पर्वी' हा एकच शब्द एका वाक्यांत दोनदां वापरण्यापेक्षा 'चिंता' हा शब्द एकदां तरी आठवला असता तर बरे झाले असते.

अखेर (शेवट, शेवटीं), अमदानी (राजवट), कमी असणें—होणें (उणावणें), कायमचा (सदाचा, नित्याचा), खुद्द (स्वतः), खुशाल (विनधोकपणें, वेधडक), खेरीज (व्यतिरिक्त, वगळून), जमीन (भुई, भूमि, क्षेत्र), तयार (सिद्ध, सज्ज), दिवाण (प्रधान), देखील (सुद्धा), नफा (लाभ), नुकसान (तोटा), पेशा (धंदा, वृत्ति), वरोवर (सह, समागमें, अचूक, योग्य), बदलणें (पालटणें), वाजू (कड), मदत (साह्य), माहीत (ठाऊक), माहिती (ज्ञान), व (आणि), वगैरे (इत्यादि) शहर (नगर), शिवाय (विणें), सुरू (चाळू), सुरुवात (आरंभ), हजार (सहस्र), हल्ली (सध्या, साप्रत), हुशार (बुद्धिमान्, तरतरीत) हे शब्द वैपुल्यानें आढळतात. तर पुढें कंसांत दिलेले समानार्थी शब्द अत्यंत वैरल्यानें आढळतात. ' मदत ' हा शब्द वारंवार पुढें येतो आणि त्याचा पुरस्कार होतो; पण ' साह्य ' हा असहायपणें मागे एकीकडे खितपत पडतो. ' शिवाय, ' ' व-वगैरे ' हीं अव्ययें पदोपदीं दिसतात; पण ' वांचून, ' ' विणें ' हीं अव्यये चुकूनहि पुढें येत नाहींत. ' वांचून ' आणि ' विणें ' हीं अव्ययें एकएकदाच आणि तीं कैळकरांनींच पूर्वींच्या लेखकांच्या दिलेल्या पुढील अवतरणांत^{२६} ! " हें पाहून कोणास आनंद झाल्यावांचून राहणार आहे ? " (पृ.६९) आणि " असा बुद्धिमान् मुलगा शिक्षणाविणें फुकट दडवला जाऊं नये " ^{२७} (पृ.८४) हा जो पक्षपात नरसोपंतांसारख्या कसलेल्या लेखकाच्या कृतींत न कळत उतरतो त्याचा अर्थच हा की, वर दिलेले परकीय शब्द इतकें जवळचे झाले आहेत कीं, समानार्थी मराठी शब्द अपरिहार्यपणें दुरावतात आणि त्यांची उपस्थितिच होत नाही. स्वकीय मराठी शब्द न आठवणें म्हणजेच तो मरणें होय ! हे स्वकीय मराठी शब्द मरू नयेत अशी जर आपली इच्छा असेल तर त्यांना जवळ करून त्यांचे प्रतिस्पर्धी जे परकीय शब्द त्यांना दूर ठेविल्यावांचून गत्यंतर नाही.

पण कोणी म्हणतात कीं, " मराठी भाषेमध्ये जे परकीय शब्द येतात ते असेच अगदीं बारीक छटांचें संकेत दाखविण्याकरितां येत असतात; आणि तेच शब्द काढून टाकिले तर त्या बारीक छटा दाखविण्याच्या बाबतीत आपली कुचंबणा होईल, आणि तेवढ्या दृष्टीनें भाषेंत वैगुण्य येईल." पण अशा परकीय शब्दांची संख्या फारच लहान

(२९) ' जम बसलेला नाही ' या वाक्यप्रयोगात ' जम ' हा शब्द अगदी अपरिहार्य वाटतो ना ? पण १८७२ मधील ज्ञानप्रकाशांतून जो उतारा ७४ व्या पृष्ठावर देण्यांत आला आहे त्यांत " पण अद्यापि लोकांत बस बसलेला नाही, " असें वाक्य आहे. तसेच ८६ व्या पृष्ठावरील भाषेंत " बाजारांत गुजरींत चव्हाट्यावर अडुयावर गदींत. . ." या ठिकाणीं गुजरी हा शब्द आहे; पण ' मी गुजरींत गेलों ' असा वाक्यप्रयोग विडम्बनकारांना मात्र विडम्बनास्पद वाटतो !

(३०) श्री. कृ. पां. कुलकर्णी यांचें यंदाच्या शारदोपासक संमेलनांतील भाषाशुद्धीवरील भाषण.

आहे. अशा अत्यंत थोड्या शब्दांना प्रवेश असावा म्हणून इतर बहुसंख्य शब्दांना धुडगूस घालू देणें म्हणजे अराजक माजविणें होय. रामराज्य, स्वराज्य असे शब्द असतांना 'शाही' चें स्तोम कां? 'राज्य' हा शब्द चांगल्या अर्थानें येतो तो 'शाही' च्या ठिकाणीं वापरतां येत नाही असा सूक्ष्म भेद कोणी भासवितात; पण तो कोणी पाळतात कां? या सूक्ष्म अर्थच्छटेंत कांहीं अर्थ असतां तर केळकरांनीं वाजीरावशाही, टेंपलशाही यांच्या जोडीनें मराठेशाही हा शब्द कशाला वापरला असता? का त्यांना मराठेशाही हा शब्द वापरून कांहीं सूक्ष्म, अनिष्ट अर्थच्छटा व्यक्त करावयाची होती? 'वारीक' आणि 'सूक्ष्म' यात तरी काय अर्थभेद आहे? 'जरूर' हा शब्द 'अवश्य' च्या ठिकाणीं वापरून विशेष काय साधतें?

अर्थाच्या सूक्ष्म छटा दाखविणारे थोडे परके शब्द एक वेळ चालतील; स्थूलार्थ व्यक्त करणारे शब्द स्वकीय मराठीच असले पाहिजेत. अर्थाच्या सूक्ष्म छटा व्यक्त करावयाच्या प्रसंगापेक्षा स्थूलार्थ व्यक्त करावयाचे प्रसंग कितो तरी अधिक येतात. या अधिक प्रसंगी जर परकीय शब्द वापरले गेले, तर त्यांचे पौनःपुन्य तितकें वाढून तें त्यांची उपस्थिति तितकी लौकर होण्यास कारणीभूत होतें. 'बळें,' 'हट्टानें', 'जाणून-बुजून', 'बुद्ध्या' या शब्दांच्या अर्थात भेद दाखवितां येतील; परंतु त्या सर्वांच्या ठिकाणीं 'मुद्दाम' हा शब्द चालतो! स्वाभाविकपणेंच तो लौकर नि वारंवार आठवतो. इतर शब्द मागे पडतात, लोप पावतात. आम्ही स्वकीय शब्दांचें कार्यक्षेत्र मर्यादित करून त्यांचा ठिकठिकाणीं कोंडमारा करितों आणि परक्या शब्दांना संचार-स्वातंत्र्य देऊन दिग्विजयाचा मार्ग सुगम करून देतो हें इष्ट नाही.

श्री. कृ. पां. कुलकर्णी म्हणतात, "दोन संस्कृतींचा मिलाफ होऊं लागला म्हणजे शब्दांची येरझार सुरू होते. नव्या शब्दांना थोपवितां येत नाही व जुन्या शब्दांचें उच्चाटन करतां येत नाही. शब्द हे आपोआप मरत असतात व आपोआप उत्पन्न होत असतात. प्रत्येक शब्दाला एकप्रकारचा संकेत असतो. हा अगदीं स्वतंत्र आहे त्यावर कोणाचीही हुकमत चालत नाही. संकेत हा शब्दांचा पृष्ठवंश आहे. संकेत नाहीसे झाले म्हणजे जुने शब्द नाहीसे होतात, म्हणून प्रयत्नाचा आटोकाट केला तरी शब्दांचा जीर्णोद्धार होणें शक्य नाही. जोपर्यंत शब्दांच्या मागील संकेत जागा आहे, तोपर्यंत शब्दांची हकालपटी केली तरी ते शब्द मरणार नाहीत." तात्पर्य काय की शब्दांचें जननमरण हें मानवाधीन नसल्यानें त्यानें शब्दसृष्टींत ढवळाढवळ करू नये!

पण या पृष्ठवंशवाद्यांच्या युक्तिवादांत मुख्य दोष हा आहे की, ते मनुष्याला निर्माल्यवत् मानितात. निसर्गावर जेथें मनुष्याची थोडीफार सत्ता चालू शकते तेथे ती काय मानवी गोष्टीवर चालणार नाही? मनुष्य हा भाषेवर स्वामित्व गाजवूं शकतोच शकतो. व्यक्तीची सत्ता मात्र इतकी थोडी चालू शकते कीं, ती शून्य आहे असें एक वेळ म्हटल्यास चालेल. कारण, भाषा ही एका व्यक्तीची नसून लक्षावधी कोट्यावधी व्यक्ति मिळून होणाऱ्या समाजाची असते. या समाजाला भाषेवर सत्ता कां गाजवितां येऊं

नये ? भाषा जर मनुष्यसमाजनिरपेक्ष असती तर तिचें स्वरूप सर्वत्र एकविधच झालें असतें. पण तसें होत नाहीं. अमेरिकन इंग्रजीमध्ये 'रेल्वे' न म्हणतां 'रेलोड' म्हणतात. 'रेलोड' हाच शब्द त्यांना वापरावासा वाटतो. 'रेल्वे' या शब्दाच्या मार्गे असलेला संकेत जर स्वतंत्र आणि सर्वसत्ताधीश आहे, तर तो अमेरिकन लोकांच्या पुढें कां लंगडा पडतो ? ख्रिस्त शके १८७० नंतर जर्मन भाषेतून 'आडे'ची सहेतुकपणें हकालपट्टी होऊन 'वीडर झेएन्'ची प्राणप्रतिष्ठा झाली ती कशी होऊं शकली ? 'आडे' या शब्दाच्या मागील संकेत कांहीं तेव्हां नष्ट झाला नव्हता. तो शुद्ध सुबोध आणि सुटसुटीत असूनहि जर्मन लोकांना तो नको होता, त्यांच्यांत पुरुषार्थ, जूट आणि निश्चय हीं असल्यानें ते शब्दाच्या आहारीं जाऊं शकले नाहीत. स्वतःला नको असलेल्या शब्दांची त्यांनीं यशस्वी रीतीनें उचलवांगडी केली !

शब्दाचा पृष्ठवंश जो संकेत तो मानवांनींच निर्माण केलेला असतो, हें आपण विसरूं नये. समाजाच्या स्थितींत कालावधीनें अंतर पडते, तेव्हां कांहीं शब्दांचें प्रयोजनच नष्ट होतें. उपनयनाचा संस्कार पूर्णपणें लोपला कीं मुंज, जानवें हे शब्द आपोआपच लुप्त होतील; लंगोटी हा शब्द मात्र राहिल !

परंतु सर्वच शब्दांना असा स्वाभाविक मृत्यु येतो असें नाहीं. सार्वत्रिक जीवन-कलह हा शब्दांतहि दिसतो. 'बुद्ध्या' आणि 'मुद्दाम' या दोन्ही शब्दांच्या मार्गे एकच संकेत आहे. यांच्यांत कलह चालू होतो. समाज आपले साह्य ज्या पक्षाला देतो त्याचें पारडें खालीं जातें. आम्ही जर पक्षपात करून 'मुद्दाम'ला साह्य केलें तर 'बुद्ध्या' हा शब्द वर जाईल, तो हळूहळू दिवंगत होईल, हें भविष्य वर्तावयाला कांहीं ज्योतिषी नको. 'बुद्ध्या' हा शब्द जर मेला तर त्याचे कारण त्याच्या पृष्ठवंशांत कांही दोष आहे हें नसून आमचा पक्षपात हेंच कारण आहे. 'जरूर' हा शब्द जर आम्ही सहसावधि वेळां वापरला आणि 'अवश्य' हा शब्द चुकून केव्हां तरी वापरला तर 'अवश्य' शब्द अवश्यमेव मरेल; परंतु या शब्दांच्या पौनःपुन्याचें प्रमाण जें आम्ही उलटवूं शकूं तें जर आम्ही उलटविलें, तर या शब्दाचें भवितव्यहि उलटेल याविषयीं शंकाच नको.

हे संकेत उत्पन्न करणें जर समाजाच्या हातीं नसतें तर भाषेत नवे नवे शब्द निर्माणच कसे झाले असतें ? 'अन्' हें रूप सोयीसाठीं मीं प्रथम कवितेंत वापरले, अपरिचयामुळे त्याच्यावर टीका झाली, टवाळी झाली. पण त्याची उपयुक्तता हळूहळू पटली आणि आतां तें पद्याच्या भाषेत रूढ झालें आहे. 'संकेत' असा हा सहकार्यानें उत्पन्न करतां येतो. 'फ्लॉवर-पॉट' हा उच्चार कानीं पडतांच जें वस्तुचित्र डोळ्यांपुढें उभें राहतें तें कशानें उभें राहतें ? या उच्चारांतच कांहीं गूढ शक्ति असती तर इंग्रजीचा जेथें गंधहि नाहीं अशा ठिकाणींहि हा शब्द उच्चारतांच हेंच चित्र उभें राहावयाला हवें. पण तेथें कांहींच चित्र डोळ्यांपुढें येत नाहीं. असें कां होतें ? 'फ्लॉवर-पॉट' हा शब्द आम्हीं ऐकतो आणि विशिष्ट आकाराची नि विशिष्ट उपयोगाची वस्तु

आम्ही पाहतो, म्हणून त्या शब्दाच्या मार्गें तो संकेत उभा होतो. उद्या असें समजा कीं, जेथें या वस्तु प्रथम दिसतात तेथें त्यांना 'फुलपात्र' या शब्दानें संवोधण्यांत आलें, तर 'फुलपात्र' या शब्दाच्या मार्गें तो संकेत उभा राहिल कीं नाहीं? अवश्य उभा राहिल. आतां 'फुलपात्र' या शब्दाच्या मार्गें आज विशिष्ट आकाराच्या पाणी पिण्याच्या भांड्याचा संकेत उभा आहे, हें मी जाणतो. पण तो नव्या संकेताला बाधक होईलच असें नाहीं. एका शब्दाच्या मार्गें अनेक संकेत असू शकतात. तसें नसतें तर भाषेत अनेकार्थी शब्दच नसते. 'बरोबर' हा एकच शब्द संगें, योग्य, विनचूक, नेमका या अनेकार्थींनीं चालतो, तर 'फुलपात्र' हा द्व्यर्थी कां चालूं नये?

या चळवळीचें वैयर्थ्य सिद्ध करण्यासाठीं म्हणून जो ऐतिहासिक पुरावा पुढें करण्यांत येतो तो लागू नसतो अथवा लटकाच असतो. असे प्रयत्न आजपर्यंत करण्यांत आले नि ते पसले हें जरी घटकाभर खरें मानिलें, तरी तेवढ्यावरून पुन्हां प्रयत्न करूं नये, जें जें होईल तें तें पाहावें, हा निष्कर्ष काढणें शहाणपणाचें ठरत नाहीं. पूर्वी यश आलें नाहीं म्हणून पुढें येणार नाहीं असें थोडेच आहे? आणि पुन्हां निष्फळतेच्या भीतीनें कर्तव्याचा त्याग करणें योग्य होईल कां? वस्तुतः असे प्रयत्न पूर्वी झालेलेच नाहींत. जैमिनीच्या काळीं आजच्यासारखा प्रयत्न करण्याची आवश्यकताच नव्हती; आणि यादवांच्या न्हासानंतर महाराष्ट्रांत जेव्हां अशी आवश्यकता उत्पन्न झाली, तेव्हां एखाद्या व्यक्तीला या उपायाची अंधुक कल्पना आलेली असली तरी प्रयत्न असा झालाच नाहीं.

जैमिनीच्या वेळच्या वादाचें स्वरूप आजच्या वादाच्या स्वरूपाहून अगदीं भिन्न होतें. ज्या संस्कृत भाषेत कांहीं अनार्य शब्द आले होते ती तेव्हां आर्यांची जेत्यांची भाषा होती. मराठा ही जित महाराष्ट्रियांची भाषा आहे. आर्यांनीं अनार्य स्त्रियांशीं विवाह केले त्यामुळे कांहीं अनार्य शब्द संस्कृत घरांत शिरले. मुसलमान स्त्रियांनी मराठी पुरुषांचे संसार थाटून त्यांचे प्रपंच वाढविल्यामुळे का हे अरबी-फारशी शब्द घरांत घुसले आहेत? मुसलमानांनीं महाराष्ट्रावर कांहीं काळ राज्य केले, आणि त्यांचे शब्द वापरण्यांत मराठी लेखकांना एक प्रकारची विद्वत्ता आणि प्रतिष्ठा वाटली, म्हणून हे अरबी-फारसी शब्द मराठींत माजले आहेत. पुन्हा, जे अनार्य शब्द संस्कृतांत आले त्यांनीं मूळच्या संस्कृत शब्दांना मार्गें रेटिलें काय? नाहीं. 'पिक' कोकिलाला खाऊ शकला नाहीं 'पिलु' हस्तीला हात दाखवूं शकला नाहीं. अशा स्थितींत जेत्या आर्यांनीं दाखविलेल्या औदार्याचा धडा जित अशा महाराष्ट्रियांनीं कसा गिरवावा?

शिवकालीं अष्टप्रधानांचीं नांवां संस्कृत ठेवण्यांत आलीं होती, यावरून त्या थोर पुरुषांच्या मनांत ही कल्पना पुसट पुसट येऊन गेली असावी. पण त्या प्रकरणीं जर त्यांचे स्पष्ट कांहीं धोरण असतें तर आज्ञापत्रांतून कांहीं उल्लेख मिळाले असते. आणि मग चिटणिसांची पत्रव्यवहारांत त्या धोरणाविरुद्ध वागण्याची प्राज्ञाच नव्हती. तेव्हाचा पत्रव्यवहार पाहतां तसें कांहीं धोरण असेल असें वाटत नाहीं. जर प्रयत्न झाला नाहीं, तर त्याला यश आले नाहीं या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.

सांप्रत सौंदर्यवादाचे दिवस आहेत. तेव्हां स्वाभाविकपणेच उपदेश सुचतो कीं, “या भाषाशुद्धीच्या मार्गे काय लागतां ? भाषासौष्टवाकडे लक्ष द्या.” परंतु भाषासौष्टव कशांत आहे याचा कोणी विचार करीत नाही. परकीय शब्द नकोत म्हणून नवीन निर्मिण्यांत आलेले शब्द कित्येकदा सुबोध, समर्पक नि उच्चारसुलभ नसतील; परंतु तेच वापरले पाहिजेत असा कांहीं ज्यांनी त्यांना निर्माण केले त्यांचाहि आग्रह नाही. इतरांनी अधिक समर्पक नि सुटसुटीत शब्द अवश्यमेव निर्माण करावेत.

परंतु कित्येकदा केवळ अपरिचयामुळेच कांहीं गोष्टी विरूप वाटतात. प्रथम जेव्हां मानेच्या खाली लोळणारे केस कापलेली, लांड्या परकराची नि उघड्या जंघांची आंगल युवति मला मुंबईस दिसली, तेव्हां मला असाच धक्का बसला आणि सौंदर्याची विटंबना झाली असे वाटले ! आतां डोळ्यांना संवय झाली आणि अशा केश-वेषाच्या स्त्रिया सुस्वरूपहि दिसतात आणि कांहीं कुरूपहि वाटतात. तेव्हां अमुक एक शब्द शब्दसौष्टवाच्या दृष्टीने टाकाऊ ठरवितांना, अपरिचयामुळे होणारी चूक ध्यानांत घेतली पाहिजे. एका वंगल्याचे नांव ‘विनायक-घर’ असें मीं प्रथम वाचले तेव्हां माझीसुद्धां फसगत झाली. आश्रम, निवास, धाम, कुटीर इत्यादि संस्कृत आणि व्हिला, लॉज, हाऊस इत्यादि इंग्रजी शब्दांशीं सुपरिचय असलेल्या मला ‘घर’ हा घरगुती शब्द कसासाच वाटला ! परंतु माजघर, शेजघर, देवघर, घंटीघर इत्यादि शब्दांत आढळणारा सुबोध आणि सुटसुटीत शब्द वंगल्याचे नांव म्हणून शोभावयाला काय अडचण आहे ? सांगलीचे ‘एक्स्टेन्शन,’ नागपुरचे ‘क्रॅडॉन टौन,’ मुंबईचे ‘प्रॉस्पेक्ट हाऊस’ या शब्दांप्रमाणे ‘विनायक-घर’ हा शब्द उच्चारकठिण तर नाहीच नाही.

सौंदर्यापासना अवश्य आहे, पण ती कोणी आणि केव्हां करावी ? जेव्हां स्वास्थ्य आणि सामर्थ्य असेल तेव्हां ! मिरविण्यापेक्षां मिळविण्याचा विचार प्रथम केला पाहिजे. पोटाला कोरडे खाऊन केसाला फुलेल पाजणे हें रसिकत्व नव्हे, हें रोगट मनोवृत्तीचे लक्षण आहे.

स्वत्वसंरक्षणवाद्यांची भूमिका या सविस्तर विवेचनावरून स्पष्ट होईल. ही चळवळ स्वत्वसंरक्षणाची आणि स्वत्वसंवर्धनाची आहे. आमच्या भूमिकेवरून हवी ती क्रांति करावयाला वाव आहे. आम्ही अप्रागतिक नाही. पण कोणतीहि क्रांति आपणच आपल्या हितासाठीं घडवून आणली पाहिजे, असा आमचा आग्रह आहे. परकीय शब्दांवरील बहिष्कार हें स्वकीयांची आठवण व्हावी म्हणून योजावयाचे एक साधन आहे, हें आमचे साध्य नव्हे. आमचा रोख अरबी-फार्सीवर आहे आणि इंग्रजीवर नाही, परकीय शब्दांवर आहे आणि परकीय रचनेवर नाही, असें मुळींच नाही. आपलेपणाने मराठी वाङ्मयाचा आणि भाषेचा आणि बोलींचाहि सांगोपांग अभ्यास होईल, तर ही चळवळ करावीच लागणार नाही.

‘भाषाशुद्धि’ हा शब्द मला स्वतःला मान्य नाही. यावरून तात्कालिक साधनाचा थोडा बोध होतो; पण जें साधावयाचे आहे त्याचा बोध होत नाही. या

शब्दामुळे घोंटाळाहि होतो. धर्मशुद्धि या अर्थी शुद्धि हा शब्द स्वीकारवाचक आहे, तर भाषाशुद्धीमध्ये तो बहिष्कारवाचक होतो. इंग्रजीतील 'प्यूरिझम्' ह्या शब्दाचे हें निव्वळ भाषांतर आहे.

['भाषाशुद्धि' हा शब्द वापरला कीं, कांहीं लोकांना आतां सोवळेंआंवळें माजणार अशी मीति वाटते. त्यांना ज्या सोवळ्याओवळ्याची चिंता वाटते तें आमच्याजवळ नाहीं. मराठी भाषेला आम्हांला 'सोवळी' करावयाची नाहीं, असें आश्वासन आम्ही देतो. परंतु ती 'अखंडसौभाग्यवती' झालेलीहि आम्हांला पाहवणार नाहीं !]

कांहीं लोकांचा या शब्दाला विरोध आहे तो निराळ्या कारणासाठीं आहे. 'भाषाशुद्धि' हा शब्द योजिल्यानें आपण "स्वतःव्यतिरिक्त इतर सर्व जनतेवर अशुद्धत्वाचा व पतित्वाचा आरोप" करितों, अशी भीति 'ज्ञानप्रकाश' कारादि लोकांना वाटते. 'प्यूरिझम्' हा शब्द वापरतांना हा चमत्कार कां घडून येऊं नये? चॉसरला जेव्हां दुसरा इंग्रज लेखक "Thou, well of English undefiled" असें म्हणतो, तेव्हां नाही कोणाचा पित्तप्रकोप होत? परकीयांच्या भावना दुखावतील या भीतीनें आम्हांला किती पछाडलें आहे याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. आणि नवलाची गोष्ट ही कीं, आम्ही भिऊन जों जों जपतो तों तों कांहीं लोकांच्या भावना अधिकाधिक हळव्या होतात. उद्या आम्ही घरीं कोरान्न खालें तरी सुद्धां कांहीं लोकांच्या पोटांत दुखूं लागेल; आणि आम्हांला केवळ थकव्यानें जरी झोंप आली तरी त्यांचा निद्रानाश व्हावयाचा ! मग या स्वाभाविक क्रियाहि करूं नयेत अथवा केल्या तर दुसऱ्याच्या डोळ्यांवर येणार नाहींत अशा रीतीनें चोरून कराव्या, असाहि उपदेश करावयाला आमचे कांही शांतिब्रह्म स्थितप्रज्ञ चुकणार नाहींत ! ही खोटी भीति पार टाकून दिली पाहिजे. आमच्या घरांत आमचा संसार करावयाला जर चोरी होणार असेल तर मी

"डुमडुमत डमरु ये, खणखणत शूल ये, शंख फुंकीत ये येइं रुद्रा !"

असेंच मनोभावानें त्या 'शंकर' लयकर्त्यांचें आवाहन करीन.

शेवटीं विनंति हीच कीं, महाराष्ट्राचा विचार करा, मराठीचा सांगोपांग अभ्यास आपुलकीनें करा, आणि प्रभावसंपन्न व्हा.

विनायक दामोदर सावरकर

मुंबई : १९३८

विनायकराव दामोदर सावरकर

सन्मान्य सभासद हो !

आपण मला महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचें या वर्षाचें अध्यक्षपद देऊन जो मान अर्पिला आहांत आणि जो विश्वास व्यक्तविला आहांत त्याविषयीं मी आपला आभारी आहे. तो मान माझ्या साहित्यविषयक योग्यतेपेक्षां आपल्या ममत्वाचाच अधिक द्योतक आहे हें मी जाणून आहे; आणि तो विश्वास अनाठायीं पडल्यासारखें होऊ नये यास्तव साहित्यविषयक काय काय सुधारणा केल्या पाहिजेत ह्याचा जो कार्यक्रम मला आपल्या राष्ट्राचे हितार्थ पथ्य वाटतो तो, प्रिय असो वा अप्रिय असो त्याची चिंता न करतां, या निबंधांत जितका शक्य तितका मी दिग्दर्शिलार आहे.

नेहमींचा शिष्टचार म्हणजे अध्यक्षाचें स्वागत, स्वागताध्यक्षानें करावयाचें, परन्तु या वर्षी आपण अध्यक्षपदीं मला नियोजून स्वागताध्यक्षाचे पदीं न्यायमूर्ति मुकुंदराव जयकर यांची योजना केल्यामुळे प्रथमंभींच त्या शिष्टचराचा भंग करण्याचा प्रसंग माझ्यावर ओढवला आहे. असा हवा तोच गोड प्रसंग माझ्यावर आणण्यांत आपण

मला उपकृतच केलें आहांत. न्यायमूर्ति जयकरांसारखी थोर व्यक्ति जेव्हां स्वागताध्यक्षांचे पर्दां असते, तेव्हां कोणत्याहि अध्यक्षाला शिष्टाचार वाजूस सारूनसुद्धां स्वागताध्यक्षांचेंच स्वागत केल्यावांचून कसें राहवेल ! ज्या मुंबई नगरांत हें संमेलन भरत आहे त्या मुंबई नगरांतील अग्रगण्य नागरिक, नामांकित वक्ता, नामांकित विद्वान्, नामांकित राजकारणी, नामांकित समाजसुधारक, महाराष्ट्रीय बाण्याचा ऐकनिष्ठ आभिमानी असा हा स्वागताध्यक्ष मला लाभल्यामुळे अध्यक्षपद लाभल्यापेक्षांहि माझा गौरव अधिक झाला आहे असें मी समजतो. व. बाबाराव जयकरांना भारतीय संघराज्याच्या अत्युच्च न्यायालयाचे—Federal Court चे—न्यायाधीश नेमण्यांत सरकारनें स्वतःच्या अभिज्ञतेचाच नव्हे, त्या थोर पुरुषाचाच नव्हे, तर आपल्या ह्या अवघ्या महाराष्ट्राचा अुचित तोच गौरव केला आहे. पारतंत्र्यांत म्हणून इतक्यावरच संतोष मानावयाचा; नाही तर जर आज आपले भरतखंड स्वतंत्र असतें, तर न्यायमूर्ति जयकरांसारखे पुरुष युरोपांतील प्रबळ राष्ट्रांमध्ये स्वतंत्र भारताचे राजप्रतिनिधी म्हणून Ambassador म्हणून—जागतिक राजकारणेंहि लढवूं शकते.

रावसाहेव सरदेसायी

नैर्बधिक क्षेत्रांत आमच्या बाबाराव जयकरांनीं जशी अखिल भारतीय कीर्ति संपादिली, त्याचप्रमाणें ज्या आमच्या महाराष्ट्रीय विद्वानांनै अतिहासिक क्षेत्रातहि आपलें भारतीय महत्त्व प्रस्थापिलें आहे त्या आपल्या वयोवृद्ध नि ज्ञानवृद्ध रावसाहेव सरदेसायांना प्रथमतः कृतज्ञ प्रणिपात केल्यानंतरच काय तें मला या अध्यक्षपर्दीं चढता येणारें आहे. बहुतेकांची थोरवी अशा उच्च अध्यक्षपदावर चढल्यानंतरच अधिक उठावदार दिसूं लागते. पण कांहीं पुरुषांची थोरवी अशी असते कीं त्यांच्या आरोहणानें तें अध्यक्षपदच अधिक उठावदार नि उच्च दिसूं लागतें. रावसाहेव सरदेसायी यांची गणना साहित्यक्षेत्रांतील या दुसऱ्या प्रकारच्या थोर पुरुषांतच केली पाहिजे. आपल्या हाडांची काडें करून जसा अखादा शेतकरी कापसाच्या व धान्याच्या राशीच्या राशी रचून ठेवतो, तशा अतिहासिक सांधनांच्या राशींच्या राशी ज्यांनीं आपल्या परिश्रमानें रचून ठेवल्या त्या राजवाड्यांच्या आणि खऱ्यांच्या अतिहासिक सेवेचे अपुकार तर आहेत अभितच ! तथापि नुसत्या कापसाच्या राशी कांहीं अंगावर घेतां येत नाहींत, नुसते धान्य कच्चेच खाल्लें तर सहसा कांही पचत नाही. बहुजन समाजालां जें अन्न-वस्त्र हवें तें वेळच्या वेळीं शिजवून नि विणून देणाऱ्यांचे परिश्रम हेही त्याच कारणासाठीं अत्यंत अपुकारक नि प्रशंसाहर् ठरवल्यावांचून राहात नाहीत. मुसलमानी राजवटीपासून तो थेट ब्रिटिश राजवटीपर्यंत हिंदुस्थानचा, आणि विशेषतः आपल्या प्रतापशाली महाराष्ट्रीय राजवटीचा इतका विस्तृत, अितका तरी साधार नि सुसंगत आणि अितका प्रचंड इतिहास ऐकण्या सरदेसायांच्या ग्रंथावांचून मराठीमध्ये दुसरा असा आजहि झालेला नाही ही एक गोष्ट सुद्धां त्यांच्या प्रदीर्घ परिश्रमाचें नि अतिहासिक योग्यतेचे

पुरेसें चोतक आहे. मराठींतच काय पण, मी स्वानुभवानें सांगतो कीं, हिंदुस्थानाच्या नि विशेषतः मराठी साम्राज्याच्या इतिहासावर असा ग्रंथ बंगाली, हिंदी प्रभृती प्राकृत भाषांमध्ये वा अंग्रजीमध्येहि झालेला नाही. यास्तवच जातां जातां श्रीयुत सरदेसायी यांना मी विनवितों कीं त्यांनीं आपलें सारे लक्ष अेकवटून नि अितर फुटकळ लिखाण वाजूस सारून निदान महाराष्ट्र इतिहासावर तरी इतकाच व्यापक, असाच समग्र नि अधिक सुसंगत असा एक अंग्रजी ग्रंथहि प्रवाही अंग्रजी भाषेत शक्य तितक्या लवकर लिहून काढावा. हिंदुस्थानांतील अितर प्रांतांमध्ये आणि युरोपमध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाची स्फूर्ति, वीरत्व नि महान् ध्येयें यांची ओळख किंमपीहि झालेली नाही. त्या राष्ट्रीय उत्थानाचें नि त्या हिंदु स्वातंत्र्ययुद्धाचें भव्य हृद्गत आपल्या परप्रांतीय हिंदुबांधवांच्या तरी ध्यानात यावें आणि महाराष्ट्र इतिहासाविषयीं त्यांची झालेली कांहीशी अज्ञानी आणि कांहीशी मत्सरी समजूत खोटी पाडावी, यास्तव मीं लिहिलेल्या Hindupad Padshahi ह्या अंग्रजी ग्रंथाचें मनःपूर्वक अभिनंदन, ते रत्नागिरी येथें माझ्या भेटीस आले असतां रावसाहेब सरदेसायांनी जेव्हां केलें तेव्हां त्यांनीही परप्रांतातील हिंदुसमाजाच्या नि युरोपीय इतिहासकारांच्या ह्या अज्ञानाची नि मत्सराची तीव्र जाणीव आहे आणि अेक विस्तृत महाराष्ट्रीय इतिहास अंग्रजीमध्ये लिहिण्याची आवश्यकताहि पटलेली आहे, असें त्यांनीं बोलून दाखविलें. हें कार्य आज तरी तेच करूं शकतील. तें कार्य त्यांच्या हातून पार पाडण्यास अवश्य तें निरपवाद आरोग्य नि अुंदंड आयुष्य हीं त्यांना लाभोत, हीच आम्हां सर्वांची प्रार्थना असणार.

हें अध्यक्षीय भाषण कीं हा अध्यक्षीय निबंध ?

आतां अध्यक्षपदावरून जें साहित्यविषयक निवेदन मला आपणांस करावयाचें तें मी मनांतल्या मनांत जेव्हां प्रथम योजूं लागलों, तेव्हां अेकदोन गमतीच्या गोष्टी घडल्या; त्या मी आपणांस प्रथमतः सांगतां. माझ्या मनांत खरेंखुरें असें अध्यक्षीय भाषणच करावयाचें होतें. भाषण म्हणजे अर्थात जें आपण बोलतां तें. पण ह्या साहित्य-संमेलनाच्या अुत्साही चालकांनीं माझी अध्यक्षपदीं निवडणूक होतांच मला भेटून सांगितलें कीं ' हें पहा, तुम्हीं साहित्यसंमेलनांतून बडोदें, नागपूरकडे आयत्या वेळचीं भाषणे केलींत. तशी लटपटपंची अिथें चालणार नाही. अध्यक्षीय भाषण म्हटलें म्हणजे तें आधीं लिहून, आधीं छापून, त्याच्या छापिल प्रती श्रोतृवृंदांचे हातीं आधीं वाटलेल्या हव्यात, आणि मग तुम्हीं त्याप्रमाणें तोंडी बोललें पाहिजे ! ' असें त्यांनीं मला हडसून खडसून सांगतांच माझे पोटांत भीतीचा गोळाच उठला ! अेखाद्या साग्रसंगीत नाटकाच्या पुस्तकाअेवढें हें भाषण छापून तोंडपाठ करावयाचें, नि विनचूक बोलून दाखवावयाचें ! हें काम करूं गेल्यास गणपतराव जोशांसारख्या कसलेल्या नटाचीहि बोंबडी वळायची ! त्यांतहि छापिल भाषणें तोंडपाठ म्हणून दाखविण्याच्या कलेची मला तर तोंडओळखहि झालेली नाही ! तेव्हां मीं जर माझें भाषण छापून लोकांचे

हातीं आधीं दिलें आणि मग तें तोंडवाठ बोलूं लागलों तर त्यांत शब्द, वाक्यें, छेदक यांची भयंकर अुलटापालट नि गाळागाळी होणार. माझी अशी बोलतां बोलतां गाळा-गाळी चाललेली आहे आणि आपण हातांत माझे छापील भाषण घेऊन, नाटकाचें पुस्तक हातांत घेऊन बसलेंले प्रेक्षक जसें त्या त्या पात्रांच्या भाषणांत चुका होतांच अेकमेकांना कोपरखळ्यांनीं डवचून टिंगल करतात, तसें आपण माझी टिंगल उडवितां आहांत : असें दृश्य मला दिसूं लागले. छापलेल्या भाषणांतील माझी बोलतां बोलतां जी गाळागाळ नि अुलटापालट चाललेली आहे, त्यायोगें आपल्या तोंडावर प्रथम हासाच्या नंतर अुपहासाच्या आणि शेवटीं तिरस्काराच्या लहरी उसळताहेत नि मी त्यात बुडून चाललों आहे असें मला भासूं लागलें ! मला असा कासावीस झालेला पाहून ह्या संमेलनाचे परिश्रमी कार्यकर्ते श्री. अप्पाराव पेंडसे मला असें कांहींसे म्हणाले ' भिअूं नका तुम्ही त्या अडचणीला ! तुम्हीं छापून काढाल तें भाषणच तुम्हीं बोललें पाहिजे असें नाहीं. आजपर्यंत अनेक संस्थांचे अध्यक्ष त्यांच्या छापील भाषणा-प्रमाणेंच बोलत आले कीं काय ! अधिकांचें भाषण म्हणून छापलें जावें एक आणि बोललें जावें दुसरेंच, हाहि एक शिष्टाचारच आहे अध्यक्षीय भाषणाचा ! युरोपांतहि तसेंच होतें ! ' त्यांची ही युक्ती मला पुष्कळच सोयीस्कर होती. कारण, क्रांतिकारक आंदोलनांत भाग घेत असतां गुप्त पोलिसांना चकविण्यासाठीं बोलवें कसें अेक आणि काय बोललों त्याचें प्रतिवृत्त म्हणून छापवें कसें दुसरेंच, या दुटप्पी कलेत मी चांगलाच पटाइत झालेला होतो. परंतु ' शठे शाठ्य ' हा न्याय तिथें जरी मला रुचला तरी विच्यान्य सज्जन साहित्यिकांच्या निरुपद्रवी श्रोतृवृंदाशीं नि वाचकवृंदाशीं वागतांना तोच आचरणें मला कसेसेंच वाटूं लागलें. शेवटीं मीं विनविलें कीं ' सज्जन हो ! मीं माझे अध्यक्षीय निवेदन तुम्हीं सांगतां तसें काढतो लिहून ! हो; सांपडलों आहे खरा आपल्या कच्चाट्यांत ! पण आतां इतकेंच करूं द्या मला, कीं त्या माझ्या लिहिलेल्या नि छापलेल्या लिखाणास अध्यक्षीय भाषण असें भलतेंच नांव न देतां अध्यक्षीय निबंध असें यथावत् नांव मला देअूं द्या, आणि त्याची एक प्रत चकचकीत हातांत धरून मला तें आपलें वाचूं द्या. अध्यक्ष जें खरोखरच बोलतो त्याच्या तिप्पट चौपट उलट सुलट भाषेचें लिखाण अध्यक्षीय भाषण म्हणून प्रसिद्ध करण्याचा जुना शिष्टाचार, आतां ह्या सत्यअहिंसेच्या सुकाळांत तरी आपण अशिष्ट समजावा. अध्यक्ष जें काय बोलले तेंच काय तें त्यांचें अध्यक्षीय भाषण. तो जें लिहून वाचील तो अध्यक्षीय निबंध. अशी शेवटीं आमची नवी नि यथावत् परिभाषा ठरली; आणि त्याप्रमाणें मीं हा अध्यक्षीय निबंध लिहावयास घेतला.

तत्त्वात्मक नव्हे-कार्यात्मक !

पण निबंध लिहूं लागलों न लागलों, तों दुसरी अेक सांगण्यासारखी गंमत घडली. मला पहिल्या पायींच तत्त्वाचें मांजर आडवें आलें ! मीं निबंधांत काय लिहावें याविषयीं अिष्टमित्रांच्या नि अनिष्ट मित्रांच्या सुद्धां अनेक सूचनांचा माझ्यावर नुसता मारा चालू

झाला. त्यांत बहुतेकांनीं व्यक्तविलेली आशा म्हणजे मी कांहीं तरी तात्त्विक ऊहापोह करावा ! आणि बहुतेकांनीं व्यक्तविलेलीं भीति म्हणजे मी त्यांत भाषाशुद्धीचाच काय तो प्रपंच थाटूं नये. परंतु, या आशेला कोणतेंहि आश्वासन किंवा या भीतीला अभयदान मला देतां आलें नाहीं. ही गोष्ट जितक्या खेदाची तितक्याच निरुपायाची होती. साहित्य-विषयींहि तात्त्विक नि बौद्धिक चर्चेचा उपयोग आहेच आहे, यासंबंधीं माझे दुमत नाहीं. साहित्यविषयक तात्त्विक प्रश्नांसंबंधीं माझींहि कांहीं मते आहेत. अशी केवळ बौद्धिक करमणूक मलाहि आवडतें. चांदण्या रात्रीं मांडीवर मांडी ठोकून किंवा जेठा मारून वसत्यावसत्या मनोराज्येचीं मनोराज्ये जिंकित चालण्याची सुखाची सोय ह्या जगांत आहे हें मला ठाऊक आहे. परंतु, केवळ अशा तात्त्विक नि केवळ बौद्धिक काथ्याकुटींत रुतून वसल्यामुळेच आपण क्रियादुर्बल होऊन पडलों आहोंत, आपली भौतिक राज्ये गमावून वसलों आहोंत, याचें शल्य माझ्या हृदयांत सारखें बोटत आहे; त्याला काय करणार ? ज्या काळीं अलंकारशास्त्रावर जगन्नाथ पंडितासारख्यांचे अत्कृष्टांतील अत्कृष्ट ग्रंथ लिहिले जात होते, त्याच वेळीं आपल्या राष्ट्रमातेच्या अंगांवरील मुकुटकुंडलादि राणीपणाचे अलंकार एकामागून एक ओरवाडून अकबर औरंगजेब तिला बटिक बनवीत होते ! आणि ज्या काळीं स्मृतींच्या समन्वयास्तव निर्णय-सिंधुधर्मसिंधुसारखे प्रचंड ग्रंथ लिहीत, संध्येची पळी किती मोठी असावी याची तात्त्विक नि शास्त्रीय चर्चा करीत, नि गीतेच्या अकेका शब्दावर पांचपांचशे श्लोकांत आपली बुद्धि तात्त्विक विवेचन करीत वसली होती, त्याच वेळीं अनेक अह्माअुद्दिन आणि मलिकंवर त्या स्मृतींच्या नि गीतेच्या लाखों अनुयायांवर अवघ्या दीड दोन हजार सैनिकांनिशीं झडपा घालून त्यांना कापून काढीत होते. रामेश्वरापर्यंत आपलीं राज्ये पालथीं घालून वसलें ! तें कां ? आपली तत्त्वप्रवणता किंवा बुद्धिशक्ति दुर्बल होती म्हणून नव्हे, तर आपली कृतिप्रवणता, आपली कार्यशक्ति दुबळी होती म्हणून ! त्या अलंकारशास्त्रावरील वा वेदान्तावरील ग्रंथांचा किंवा त्या आपल्या बुद्धिवैभवाचा मलाहि अभिमान वाटतो. अलंकार, काव्य, कविता, तत्त्व यांची मलाहि अतिशय आवड आहे. पण जी अपथ्यआवड तेंच व्यसन ! आणि जें अप्रासंगिक तेंच अपथ्य. हें कृतिदौर्बल्य आपल्या हाडीपेरीं आजहि मुरलेलें आहे. राजकीय, सामाजिक वा साहित्यिक अशा ज्या कोणच्या क्षेत्रांत मी काम करीत आलों, त्या प्रत्येक क्षेत्रांत मला, आम्हां सर्वांचें हें कृतिदौर्बल्य पाहून अत्यंत विषाद वाटत आलेला आहे. मीही आपल्यांतीलच एक ! पण मला माझे मन या दोषासाठी जसें खात आहे तसेंच आपल्या सर्व राष्ट्रांचें लक्षहि या दोषाकडे वेधले जावें, अशी मला तळमळ लागली आहे. विशेष कांहीं असेल तर इतकेंच काय तें ! न्यायमूर्ति रानड्यांच्या काळापासून ज्या सुधारणांचा काथ्याकूट सारखा चाललेला आहे; ज्या सुधारणा मनांत येतांच करून टाकणें बहुतांशीं तरी आपल्याच हातांत आहे, अशा शेंकडों सुधारणा आपल्या पुढें अभ्या असतां, आपण त्या तडकाफडकीं आजही करून टाकीत नाही. त्यांचा

अजूनहि नुसता तार्त्विक नि बौद्धिक काथ्याकूटच करीत बसलों आहोंत. ज्यांना त्या पटल्या नाहीत त्यांचा प्रश्न वेगळा, पण ज्या लाखों लोकांना त्या राजकीय, सामाजिक वा साहित्यिक सुधारणा पटल्या आहेत तेहि त्यांच्या नुसत्या ठरावांनाच पुनः पुनः करीत बसले आहेत ! त्या आचरून सोडण्याचा प्रसंग आला कीं मागे घेतात. काहीं अपवाद वजा जातां, आपल्या लोकांत अकंदरींत मुरलेली ही कृतिदुर्बलता आणि केवळ बौद्धिक चर्वितचर्वणाचें तत्त्वव्यसन नाहीसं झाल्यावांचून, आपल्या राष्ट्रीय पुनरुत्थानार्थ अवश्य असलेल्या कार्याचा अुठाव होणार नाही; अशी माझी कटुतम अनुभवानें निश्चिती पटल्यामुळे लहान वा मोठ्या ज्या कोणच्या सार्वजनिक क्षेत्रांत मला पाऊल टाकण्याचा प्रसंग येतो तेथें तेथें, “ केल्यानें होत आहे रे ! आधीं केलेंचि पाहिजे ” हा ‘ सामर्थ्य ’ डिटिम निनादवीत काय तें पुढें पाऊल टाकावेसें वाटतें. आणि यास्तवच या लहानशा साहित्य-क्षेत्रांतहि पाऊल टाकतांना, त्यांत ज्या कांहीं क्रियात्मक सुधारणा करणें अवश्य आहे असें मला वाटतें, त्यांच्याकडेच आपलें लक्ष या निबंधांत मीं मुख्यत्वेकरून वेधणार आहे. कांहीं तार्त्विक चर्चा आली तरी ती असेल केवळ आनुषंगिक तेवढीच.

त्यांतहि या संमेलनाच्या पूर्वीच्या अनेक विद्वान अध्यक्षानीं साहित्यविषयक अवश्य ती ती बहुतेक तार्त्विक चर्चा आधींच केलेली आहे. तेव्हां साहित्याच्या अत्युत्ती, अपुपत्ति, प्रतिपत्ति प्रभृति विषयांसंबंधीं तीच ती घटपटादि तार्किक वा तार्त्विक खटपट पुनः एकदां करीत बसण्याची अवश्यकताहि उरलेली नाही. यास्तव त्या तार्त्विक भागाकडे पाठ फिरवून ज्या ज्या लहानमोठ्या साहित्यविषयक सुधारणा किंवा जीं जीं लहानमोठीं साहित्यविषयक कायें आपण करून टाकावी असें मला वाटतें, त्या क्रियात्मक भागाकडेच मी वळतां.

मराठीचें क्रियापद-दारिद्र्य

या क्रियात्मक भागाकडे वळतांना प्रथम पर्दींचे मला क्रियापदाची आठवण व्हावी हें नामसादृश्यामुळे तरी अगदीं स्वाभाविक आहे. आपल्या मराठींतच नव्हे तर बंगाली, हिंदी, गुजगर्था अित्यादी आपल्या सर्वच प्राकृतांत, क्रियापद-दारिद्र्य पदोपर्दी अनुभवायें लागतें. या सर्व भाषांमध्ये देणें, घेणें, असणें, करणें अशीं कांहीं मोजकी क्रियापदे तेवढीं स्वतंत्रपणें रुळलेलीं आहेत. आणि अुरलेल्या शतावधि क्रियापदांचें कार्य त्याच त्या मोजक्या क्रियापदाचे मागे भिन्न भिन्न नामे किंवा अितर शब्द लावून साधावें लागतें. त्यामुळे अेका शब्दानें जें काम व्हावयाचें त्यासाठीं दोन तीन शब्द वापरावे लागतात. जसें संमती देणें, उत्तेजन देणें, प्रचार करणें, प्रकाशित करणें, अनुमोदन देणें, आशीर्वाद देणें, शाप, देणें, वचन देणें, शोक करणें, आनंद होणें, दुःख होणें, अुत्तर देणें, चिकित्सा करणें, अपहास करणें अित्यादि अित्यादि. या दुशब्दी क्रियापदांमुळे त्याच त्या देणें, करणें, असणें अित्यादि शब्दांची कंटाळवाणी पुनरुक्ती करावी लागते. केव्हां केव्हां तर एकाच

धातूची द्विरुक्ति हास्यास्पद वाटू लागते; जसे, प्रतिकार करणे, स्वीकार करणे, धिक्कार करणे, अंगीकार करणे इत्यादि. अशा ठिकाणी तरी आपण प्रतिकारणे, स्वीकारणे, धिक्कारणे, अंगीकारणे इत्यादि ऐकेरी स्वतंत्र क्रियापदे वापरण्याची पद्धत अेक वैकल्पिक पर्याय म्हणून तरी पाडावी असें मला वाटते.

इंग्लिशमध्ये अशा अर्थाची स्वतंत्र ऐकेरी क्रियापदे असतात. जसे, To consent, to encourage, to denounce, to publish, to bless, to curse, to reply, to decide, to lecture, to second, to propose etc. etc. किंहुना कोणतेहि नवीन नांव प्रचलतांच त्या नांवाचेच अेक स्वतंत्र क्रियापदही बनवून टाकण्याची इंग्लिशमध्ये रूढीच पडलेली आहे. motor हे नाम प्रचलित होतांच to motor हे त्याच नामाचे क्रियापदही लगेच प्रचलले. wire ह्या नामापासून to wire हे क्रियापदही लगेच रुळले. आपल्या भाषाशैलीत अगदींच विरुद्ध न जाईल अशा वेताने आपल्यांतहि नामविशेषणापासून अशी ऐकेरी नि स्वतंत्र क्रियापदे बनविण्याची प्रवृत्ती असावी. जे जे चांगले ते ते परकीय असले तरी ग्राह्यच होय.

कोणी म्हणेल, कीं इंग्लिशचे हे अनुकरण तुम्हांस कसे खपते ! इंग्लिश शब्द परकी म्हणून बहिष्कारावे अशा भाषाशुद्धीच्या तुमच्या अड्डाहासास हे परकी भाषेच्या वाकप्रचाराचे अनुकरण विसंगत नाही का ? त्यांना आम्ही अितकेच सांगतो कीं आम्ही भाषाशुद्धीवादी मंडळी इंग्लिश शब्दांना जे बहिष्कारतो ते ते केवळ परकी आहेत, म्हणूनच नव्हे ! तर ते परकी असून अनवश्यकहि आहेत म्हणून. त्यापेक्षां वा तितकेच अन्वर्थक असे आपले स्वकीय शब्द असतांना परकीय शब्द वापरूं नयेत, आपले तदर्थक शब्द मरूं देऊं नयेत, असें भाषाशुद्धीचे म्हणणे. आमच्यांत नसलेली वा आमच्याहून चांगली असलेली अशी कोणतीहि हितकारक नि अवश्य गोष्ट : मग तो शब्द असो वा शस्त्रअस्त्र, आचार-वाकप्रचार, ज्ञान-विज्ञान कांहीं का असेना, ते परदेशांत जेथे आढळेल तेथून आणून आत्मसात् करण्याची तर प्रतिज्ञाच आहे आमची.

परंतु, क्रियापदांच्या या सुधारणेपुरते तरी आम्हांस कोणत्याहि परकी भाषेच्या तांडाकडे पाहण्याचे कांहींच कारण नाही. आमची संस्कृत भाषा अितर शब्दसंपत्ती-प्रमाणेच धातुसंपत्तींतहि समृद्धतम आहे. स्वतंत्र नि ऐकेरी हवीं तितकीं क्रियापदे तिच्यांत आहेत. अितकेच नव्हे तर नामादिक शब्दापासून 'नामायते' प्रमाणे वाटेल तितकीं क्रियापदे बनविण्याची सूत्रबद्ध सोय आहे. तेव्हां संस्कृत भाषेप्रमाणेच प्राकृतांतहि अशीं स्वतंत्र क्रियापदे आपण हळूहळू योजावीं.

त्यांतहि:मराठी साहित्याला किंवा भाषेला तीं अगदीच नवखीं वा नावडतीं आहेत असें नाहीं. आजच्या मराठी गद्यालाच काय ते त्यांचे वावडे आहे. परंतु जुन्या अत्यंत सन्मत अशा काव्यांतून अशीं क्रियापदे आग्रहाने आदरलेलीं आढळतात. मुक्तेश्वरादि महनीय मराठी कवींचे हे दोनचार उतारेहि माझ्या म्हणण्यास समर्थतील.

“ ॥ जरासंधे, राज्यासनी अभिपेकिले सहदेवा ॥ राज्य रक्षावे अतिविवेके ॥ मध्यभागीं

कर्णिला गाढा ॥ ” शानेश्वर तर सर्वांत अग्रणी “ ॥ ऐशीं हें अवधारी ॥ निरूपिति परि ॥ अधिष्ठानलें अंगे ॥ ” मोरोपंतांच्या ह्या अेकाच चरणांत अशा अेकेरी क्रियापदां-मुळें किती अर्थ, किती थोड्या स्थलांत समावला आहे पहा ! ‘ ॥ आलिंगुनि चुंबुनि शिर हुंगुनियां पुसुनि लोचनें पदरें ॥ ’ या मराठी अभिजात पद्याप्रमाणेंच दुसऱ्या टोकाला खेड्यापाड्यांतील मराठी जिवंत नि जातिवंत बोलींतहि अशीं क्रियापदें आढळतात. “ तूं आंधोळलास कां रे ? शेती पाणवली, कोथिंबिर वासाळलीं, मका कणसाळला ” अशीं किती तरी सुटसुटीत क्रियापदें कुणवाऊ किंवा ग्रामीण लोक अपुजितांना आढळतात. तशीच शैली मराठीच्या आजच्या गद्यांतहि रुळवावी. अुदाहरणार्थ, वर्णणें, परीक्षणें, प्रतीक्षणें, संतोषणें, उपकारणें, स्वीकारणें, शापणें, अभिनंदणें, अभिवादिणें, नमस्कारणें, चुंबिणें, आलिंगिणें, अपहासिणें, उल्लेखिणें, प्रकाशिणें, संपादिणें, स्वागतिणें, आनंदणें, प्रार्थिणें, निवेदणें, अर्पिणें, चर्चिणें, विवेचिणें इत्यादि क्रियापदें आजहि प्रयोजूं लागण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही. आजच्या पद्धतीला अगदींच वावडीं वाटतील अशीं क्रियापदें मात्र भरधांव योजित जाऊं नये. झेपेल तितकींच हळूहळू भाषेच्या अंगवळणीं पाडावींत. संवयीनें जशी पद्यांत तशींच गद्यांत तीं रुळतील; आणि मराठींतीलच नव्हे तर सान्याच प्राकृतांतील क्रियापददारिद्र्य घालविण्याचा मान महाराष्ट्रास मिळेल. कारण कीं, ही सुधारणा पद्धतशीरपणें अशी प्रथमतः महाराष्ट्रानेंच पुरस्कारिली आहे.

कै. हरिभाऊ आपटे यांनीं आमच्या लहानपणीं त्यांच्या कादंबऱ्यांतून ‘ उत्तरणें ’ हें आणि अशीं दोनचार क्रियापदें वापरलीं तेव्हां त्यांवर पुष्कळ टीका नि विडम्बन झालें. पण ती सुधारणा मला तेव्हांपासून पटत आली. हरीभाऊंनीं कांहीं फुटकळ क्रियापदें वापरलीं खरीं, परंतु माझ्या माहितीप्रमाणे त्या प्रवृत्तीचा सोपपत्तिक असा अेक प्रश्न करून त्याला वाचा अशी ‘ स्त्री ’ मासिकांतील आणि प्रतिभेंतील ‘ मराठीचें क्रियापद—दारिद्र्य घालवा ’ या माझ्या सन १९३५-३६ च्या निबंधांतूनच फोडली गेली. मीं आपल्या लिखाणांत झेपेल तितक्या प्रमाणांत ती सुधारणा प्रयोजितहि असतो. या विषयाची सविस्तर चर्चा जर कोणास हवी असेल तर माझ्या या दोन्ही निबंधांत मिळून सांपडेल.

वाक्यरचनेचें वैचित्र्य

नवी अेकेरी नि स्वतंत्र क्रियापदें रुळविण्याच्या सुधारणेप्रमाणेंच आपल्या वाक्य-रचनेंत अर्थानुरोधानें थोडेसें वैचित्र्य आणण्याची पद्धतहि पाडावी असें मला वाटतें. आपल्या वाक्यरचनेची ठराविक धाटणी म्हणजे क्रियापद घालावयाचें तें शेवटींच, आणि शेवटीं क्रियापद हें असलेंच पाहिजे. आजच्या गद्य लिखाणांतच ही धाटणी ठराविक झाली आहे. परंतु वखरींतील मराठींत मी म्हणतो तशीं क्रियापदें, अर्थात् वळकटी येत नसेल तर शेवटीं न घालतां मध्यें घालून जो शब्दविशेष साभिप्राय

असेल तोच शेवटीं घातलेला आढळतो. जसें = “ आतां तुमची आमची गांठ पडेल रणांगणांतच ! ’ होय, आहे, होते अित्यादि क्रियापदे जीं अेकसारखीं आजच्या गद्य लिखाणांत शेवटीं येतात तीं बखरींतील लिखाणांत बहुधा साफ गाळलेलींच असतात. जसें ‘ समर्थ परम तपस्वी, निश्चयाचे केवळ मेरु. त्या युद्धास उपमा तर एक कुरुक्षेत्राचीच ! म्हणतील तें प्रमाण ! ’ अित्यादि. बंगालीमध्ये शेवटचीं अशीं अनावश्यक क्रियापदे गद्य लिखाणांतून आजहि गाळतात. संस्कृतमध्ये तर अर्थानुरोधे क्रियापद, कर्ता, कर्म यांचीं स्थाने वाक्यरचनेत पालटण्याचा आहे संप्रदायच ! त्यायोगे संस्कृत वाक्यरचना किती वैचित्र्यपूर्ण असते तें वाणाच्या कादंबरीसारख्या अभिजात ग्रंथांत पदोपदीं आढळते. आपल्या बोलण्यांत मात्र जो विशेष साभिप्राय तोच शब्द आपण शेवटीं घालतो आणि क्रियापदे मध्ये टाकतो. आपण कुठें होतो, हें स्थलावर बळ देऊन सांगावयाचें तर आपण म्हणतो : ‘ त्या दिवशीं होतो दिल्लीला. ’ ‘ उद्या जाणार लाहोरला. ’ दिवसावर बळ द्यायचें असेल तर म्हणतो, ‘ दिल्लींत होतो काल. ’ ‘ लाहोरला जाणार आज. ’ तशीच घडण ‘ कुठें ग आहे ती माळ ! ’ ‘ आहेच तो शूर ’ ‘ गाणं गा पाहू एक छानसं ! ’ या वाक्यांतहि आहे. तेव्हां बोलण्यांत वा बखरींत आपल्या गद्यामध्ये अधिक साभिप्राय तो शब्द शेवटीं घालून किंवा अनावश्यक क्रियापदे गाळून वाक्यरचनेत जसा आपण आटोपसरपणा वा ठसकेबाजपणा आणतो तसें वैचित्र्य आजच्या आपल्या गद्यलिखाणांतहि आणावें अशी मला आहे हौस. अर्थात् अशी जुलटापालट केवळ टूम म्हणून करतां कामा नये. वाक्याची शोभा नि अर्थाची बळकटी वाढत असेल तरच वाक्यरचनेचें वैचित्र्य उपयुक्त, प्रयोजन; अुदाहरणार्थ हें वाक्य पहा. ‘ जपानला कां मिळाला विजय ! ’ ‘ चीनचा का झाला पराजय ! ’ ‘ काय जपानचा पक्ष न्यायाचा होता ? ’ आणि ‘ चीनचा अन्यायाचा ? ’ ‘ नाही ! पण जपानचा विजय झाला ! ’ कारण, त्याची तलवार होती तिखट, दारु कोरडी, संघटना भक्कम, छाती निधडी ! तेव्हां जयापजय हें न्यायान्यायावरच काय ते अवलंबून असतात, अशी जी श्रद्धा तीच मुळांत आहे भ्रामक ! ’ मानपत्राचे शेवटीं आजकाल जें वाक्य लिहितात तेंहि वाक्यरचनेच्या अनुकरणीय वैचित्र्याचें अुदाहरण म्हणून सांगतां येईल ! जसें ‘ आम्ही आहों, आपले कृतज्ञ, दिल्लीचे नागरिक ! ’

लिपिशुद्धि

वरील दोन्ही सुधारणा झाल्या नाहींत तर चालतील अेक वेळ. सांस्कृतिक नि भावनिक दृष्ट्या महत्त्वाची असलेली भाषाशुद्धीची चळवळहि आजची अुद्यांवर ढकलतां येईल. परंतु, जर आपल्या नागरी लिपीला राष्ट्रीय लिपि करून सोडावयाची असेल तर लिपिशुद्धीची सुधारणा मात्र आपल्याला शक्य तितक्या लवकर हातांनिराळीं करून टाकलीच पाहिजे. कारण कीं आपल्या आजच्या लिपींत ह्या दोनचार लहानसहान सुधारणा करतांच ती मुद्रणक्षमतेत नि शिक्षणसुलभतेत अिग्रजाहून वरचढ ठरणारी आहे.

आपली नागरी लिपी इंग्रजीहून मूळचीच शास्त्रशुद्ध असल्यामुळे तिच्यांत ज्या सुधारणा अवश्य आहेत त्या मुळातच आहेत अगदी थोड्या नि अगदी सहजसाध्य ! त्या अशा:—

[१] अची वाराखडी :—या सुधारणेमुळे सातआठ अक्षरें शिकण्यांत उणीं होतील आणि सातआठ टंक टंकपेटिकेंत कमी लागतील.

[२] सलग जोडाक्षरें :—आपल्या लिपीला शिकण्यांत नि छापण्यांत जें अवजड रूप आलेलें आहे तें मुख्यतः विक्षिप्त नि नियमब्राह्य जोडाक्षरांमुळेच होय. क्त, क्क, त्र, क्का [जसें पक्का], ल्हा [जसें पल्हा] अित्यादि जोडाक्षरांची सध्याचीं रूपें स्वतंत्र टंकानेंच छापवीं लागतात. अशीं रूपें ३०।४० तरी भरतात. पण जोडाक्षर म्हटलें कीं काना गाळून अुच्चारप्रमाणें सरळ नि सलग लिहित गेलें कीं, हें ४०।५० टंक टंकपेटांतून उडून जातील. आणि मुलांना जोडाक्षरें अशीं शिकवावींच लागणार नाहींत. एक नियम शिकविला कीं सारीं जोडाक्षरें आपोआप लिहिता येतील. व्यंजनांच्या मूळच्या थोड्याशा खिल्यांवरच छापतां येतील. जसें: क्त, क्क, ल्हा, क्का, त्र, अित्यादि.

[३] क, फ, र, —हीं तीन अक्षरें कानायुक्त करणें ! आज अेकटें ' र ' हें अक्षर आपण पाच प्रकारांनीं लिहितो. जसें; र, न्या, ट्र, प्र, या सर्वांमध्ये. परंतु ' र ' हा कानायुक्त केला कीं हा घोटाळा मोडतो. तीच स्थिति 'क'ची व 'फ'ची. त्यायोगे शिक्षण सुलभ होते. दहा टंक तरी छापण्यांत अुणावतात. रेफहि वांचते जसें, ' सन्प '

[४] शेंडिवात्याची पायमोड !—ह वर्ग, छ, ह, प्रभृतींना जोडाक्षरांत व्यंजनरूप द्यायचें म्हणजे त्यांना पायमोड चिन्ह लावावे ! जसें—मोठ्या, ह्या अित्यादि.

झालें ? या चार अगदीं सोप्या सुधारणा केल्या की, आज मराठी टंकपेटिकेंत जे न्यूनांत न्यून २०० टंक तरी लागतात ते उणावून अवघ्या ६० एक टंकांत संस्कृत-सुद्धा सारें लिखाण शास्त्रशुद्धपणे छापतां येतें. लिपि शिकतांना मुलांना ६० एक अक्षरें कमीं शिकवावीं लागून शिक्षण सुलभतर होतें. छापखान्यांत पूरणान्चा [डिग्रान्चा] जो एक इंग्रजीला नसलेला उपसर्ग आपल्या लिपीला असतो तोहि अगदीं नाहींसा होतो. या चार अगदीं सोप्या सुधारणा करतांच आपल्या लिपीचें मुद्रण दुप्पट सुलभच नव्हे, तर दुप्पट स्वस्तहि होईल. अर्थात् ही लिपिशुद्धीची सुधारणा नुसती भावनिक नाहीं तर हा रुपये आणि पैचा अगदी व्यवहारिक नि त्वर्य [urgent] प्रश्न आहे.

ही योजना मीं कांहीं लहरीसरसीं अुचलून धरली नाहीं. गेलीं पन्नास वर्षे कै. गजाननराव वैद्य, कोल्हापूरचे देवधर, श्री. शितूत प्रभृति अनेक गृहस्थांनीं तिचा उपक्रम चालविला होता. उण्यापुण्या चाळीस पन्नास योजना पुढें आल्या होत्या. ' श्रद्धानंद ' पत्रांत मीं त्या सर्वांचा नामोल्लेख करून, त्यांना तोलून पारखून, जो न्यूनांत न्यून पालट आजच्या रूपामध्ये करावा लागतो अशी ही योजना अुचलून धरली. कै. डॉ. भांडारकर नि लोकमान्य टिळक यांनींहि या योजनेस संमतिपत्रे दिलीं होतीं. तीं देवधरांकडे आहेत. लोकमान्य, देवधरांना या प्रकरणीं छेडित—“ अहो योजना आहे अगदी ठीक ! पण ती व्यवहारविणारा कोण आहे तो दाखवा ! ” आम्हीं जर

कांहीं केले असेल तर हेंच ! त्या योजनेला स्वतः आचरून टाकली आणि महाराष्ट्राच्या मागे तिचें सारखे दुमणें लावून तिला एका संघटित आंदोलनाचें स्वरूप आणून दिलें. त्यायोगें या साहित्यसंमेलनांतहि तिचें लोण येऊन मागेंच पोचलें आहे. एक समितीहि साहित्याचार्य तात्याराव केळकर यांचे प्रमुखत्वाखालीं नेमली गेली. तिनें सर्व प्रश्न विवेचून प्रतिवृत्त लिहिलें आणि त्यांत 'अ'ची बाराखडी नि सलग जोडाक्षरें ह्या दोन सुधारणा तर तात्काळ चालू कराव्या म्हणून अनुरोध [शिफारस] केला. अुरलेल्या दोनहि संमतिल्या; पण हळूहळू व्यवहाराच्या असें सुचविलें. मध्यंतरी हिंदीपत्रांतूनहि आम्ही लेख लिहिले. हिंदी साहित्य संमेलनाचे वतीनें श्री. काकाराव कालेलकर यांच्या प्रमुखत्वाखाली विचार होऊन त्यांनींहि बहुतेक योजना ग्राह्य ठरविली. रत्नागिरीच्या ज्या दोघां वृत्तपत्रांनीं 'श्रद्धानंदाचे' मागोमाग ह्या सुधारणांप्रमाणें छापणेंहि थोड्या फार प्रमाणांत चालू केले तें 'बलवंत' नि 'नित्यशोधक', सध्याद्री, केसरी, साहित्यपत्रिका, सकाळ, स्वराज्य, गोरक्षण, निर्भीड, किल्लोस्करा मासिकें प्रभृति अनेक नियतकालिकांतून 'अ'ची बाराखडी नि सलग जोडाक्षरें ह्या दोन प्रमुख सुधारणा बव्हंशीं व अल्पांशीं आज व्यवहारिल्या जात आहेत. आमच्या समग्र लिखाणांत नि ग्रंथांत त्याचप्रमाणें सर्वांचे आधीं रत्नागिरी हिंदुसभा, किरण मंडळ, दादर हिंदुसभा, प्रभृति संस्था नि प्राध्यापक माधवराव पटवर्धनांसारखे लेखक वरील दोन मुख्य सुधारणा बव्हंशीं नि इतर अुपांगेंहि कांहीं अंशी प्रयोजित आहेत.

लिपिशुद्धीपासून जो लाभ होणारा आहे असें लिपिसुधारकांचें म्हणणें असतें, त्या-विषयीं आजवर पुष्कळ अुलटसुलट चर्चा झाली आहे. आमच्या अनेक लेखांतून तिच्या वरील आक्षेपांचीं उत्तरें दिलेलीं आहेत. तथापि अितक्यावरहि लिपि-सुधारणेची अवश्य-कता ज्या कोणा साहित्यिक मित्रांना अद्याप तत्त्वतःच पटली नसेल त्यांना पुनः पुनः तोच तो अह्मापोह करून ती पटविण्याचा यत्न करण्याचें हें स्थळ नव्हे. तो प्रचार इतरांत करुंच आणि त्यांच्यापुरती, त्यांना ती पटे तों धीर धरून वाट पाहूं. परंतु ज्या शेकडों मित्रांना ती पटली आहे त्यांना मात्र आम्ही विनवितों कीं, त्यांनीं आतां त्यांच्यापुरतें एक लिपिशुद्धिमंडळ स्वतंत्रपणें स्थापून त्यांच्या स्वतःच्या वैयक्तिक नि सार्वजनिक लिखाणांत शक्य तो तीच सुधारलेली लिपि वापरण्याचा संघटित प्रयत्न करावा.

महाराष्ट्र-लिपिशुद्धि-मंडळ

आजवर ह्या लिपिशुद्धीच्या आंदोलनाला जें वर दर्शविल्याप्रमाणें वरेंचसे यश आलें आहे तें तिची नुसती तार्किक कथ्याकूटच जर आपण करीत वसतों तर आणखी पन्नास वर्षें सुद्धा आलें नसतें. अशा सुधारणा सर्वांची एकमुखी संमति मिळवून मग आचारूं म्हणून म्हटलें तर कधींच व्यवहारून टाकल्या जात नाहींत. यास्तव ज्यांना त्या पटल्या तेवढ्यांनाच सांगतीं घेऊन आपण स्वतः त्या आचरून टाकल्या पाहिजेत. तसा उपक्रम रत्नागिरी लिपिशुद्धीमंडळासारख्या संस्थेनें नि व्यक्तींनीं

केला, म्हणूनच आज ही सुधारणा लोकांच्या दृष्टीस सवयीची होत चालली आहे; आणि सवयीची होतां होतां पटत चालली आहे. तरी येथे असलेल्या लिपिसुधारकांनी त्या रत्नागिरी-लिपिशुद्धि-मंडळाचे धर्तीवर एक महाराष्ट्र लिपिशुद्धीमंडळ याच मुहूर्ती स्थापावे. त्याच्या शाखा प्रत्येकाने आपल्या गांवांगांवां उघडाव्या. मी आजन्म स्वतः हीच सुधारलेली लिपी वापरीन अशी प्रतिज्ञा केलेल्या समासदांची नोंद टेवावी. त्या प्रत्येकाने आपल्या मुलांवाळांतून, घराघरांतून आणि आपल्या हातीं असलेल्या शाळा, वृत्तपत्रे, ग्रंथप्रकाशने, प्रभृती संस्थांतून तिचाच प्रचार करावा. सर्व व्यक्तिगत पत्रव्यवहारांतून हीच लिपि प्रत्येकाने वापरली तर फार मोठा प्रचार सहजासहजीं होऊं शकतो, हा आमचा ठाम अनुभव आहे. ज्यांना आज ही लिपि पटत आहे तितक्यांनी जरी असा संघटित नि सवळ प्रचार आणखी पांच वर्षे केला, तरी हा लिपिसुधारणेचा अेक प्रश्न आपल्यास हातानिराळा करतां येईल ! अुंदय, महाराष्ट्र, सावधान प्रभृति वृत्तपत्रांच्या संपादक महाशयांनीं आपण निदान 'अ'ची वाराखडी नि सलग जोडाक्षरें आपल्या वृत्तपत्रांतून वापरूं असें अभिवचन आम्हांस दिलें आहे. तसेंच ज्यांना ही लिपिशुद्धि पटली आहे ते संपादक जरी निदान ह्या दोन सुधारणांना व्यवहारवूं लागतील, तरी लिपिशुद्धीचीं हीं दोन मुख्य अुपांगे पूर्णपणे रूळून जातील, तोंवर आम्हीं क, फ, रची रूपेहि लोकांच्या दृष्टीस तरी अगदीं संवयीची करून सोडूं.

आपल्या लोकांतील कृतिदुर्बलत्वाच्या ज्या दोपासंबंधीं आम्हीं या निबंधाचे प्रारंभींच खेद व्यक्तविला, त्याचेंच लिपिसुधारणेचा हा प्रश्नहि अेक लज्जास्पद अुदाहरण आहे. तुर्क लोकांमध्ये शेंकडां वर्षे अरबी लिपि धर्मलिपि म्हणून घर करून बसलेली; पण ती अगदीं बोजड नि मुद्रणास अक्षम अशी वाटतांच तुर्कांनीं एका वर्षांत ती उखडून फेकून दिली. आणि अवध्या चारपांच अक्षरांचीं रूपे पालटतांच आपली नागरी लिपि अिग्रजीहूनहि शिक्षण-सुलभतेत, मुद्रण-सुलभतेत नि स्वस्तार्थींत वरचड होऊं शकते हें ज्यांना पटतें त्यांच्यांतसुद्धां शेंकडा पंचाहत्तर लोक ती स्वतः वापरून सोडण्यास अळटळं करतात ! पण जितके आम्हीं कृतीचे पंगु तितकेच नुसत्या योजना आखण्यांत किती पटाईत आहों पहा ! इकडे चार अक्षरें पालटण्यास चाळीस वर्षे पुरत नाहीत ! तां तिकडे सुभाषबाबूसारंखे राष्ट्रसभाध्यक्ष या देशांत अेकदम रोमन लिपीच राष्ट्रलिपि करून टाकण्याची योजना आंखून मोकळे झाले आहेत !

लिपिसुधारणेची चळवळ प्रथम काढली आपल्या महाराष्ट्रानें. आतां ती सहजसाध्य सुधारणा व्यवहरामध्ये रूळवून नागरी ही इतर कोणत्याहि लिपीपेक्षां अधिक शिक्षण-सुलभ नि मुद्रणसुलभ आहे हें प्रत्यक्षपणे साऱ्या हिंदुस्थानांत पटवून दिलें पाहिजे— महाराष्ट्रानेंच ! लिपिशुद्धि ही महाराष्ट्राची कलसि आहे. आतां तिच्या प्रयोगानें आपली राष्ट्रलिपि अिग्रजीहून वरचड करून सोडण्याचा मानहि महाराष्ट्रानें पटकाविला पाहिजे !

हा लिपिशुद्धीचा प्रश्न म्हणजे अेका राष्ट्रीय सुधारणेचा प्रश्न ! कारण, नागरी हीच राष्ट्रीय लिपि होणार ! त्यांतहि हा प्रश्न अेका दमडीचाहि व्यय न करतां किंवा

अेक दिवसाचाहि वंदिवास भोगावा न लागतां, केवळ मनांत आलें कीं सुटण्यासारखा आहे. वापरीत चला कीं, लिपिसुधारणा रुळलीच म्हणून समजा. ही अेक राष्ट्रीय सुधारणा तरी हातानिराळी झालीच म्हणून समजा !

महाराष्ट्र-भाषाशुद्धि-मंडळ स्थापा !

तीच गोष्ट भाषाशुद्धीच्या प्रकरणींहि तंतोतंत लागूं आहे. या विषयाचा यथास्थित अूहापोह आजवर झालेला आहे. प्रचार म्हणून आणखीहि होत राहिल. परन्तु, या निबंधांत तो अूहापोह करण्याचें कारण वा स्थळहि नाहीं. इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे आहे कीं, भाषाशुद्धीवर येणारे शेकडा नव्वद आक्षेप तरी अशा एका गैरसमजानें आलेले असतात, कीं मराठींत कोणचाहि अूर्दू वा इंग्रजी शब्द असा वापरावयाचाच नाहीं असें भाषाशुद्धीचें म्हणणें आहे ! परन्तु, असें तिचें म्हणणेंच नाहीं मुळीं. भाषा-शुद्धीचीं मुख्य सूत्रे दोनच :—

(१) आपल्या भाषेंत ज्या अर्थाचे शब्द होते, आहेत किंवा अूद्भवणें सुसाध्य आहे अशा अर्थाचे परकीय शब्द काय ते आपण वापरूं नयेत. मग ते जुने असोत वा नवे. आपले तदर्थक शब्द मारून जे परशब्द रुळतात त्यांनीं कांहीं आपली शब्द-संपत्ती वाढत नाहीं.

(२) परन्तु ज्या अर्थाचे शब्द, त्या वस्तुच पूर्वीं आपल्यांत नव्हत्या म्हणून आपल्या भाषेंत मुळांतच नाहींत किंवा अूद्भवणें दुर्घट आहेत असे परकी शब्द वापरण्यास आडकाठी नाहीं. त्या परशब्दांनीं मात्र आपली शब्द-संपत्ती कांहीं अंशीं वाढेल. जसें-कोट, बूट, गुलाब, जाकीट, पेन्सील अित्यादि.

हीं भाषाशुद्धीचीं दोन मुख्य सूत्रे जर ध्यानांत ठेविलीं तर तिच्यावर गैरसमजानें येणारे शेकडा नव्याणव आक्षेप गळून पडतील. ज्याच्या तोंडीं जो येईल तो परशब्द-फादर, मदर, अिलेक्शन, हाऊस, डोअर, मुखारक, अफूताव, वाअिफ, मीटिंग, अिन्विटेशन प्रभृती सरसकट नि विनरोखठोकपणें आपल्या बोलण्यांत वा साहित्यांत घुसूं द्यावें असें म्हणणारा सद्गृहस्थ विरळाच ! बाकी मतभेद जे आहेत ते फुटकळ प्रकरणींच उरलेले आहेत. अमका शब्द स्वकीय वा परकीय, अमक्या शब्दांत विशेष छटा आहे कीं नाहीं, तमका नवा शब्द सुटसुटित आहे वा बोजड, हे मतभेद मुख्य धोरणाला बाध आणीत नाहींत. अेकानें काढलेला स्वकीय नवा शब्द बोजड वाढेल तर दुसऱ्यानें दुसरा योजावा. जो तगेल तो जगेल. आपला शब्द मारून अनवश्यक परकीय शब्द भाषेंत नि साहित्यांत घुसूं देअूं नयेत या मुख्य धोरणाकडे आपण पाठ फिरविली नाहीं, म्हणजे झालें.

आणि त्या दृष्टीनें पहातां गेल्या दहावारा वर्षांतील भाषाशुद्धीच्या आंदोलनाचें कार्य कित्ती तरी यशस्वी झालेलें आहे. आज आमच्या भाषेवर मुख्यतः दोन परकीय भाषांचें प्रबळ आक्रमण चालूं आहे किंवा होअूं घातलेलें आहे. त्या दोन परकीय भाषा म्हणजे अूर्दू नि इंग्रजी. ह्यामुळें आपल्या भाषेंत त्या अूर्दू नि इंग्रजी परशब्दांना निष्कारण

घुसवू देअूं नये, ह्यावरच भाषाशुद्धीचा विशेष कटाक्ष प्रथमपासूनच आहे. त्याचा अेक महत्त्वाचा परिणाम आज असा झाला आहे कीं, विवेकासाठीं असो वा विडंबनासाठीं, पण हा शब्द परकीय कीं स्वकीय, याची चालना शाळेंतील मुलांपासून तो साहित्यसम्राटापर्यंत घरीदारीं चालूं आहे. शक्य तो अनवश्यक असा अुर्दू व इंग्रजी शब्द वापरावयाचा नाहीं, ह्या धोरणांची छाप, या वा त्या प्रमाणांत मराठी लिखाणांवर पडली आहे. मुसलमानी राजत्तेच्या काळांत लब्धप्रतिष्ठितांच्या परधार्जिणेपणामुळे घरीदारीं अुर्दू शब्द घुसून तदर्थक जे मराठी शब्द साहित्यांतून नामशेषले परंतु, जे जुन्या ग्रंथांतून आणि विशेषतः आमच्या खेड्यापाड्यांतून आजहि कसेवसे जीव धरून राहिलेले आढळतात त्यांना पुनः प्रचलविण्याकडे प्रबोधनकार श्री. ठाकरे यांच्यासारख्या लेखकांचा ओढा वाढत आहे. अशा स्वकीय सुटमुटीत नि सकस जुन्या मराठी शब्दाची आम्हांलाहि नव्या बोजड शब्दांपेक्षां अधिक आवड आहे. पुन्हां जें नवें स्वकीय शब्द भाषाशुद्धीच्या आंदोलनामुळे मराठींत भर टाकीत चालले आहेत, त्यांतहि अनेक संग्रहणीय असेच ठरले आहेत; मराठी साहित्यांतच नव्हत तर बोलतां बोलतां सर्व हिंदुस्थानभरहि कांहीं कांहीं रुळत जात आहेत. आमच्या पुरतेंच बोलावयाचें तर आम्हीं काढलेल्या वा इतरांच्या रूढाविलेल्या अशा कांहीं शब्दांचेंच अुदाहरण घ्या. अुपस्थित (हजर), विधिमंडळ (कायदे कौन्सिल), जुलारी (compositor), स्तंभ (column), दंडविधान (पिनल कोड), अुपमुद्रितें (प्रूफस्), विश्वस्त (ट्रस्टी), निक्षेप पत्र किंवा विश्वस्तपत्र (ट्रस्टडीड), परिपत्र (सर्क्युलर), व्ययसंकल्प (बजेट), प्रौसिद्धकें (जाहिराती), टंकलेखक (टाइप रायटर), आजीवन किंवा आजन्म (तहाहयात), छेदक (पॅरिग्राफ), संचलन (ड्रिल), अेकटंकक (मोनोटाइप), पंचितंकक (लिनोटाइप), अुच्चांक वा विक्रम (रेकॉर्ड), राजवंदी, स्थलवंदी (internment), अखंड टाक वा झरणी (फाउन्टन पेन), ग्रंथविक्रेते (बुकसेल्स), घड्याळजी, (वॉचमेकर), सैनिकाभिवादन (गार्ड ऑफ ऑनर), पुनर्न्याय (अपील), क्रमांक (नंबर), गृहांक (हाऊस नंबर), गण किंवा गणसंख्या (कोरम), अिच्छुक किंवा स्पर्धालु (कॅन्डिडेट्स), अुत्तरदायित्व वा दायित्व (जबाबदारी), इतिवृत्त (रिपोर्ट), ध्वनिक्षेपक (लाऊड स्पीकर), कालादर्श किंवा मितिपट (कॅलेंडर), निश्चिति (खात्री), पूर्वसिद्धता वा पूर्वसज्जता (पूर्वतयारी), हुतात्मा (Martyr), हुतात्मता (Martyrdom), निर्वध (कायदा), निर्वधपंडित (कायदेपंडित), निर्वधशास्त्र (कायदेशास्त्र), बोलपट, अद्व्यावत up-to-date अित्यादि !

आतां अशा दीडशें दोनशें नव्या शब्दांमध्ये सगळेच कांहीं टाकावू आहेत असे म्हणवत नाहीं. कारण, त्यांतील बहुतेक शब्द अनेक साहित्यिक प्रत्यहीं अुपयोजित आहेत. कांहीं हिंदुस्थानभर प्रचलिले आहेत. प्राध्यापक माधवराव पटवर्धन, श्री. आठवले, श्री. भिडे, श्री. देवधर अित्यादि भाषाशुद्धीच्या अेकनिष्ठ प्रचारकांची तर आम्हांवरहि कडी आहे. त्यांतही आतां तर सुविख्यात आणि अकपरशः दांडगा असा प्राध्यापक अत्रे यांच्यासारखा साहित्यिक भाषाशुद्धीच्या पक्षास मिळालेला ! ज्या

भापाशुद्धीच्या पारड्यांत प्राध्यापक अत्रे, तें पारडें; आतां जड झाल्यावांचून राहात नाहीं हें नक्की ! महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून परशब्दांनी अकलंकित असा पहिला विशुद्ध मराठी निबंध वाचण्याचा मान पटकविला प्राध्यापक पटवर्धनांनीं ! मी नव्हे ! त्यांनीं आणि इतर कित्येकांनी आज आणि कै. प्रो. भानु प्रभृती विगत साहित्यिकांनीं पूर्वीपासूनच, जे शतावधि स्वकीय प्रतिशब्द अुद्धावून मराठी भाषा परिपुष्ट नि सुसंपन्न केली, तोहि ह्या भापाशुद्धीच्याच तत्त्वाचा विजय होय. बहुतेक प्रकरणीं स्वभावतःच प्रगतिप्रिय असणाऱ्या श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांनीं स्वकीय अशा नैर्घधिक प्रतिशब्दांचा संग्रह करणारा “ शासनकल्पतरु ” हा प्रचंड कोश प्रसिद्धवून भापाशुद्धीच्या कार्याला जी अमोल सहायता दिली आहे, तीविषयीं आम्ही महाराजांनाहि मनःपूर्वक अभिनंदितों. इतकेंच नव्हे तर बडोद्यास असतांना आम्हांस असें आढळून आलें कीं, अनेक विभागांच्या (डिपार्टमेंटांच्या) कारभारांत हे स्वकीय प्रतिशब्दच रुळतहि आहेत आणि त्या प्रमाणांत अनवश्यक नसतांहि स्वभाषेंत घर करून बसलेल्या परशब्दांचें अुच्चाटनहि होत आहे. श्री शिवाजीमहाराजांनीं परकीय शब्दांनीं बुजबुजाटलेल्या स्वभाषेस विनिर्मुक्त करण्यास्तव पूर्वी राजव्यवहार कोश रचविला. त्यानंतर आपली नैर्घधिक परिभाषा परशब्दांच्या ग्रहणापासून सोडविण्यास्तव अितका व्यापक कोश असा हा रचविला अेका श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनींच. अितर महाराष्ट्रीय संस्थानिकांनाहि आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांनींहि शक्य तों स्वकीय शब्दच आपल्या राज्यांत रूढ करून परकीय शब्दांच्या आक्रमणापासून मराठी भाषेचें रक्षण करावें. या कामीं कुठें कुठें कशी अक्षय्य दिल्याही होत आहे याचें अेक अुदाहरण म्हणून ग्वाल्हेरच्या पंचसभेचें आजचे नांव दाखवितां येतील. लोकसभा, विधिमंडळ, पंचसभा किंवा गुजराथी, हिंदींत म्हणतात तसें धारासभा हे स्वकीय नि सोपे शब्द आपल्या भाषेंत आज असतांना, प्रत्यक्ष मुसलमानांतहि शेंकडों लोकांना न समजणारा असा अेक परकीय शब्द ग्वाल्हेरच्या विधिमंडळास योजलेला आहे. लोकसभेचें नांव पाळण्यांतच ठेवले गेलें—‘ मजलिस-इ-आम ! ’ मराठी भाषेच्या अभिमानी असलेल्या शिंदेसरकारांना आमची विनंती आहे कीं, असले अगदीं अनावश्यक नि कटीण परकीय शब्द त्यांनीं आपल्या संस्थानांत रुळवूं नयेत; तें हिंदीस वा मराठीस सर्वस्वी विप्रकृत आहे, हानिकारक आहे; स्वाभिमानास शोभत नाहीं.

आयर्लंड हा अंग्रजी शब्द आयर्लंड देशामध्यें मुलावाळांचे तोंडीं दहा शतकें स्वदेशाचें नांव म्हणून रुळलेला होता. पण तरीहि आयर्लंडला संधि मिळतांच त्यांनीं तो बद्धमूल परशब्दहि अुखडून टाकून त्यांचा त्यांनाही अपरिचित वाटणारा त्यांच्या मूळच्या गॅलिक भाषेंतील ‘ आयरीन ’ ह्याच शब्दानें आपल्या देशाचें पुनः अेकदां नामकरण केलें. पार्लमेंट हा चिरपरिचित परकीय शब्द रद्द करून आपल्या पंचसभेस ‘ डेल ’ हा स्वकीय शब्द योजला. आणि आम्ही लोकसभा, पंचसभा, धारासभा, विधिमंडळ प्रभृति स्वकीय शब्द प्रचारांत असतांहि आमच्या प्रतिनिधिसभेस नांव देतो—

“ मजलिस-अि-आम ” ! असले अगदीं अनवश्यक परकीय शब्द तरी आपण होऊन स्वभाषेत घुसडूं नका आणि त्या प्रमाणांत आपले तदर्थक शब्द प्रचारांतून लुसवूं नका ! अितकें काय तें जें भाषाशुद्धीचें म्हणणें-तें अतिरेकाचें कसें म्हणतां येईल !

पण भाषाशुद्धीचें हें मुख्य सूत्रहि जर कोणास अतिरेकी वाटत असेल तर त्यांच्या त्या मतभेदांचाहि आम्हीं शक्य तों आदरच करूं. त्यांचें मत अनुकूल होईतो त्यांचे प्रकरणीं वाट पाहूं. त्यांना तोंपावेतो विनंती अितकीच कीं, आम्हा भाषाशुद्धीच्या अभिमान्यांनीं आमच्यापुरते जर नवे नवे स्वकीय प्रतिशब्द जुळविण्याचा यत्न चालविला आणि जुन्या वा नव्या अुर्दू, इंग्रजी शब्दांना टाळा दिला तर भाषाशुद्धीच्या तत्त्वासहि प्रतिकूल असणाऱ्यांनीं आमच्यावर रागावूं नये. जर आमचे नवे शब्द जगण्यासारखे असले तर टिकतील; भाषेत परकीय शब्दांचीहि भर टाकून तिला संपन्न बनवितां येते असें मत असणारांना, तिच्यांत स्वकीय शब्दांची योग्य भर पडलीं असतां त्यानें मात्र तिची संपन्नता घटते असें तरी केव्हांहि म्हणतां येणार नाहीं.

भाषाशुद्धीची चळवळ तत्त्वतःच मान्य नसलेल्या माझ्या मित्रांना इतकें विनविल्यानंतर भाषाशुद्धीस अनुकूल असलेल्या माझ्या मित्रांना मला असें सांगावयाचे आहे कीं, त्यांनी आतां वैयक्तिक प्रचार करीत न राहतां आपलें अनुकूल असणारांचें अेक स्वतंत्र महाराष्ट्र-भाषाशुद्धि-मंडळ स्थापावें आणि संघटित प्रचार चालू करावा. तत्काळ बहिष्कार्य अशा जुन्या तोंडीं नि लेखीं लिळलेल्या अुर्दू शब्दांचा अेक लहानसा कोश रत्नागिरीच्या भिडे B. A. B. T. यांनीं प्रसिद्धिला आहे. अनेक नवे प्रतिशब्द अिंग्रजीतील मराठींत घुसलेल्या शब्दांना अुच्चाटण्यासाठीं पुढें येत आहेत. त्यांना साकल्याने विवेचून बहिष्कार्य अुर्दू इंग्रजी शब्दांचा अेक अधिकृत नि आटोपसर असा कोश प्रसिद्धावा. प्रत्येक गांवोगांवीं शाखा काढून “ मी अनावश्यक परकीय शब्द आजन्म तोंडीं वा लेखीं वापरणार नाहीं. ” अशा प्रतिज्ञा करणाऱ्या सभासदांच्या तालिका कराव्या. अधिकृत कोशांतील शब्दच आपापल्या लिखाणांतून नि घराघरांतून वापरावे म्हणजे ते त्या त्या अर्थीं रूढावतील. शब्द वापरतां वापरतां त्याला तो अर्थ वा छटा आपसूक चिकटते हें मुख्य साधन ध्यानीं धरावें. हिंदीमध्येहि अशी अुठावणी विशेषतः आर्यसमाजी हिंदी लेखकांकडून होत आहे. त्यांच्या नि हिंदुभाषा संघांतील अितर भाषाशुद्धिवाल्यांच्याहि विचारविनिमयानें शुद्ध स्वकीय शब्दांची देवाण-घेवाण करीत चलावे. प्रसंगीं अेखादें अखिल भारतीय भाषाशुद्धि-संमेलनहि भरवीत चलावें. कांहीं झालें तरी भाषाशुद्धीचें आंदोलन हें महाराष्ट्रांत तरी गेल्या बारा वर्षांच्या चिकाटीच्या प्रचारानें स्थायिक झालें आहे. आपण सर्वजण तें नेटानें नि अधिक संघटितपणें असेंच रेटीत राहूं तर या टोकांस अितकें ताणल्यानें, महाराष्ट्री भाषेंतील उच्चाटिले जावे अितके परशब्द अुच्चाटिले गेले नाहींत तरी, सध्यां जी परशब्दांची विनरोखठोक नि भरमसाठ आवक वाढत आहे तिला पायबंद तरी निश्चितपणें पडेलच पडेल घरांच्या नि दुकानांवरच्या पाठ्यांवरून हेंगाडें मॅन्शन, Cloth Merchant

सारख्या अनवश्यक परशब्दांचें अुच्चाटन करतां येतील. नव्या कल्पनांना नवे स्वकीय प्रतिशब्द 'बोलपटा' सारखे प्रथमपासूनच रुढवितां येतील. वापरीत चला कीं आज परकीय अुर्दू अिंग्रजी शब्दांना ज्या छटाघिटा चिकटल्यासैं वाटत आहे त्या झटसाऱ्या स्वकीय शब्दांतहि चिकटल्यावांचून राहणार नाहीत. अितकेंच नव्हे तर अैकतां अैकतां नि वाचतां वाचतां ते स्वकीय शब्दच भाषाशुद्धीला आज मान्य नसलेल्या आपल्या मित्रांच्याहि तोंडीं, लेखीं रुळून तेहि अनुकूल होतील. तेव्हां ज्यांना भाषाशुद्धि मान्य, त्यांना विनंती कीं, त्यांनीं आतां तात्त्विक विचाराचा काथ्याकूट पुष्कळसा सोडून देऊन संघटितपणें व्यवहारिक आचारावरच मुख्य भर द्यावा आणि अेक महाराष्ट्रभाषाशुद्धि-मंडळ स्थापून या मताच्या शतावधी लोकांना अेकसूत्री नि प्रत्यक्ष आचरणात्मक कार्यक्रमांत गोवून घ्यावें.

विशेषतः 'कायदा' शब्द आजच्या आज बहिष्कारा !

अितर सर्व शब्दापेक्षां कायदा ह्या अुर्दू शब्दाची आम्हांस अत्यंत लाज वाटते. मराठींतच नव्हे तर साऱ्या भरतखंडात 'कायदा' ह्या शब्दाला आपला स्वकीय हिंदु प्रतिशब्द असा अेकहि उरलेला नाही ! ज्या तत्त्वावर सुसंस्कृत समाजाची मूलभित्ती त्याच तत्त्वाला आमच्यांत ज्यांनीं जगांतील विविध विज्ञानावरचा अत्यंत प्राचीन असा मनुस्मृतीसारखा ग्रंथ जस्टिनियनच्या शतकोशतके आधीं ग्रंथिला, ज्यांनीं चंद्रगुप्ताचीं साम्राज्ये चालविलीं, चाणक्याचें अर्थशास्त्र रचलें, त्या आमच्या हिंदु जगतांत अुरुं नवे याचा आम्हांस तीव्र विषाद वाटतो ! कायद्याला 'निर्वेध' हा शब्दच अुत्तम. अटकाव याला 'प्रतिबंध' योजावा म्हणजे कायदेशीर, कायदेपंडित, कायदेशास्त्र यासारख्या घेडगुजरी, कर्णकट्टु नि करंट्या शब्दांना निर्वेधशील, निर्वेधपंडित, निर्वेध-शास्त्र, नैर्वेधिक असे श्रुतिसुखद स्वकीय सामासिक शब्द हवे तितके अुद्भावितां येतील. महाराष्ट्रानें एकदां निर्वेध शब्द सुचविला कीं, त्याची देणगी सगळ्या मारतवर्षांतील काश्मीरी ते तामिळ-तेलगूपर्यंतच्या आपल्या हिंदु भाषासंघांस देतां येतील. विधिमंडळ हा शब्द जसा आतां सर्व वृत्तपत्रांनीं उचलला तसाच जर ते निर्वेध [कायदा] हा शब्द नेटानें वापरतील तर अवघ्या अेका वर्षांत तो बद्धमूल होतील, आणि अिंग्रज व मुसलमान या देशीं येथी तों जणूं काय आम्हांस 'Law' ची, 'कायद्या' ची कल्पनाच नव्हती असा जो लज्जास्पद ध्वनि त्या कल्पनेस स्वतःचा प्रतिशब्द आज मुळींच नसल्यानें निघतो, त्याचें यापुढें तोंडच बंद होतील. भाषाशुद्धिवाल्यांनीं तरी अगदीं तत्काळ 'कायदा' वा 'Law' हे शब्द बहिष्कारून 'निर्वेध' हा शब्द वापरण्याचा कृतनिश्चय करावा ! मतभेद असेल त्यांना आमचा आग्रह नाही. त्यांनीं रुचेल तोंवर कायदा हा शब्द वापरावा.

विज्ञान-परिभाषेस्तव अखिल भारतीय समिति

भाषाशुद्धीच्या प्रश्नाविषयीं आपल्यांत मतभेद असला तथापि या साहित्य-संमेलनांतील बहुतेक सभासदांचें याविषयीं तरी अेक मत आहेच आहे कीं आपल्या भाषेसाठीं सर्व अर्वाचीन नि कित्येक प्राचीन विज्ञानांतील पारिभाषिक ते ते शब्द अेकदां ठाम ठरले जावे. रसायन, वानस्पत्य, विद्युत् प्रभृति विज्ञानें (Sciences) आतां आपल्या मातृभाषेतून संपूर्णतः शिकवावीं लागण्याचा समय जवळ आला आहे. अंशतः तीं कोठें कोठें तशीं शिकविलींहि जात आहेत. अशा पारिभाषिक निश्चित शब्दांची उणीव आपल्या मराठीलाच नव्हे तर बंगाली, हिंदी ते तामीळ-तेलगूपर्यंतच्या आपल्या सर्व प्राकृत भाषासंघास आज नडत आहेत. प्रत्येक प्रगत अशा प्रांतिक भाषेत संघशः नि व्यक्तिशः कांहीं कांहीं शास्त्रांतील परिभाषा निश्चिण्याचा यत्नहि झालेला आहे. त्या यत्नामुळे पुष्कळसे सुरेख शब्द आधींच पाडले गेले आहेत. पुष्कळशा अडचणी घ्यानीं आल्या आहेत आणि अखिल भारतीय अशी संस्कृतनिष्ठ परिभाषा ठाम करण्याचें कार्य त्या मानानें आतां सुसाध्य झालें आहे. राजशक्ति मार्गें असती तर एक वर्षांचे आंत हें कार्य पार पडतें. पण आहे त्या अडचणींतहि अडून बसण्याचें कारण नाहीं. नुसत्या वार्षिक ठरावांचें नि योजना आंखण्याचें काम आतां पुरें झालें. या साहित्य-संमेलनानें नि आपल्या मराठी-साहित्य-परिपदेनें हें अेक कार्य अगदी आपल्याच हातून पार पडलें पाहिजे अशी आीर्षा धरून कामास लागावें. प्रथमतः काश्मीरपासून रामेश्वरापर्यंतच्या आपल्या ज्या ज्या संस्कृतनिष्ठ प्राकृत भाषा आहेत, त्यांच्या त्यांच्यांत वैज्ञानिक परिभाषेचे आजवर निघालेले शब्द अेकत्र करावे. विज्ञानांतहि प्रथमतः केवळ बौद्धिक वा तार्किक शास्त्रें हातीं घेऊं नयेत. ज्योतिष, तत्त्व, तर्क, काव्य प्रभृतींच्या परिभाषा आहेत त्यासुद्धां पुरे आहेत. प्रथमतः भौतिक अशा अर्वाचीन विज्ञानांनाच हात घालावा. व्यवहार जो आपल्या राष्ट्राचा नडला आहे, मागासला आहे तो त्यामध्येच. नंतर प्राकृत भाषांमध्ये जितक्या साहित्य-संस्था आहेत, त्यांतील वा त्यांच्या वतीनें नेमलेल्या प्रमुख परिभाषापट्ट पंडितांना आमंत्रून अेक अखिल भारतीय संस्कृत-निष्ठ परिभाषामंडळ स्थापावें. परिपदाहि भरवाव्या. अेकंदर कार्य तीन वर्षांत संपवून भारतीय परिभाषाकोश प्रसिद्ध करावयाचाच असा निर्धारच केल्यास त्याच्या साहाय्यार्थ आपलीं महाराष्ट्रीय संस्थानें तरी पुढें आल्यावांचून सहसा राहणार नाहीत. आपल्या संस्थानिकांचे हातून जें होत नाही त्यापुरतें नुसतें जळफळत राहाण्यापेक्षां, त्यांच्या हातून जें होण्यासारखें आहे तें तें तरी करून घेण्यांत अधिक शहाणपणा आहे. इतर साहित्यसंस्था परप्रांतांतून सहकार्य करतीलच. पण तें न घडलें तरी अेकट्या महाराष्ट्रीय साहित्य परिपदेस नि संमेलनासहि हें कार्य स्वतःचे बळावर पार पाडतां आलें पाहिजे. कांहीं शब्दांविषयीं जरी वैकल्पिक परिभाषा सुचवावी लागली, तरी अेकंदरींत सहस्रावधि पारिभाषिक शब्द ठाम ठरवून टाकतां येतील आणि निरनिराळ्या विश्व-

विद्यालयांच्या ठरावांनीं शिक्षणांतून नि ग्रंथांतून तेच मुख्यतः वापरवितां येतील. असें अेक चिरंतन कार्य जरी साहित्य-परिषदेनें नि संमेलनानें केलें तरी वारा वर्षांच्या केवळ काथ्याकुटीपेक्षां साहित्याची कांहीं तरी म्हणण्यासारखी सेवा घडेल. आपल्या साहित्य-संस्थेचें स्थान अखिल भारतांत उंचावेल, नांव गाजेल.

या प्रकरणीं अेक चेतावणी मात्र दिलीच पाहिजे आणि ती ही कीं, हीं परिभाषा ठरविण्यासाठीं केवळ संस्कृतनिष्ठ त्या त्याच भाषांचें मंडळ नेमलें जावें. हिंदुस्थानांतील अेका अुर्दूवांचून खरें पाहतां यच्चयावत् भाषा संस्कृतनिष्ठ आहेत. तामिळ, तेलगू, कानडी ह्याहि संस्कृतोद्भव नसोत, पण संस्कृतनिष्ठ नाहींत असें कोणताहि तद्भाषीय हिंदु मनुष्य तरी म्हणूं शकणार नाहीं. वास्तविक अुर्दू ही कोट्यवधि मुसलमानांनासुद्धां अपरिचितच; पण जर मुसलमान तिलाच आपली मातृभाषा समजणार असले आणि ज्या अर्थी तशी त्यांची अुघड अुघड प्रतिज्ञाच झाली आहे, तर नि त्या अर्थी त्यांना अुर्दू भाषेची रुचेल ती परिभाषा स्वतंत्रपणें ठरवूं द्यावी. त्यांचा भर अरेबी-पर्शियनवर. त्यांना श्रीचासुद्धां विटाळ ! मग सबंध श्रीगणेशाची तर गोष्टच सोडा ! तेव्हां अखिल भारतीय या गोंडस नांवाखालीं फसून, त्यांची नि आपल्या परिभाषेची अेकच मोट वांधण्यासाठीं अेकच मंडळ नेमलें तर त्या कार्याचा श्रीगणेशसुद्धां आजन्मांत होण्याची आशा नको. पुनः, आपल्या यच्चयावत् भाषा संस्कृतनिष्ठ; अर्थात् संस्कृतनिष्ठ परिभाषाच त्यांच्या प्रकृतीस मानवणार. त्यांतहि नवशब्द प्रसवक्षमतेत आपल्या संस्कृतचा हात धरील अशी भाषा जगांत आजहि दुसरी कोणतीहि सांपडणार नाही. लॅटिनग्रीक-सुद्धां जिचे कालवे शोभावे, त्या संस्कृताच्या गंगौघाकडे पाठ फिरवून जर अेखादा करंटा तान्हेला पाण्याच्या शोधासाठीं जाणूनबुजून अरबी वाळवंटांत भटकूं लागला तर त्याच्या नादीं आम्ही काय म्हणून लागावें ! यास्तव महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेनें नि संमेलनानें जें परिभाषामंडळ नेमावयाचें तें चकचकीत अखिल भारतीय संस्कृतनिष्ठ परिभाषा-मंडळ म्हणूनच नेमावें. असंगाशीं संग करण्याच्या वेडांत, परिभाषेच्याच नव्हे तर स्वभाषेच्याहि प्राणाशीं गांठ पडेल. नागपूर प्रांतांतील शिक्षणप्रधान श्री. शुक्ल यांनीं विद्यामंदिराची अेक योजना आंखली. त्या योजनेच्या त्या विद्यामंदिर ह्या साध्या संस्कृत नांवानें सुद्धां चिडून जाअून मुसलमानांनीं विधिमंडळावर चाल केली ! विद्येशीं अविद्येनें ठाणलेले हें वैर ओळखून, विद्येची विद्येपुरतीच परिभाषा आपण आंखावी हेंच सद्यःपरिस्थितींत अुचित !

मराठी ग्रंथांचे अंग्रजी अनुवाद

आणखी अेक साहित्यविषयक कार्य केवळ साहित्यपरिषदेनेंच नव्हे तर अवघ्या महाराष्ट्र साहित्यिकांनीं आजच्या आज हातीं घ्यावयास हवें. साहित्यपरिषद किंवा साहित्य-संमेलन त्यांच्या शक्तीप्रमाणें करतां येतील तें प्रत्यक्ष कार्य कांहीं करीत आहे; अधिकहि करील. परंतु आपणा सर्वांनीं हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, आपणां सर्वांनीं

हातभार जर न लावला तर त्या संस्था तरी काय करणार ! बहुजन-समाजाला अेक मोठी वाईट खोड आजकाल आपल्या अिकडे लागली आहे. तो स्वतः कांहींअेक करणार नाही. त्याला जणू कांहीं स्वतः कांहींअेक न करतां, जो कोणी थोडेंबहुत करील त्याला, तू आणखी कामें कां करीत नाहीस असें हिणवण्याचेंच काम तेवढें विधात्यानें नेमून दिलेले असतें. येतां जातां साहित्यपरिषद यं व करीत नाहीं नि त्यं व करीत नाहीं, म्हणून जेव्हां जेव्हां श्री. अकर्ते नि श्री. वघे हटकतात, तेव्हां तेव्हां त्यांनीं हें विसरूं नये कीं, साहित्य-परिषदेला अनेक मोठमोठीं कायें हातीं घेतां यावीं असें कोणचें साहाय्य या लक्षावधी अकत्यांनीं नि वघ्यांनीं दिलें आहे ? जर समाज पाठिया देअील तरच संस्था कांहीं करूं शकणार ! मराठींतील अुत्तमोत्तम ग्रंथांचीं भाषांतरें अिग्रजींत प्रसिद्धवून मराठी साहित्याची योग्य ती थोरवी जगांतील साहित्यांत आज प्रस्थापिली जात नसेल तर तो दोष केवळ परिषदेचा नाही, संमेलनाचा नाही, तर अवघ्या महाराष्ट्राचा आहे. म्हणूनच हें कार्य हातीं घेण्याचें दायित्व अेकट्या परिषदेच्या मार्षीं आहे असें मी मानीत नसून, आमच्या सर्वांच्याच—आम्हां बहुजनांच्याच—मार्षीं आहे असें मानतो. अिग्रजी भाषेच्या सजावटींत जगाच्या प्रमुख चौकांतून प्रदर्शिविली गेल्यामुळेच काय तीं आपल्या अितर कांहीं प्राकृत भाषांतील अुपमोत्येहि [cultured pearls ही] अवाच्या सवा भावानें विकलीं जात असतां, मराठीच्या तिजोरींतच झांकून ठेवल्यामुळे आपल्या मराठींतील कित्येक पाणीदार जातिवंत मोत्येहि मातीमोल होअून पडत आहेत. नेदरलँडसारख्या लहानसहान राष्ट्रांचें स्वातंत्र्ययुद्धांचें अितिहास मॉट्लेसारख्या अितिहासकारांनी अिग्रजींत लिहिल्यामुळेच आज जगभर वाचले जातात. पण महाराष्ट्रानें हिंदुस्वातंत्र्यार्थ जें प्रचंड धर्मयुद्ध लढविलें त्याचें नांव सुद्धां जर जगाच्या साहित्यांत अैकूं येत नसेल तर त्याचें अेक मुख्य कारण म्हणजे त्या अितिहासावरील मराठींतले ग्रंथ अिग्रजींत कोणी अनुवादिले नाहीत हें होय. अितिहासाप्रमाणेंच अितर कांहीं विषयांतहि मराठींत असे ग्रंथ आहेत आणि असे विद्वान् ग्रंथकार आहेत कीं ज्यांच्या लिखाणाचा परिचय अिग्रजींतून केला गेला असतां, त्यांची कीर्ति युरोपभर व्हावी ! निदान त्यांना अखिल भारतीय प्रख्याति तरी मिळाल्यावांचून राहूंच नये.

सर्वसामान्य युरोपियन विद्वानांहून वरचढ असा आमचा नवा विद्वद्वर्ग

जगाच्या साहित्यांत नि ज्ञानांत नवी भर टाकील असा अेक विद्वानांचा वर्ग आज आमच्यांत अुपस्थित आहे. विज्ञानाची [science] गोष्ट सोडली तर बहुतेक विषयांतील युरोपियन सर्वसामान्य विद्वानमंडळींचें ज्ञान अेकदेशीं असतें. कारण त्यांना आपल्याकडील माहिती नि आपल्या वाङ्मयाची ओळख आपल्या विद्वानांसारखी नसते. पूर्वीच्या आपल्या पंडितांचें ज्ञान जसें आपल्या अिकडील ग्रंथापुरतेंच नि अनुभवापुरतेंच अेकदेशी असे, तशीं सापेक्षतः युरोपांतील सर्वसामान्य ग्रंथकारांची स्थिति आहे. परन्तु, सध्यां संस्कृत वाङ्मयाचे नि भारतीय अनुभवाचे प्रगाढ पंडित नि मर्मज्ञ असूनहि

युरोपियन वाङ्मयांत नि अनुभवांतहि जे मुरलेले आहेत असे ज्ञानकोशकारांसारखे जे पंडित आपल्याकडे होतात ते सापेक्षतः युरोपियनांपेक्षां अधिक बहुश्रुत असतात, सव्यसाची असतात. तत्त्व, काव्य, तर्क, पुराविज्ञान (Archaeology), अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, अतिहास प्रभृति विषयांमध्ये त्यांचे विचार, पौरात्य नि पाश्चिमात्य वाङ्मय नि अनुभव या दोघांचेहि परिशीलन त्यांनीं केलेले असल्यामुळे पूर्वीच्या अेक-देशीय पंडितांपेक्षां किंवा आजच्या अेकदेशीय युरोपीयनांपेक्षां अधिक तुलनात्मक, अधिक बहुश्रुत नि अधिक सप्रमाण असतात. त्यायोगे ज्याप्रमाणे पूर्वी अेकदां संस्कृतयुगांत वा पालियुगांत त्या काळच्या जागतिक साहित्यांत नि ज्ञानांत आम्हीं नवी नवी मोलाची भर टाकूं शकलों, तशीच आजहि पुनः टाकूं शकूं. अशी भर टाकण्यासारखे मराठी ग्रंथ आजहि लिहिले जात आहेत. पण आपली भाषा, आपली संस्कृत वा पाली जशी पूर्वी अेकदां जागतिक भाषा झाली होती तशी पदवी पावलेली नसल्यामुळे, तशा पदवीस जी आज चढलेली आहे त्या अिंग्रजी भाषेत आपले ते मराठी ग्रंथ भाषांतरिले पाहिजेत. ते विचार अशा मराठी विद्वानांनीं जसे मराठींत तसेच अिंग्रजींतहि ग्रंथिले पाहिजेत. हें काम कांहीं अंशीं ज्याचा तोच करूं शकेल. साहित्य-परिपदेनेहि वर्षाकांठीं अेक-दोन ग्रंथ तरी अिंग्रजींत भाषांतरिले पाहिजेत. परन्तु हें काम मुख्यतः साऱ्या महाराष्ट्रानेच आपले समजून त्यासाठीं अेक स्वतंत्र नि सधन मंडळच स्थापिले पाहिजे. पूर्वी अिंग्रजींतून मराठींत महत्त्वाच्या ग्रंथांचीं भाषांतरे करण्याची जशी आवश्यकता होती आणि तें काम करण्यासाठीं श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड महाराज, कै. दाभोळकर प्रभृति कार्यकर्त्यांनीं मोठमोठ्या वा लहानसहान माला काढून जें कार्य केले तशीच आतां मराठींतील ग्रंथ अिंग्रजींत अनुवादिण्याची अुलटी लाटहि अुठली पाहिजे.

महाराष्ट्रांतील विद्यापीठ

या निबंधांत येथवर ज्या लहानमोठ्या कार्यात्मक योजना आम्ही अुल्लेखिल्या त्यापैकीं क्रियापददारिद्र्य घालविण्याची, वाक्यरचना-वैचित्र्याची, लिपिशुद्धीची नि भाषाशुद्धीची सुधारणा ह्या केवळ मनांत येतांच ज्याच्या त्याला पटतील तर लगोलग करतां येणाऱ्या आहेत. संस्कृतनिष्ठ परिभाषाकोशाचे अखिल भारतीय कार्यहि करूं च म्हटले तर साहित्य-परिपद नि संमेलन यांना पार पाडतां आले पाहिजे. परंतु मराठीं-तील अुत्कृष्ट ग्रंथांचा नि विचारांचा अनुवाद अिंग्रजींत करण्याचे कार्य मात्र अितके व्यापक नि व्ययाचे आहे कीं तें पूर्णपणे पार पाडावयास आजच्या परिस्थितींत तरी साहित्यपरिषद असमर्थच ठरेल; आणि वास्तविक पाहतां अशीं अवजड कामे, तिने दिशा दाखविण्यापुरते दहा-पांच ग्रंथ अिंग्रजींत अनुवादून प्रकाशिले तरी, पूर्णपणे नि सातत्याने करीत राहण्याचा भार अशा साहित्यपरिषदांवर टाकणेहि अयोग्यच आहे. त्यासाठीं आणि मराठी साहित्याच्या अेकंदर विवर्धनास्तव आपणांस महाराष्ट्र विद्यापीठच स्थापिले पाहिजे. न्यायमूर्ति रानढ्यांपासून हा विचार चालू आहे आणि त्याविषयीं

आपण आपली नेहमींची कृतिपंगुता जर सोडली नाही तर तो विचार आणखी दहा वर्षे अेक विचार म्हणूनच रेंगाळत राहील. यास्तव माझे आपणां सर्वांना अत्याग्रहाचे सांगणे आहे की, या संमेलनाने आम्ही या दोन वर्षांचे आंत महाराष्ट्र विद्यापीठ प्रस्थापूंच प्रस्थापू, असा कृतनिश्चय करून अुठावे. प्रत्येक वर्षाला पांचशे तत्वांचा काथ्याकूट, पांचशे ठराव, पांचशे वेत करीत वसण्यापेक्षां अेक कोणचे तरी विशिष्ट नि निकडीचे कार्य हातीं घेऊन ते पार पाडीत चलावे. असें केल्यावांचून आपल्या राष्ट्रापुढे सर्वच प्रकरणीं जे कामाचे डोंगर पडलेले आहेत, प्रगतीची वाट आडवीत आहेत, त्यांचा अुठाव कसा होईल वरें ! त्यांतहि आतां काल थोडा अनुकूल आला आहे. करून टाकूंच अशा अिरेनें हात घातला तर कितीतरी तुंबलेलीं कार्ये आतां करून टाकतां येतील. साहित्यविषयकच नव्हेत, तर राष्ट्रीय प्रावल्याच्या नि स्वातंत्र्याच्या प्रकरणींहि अत्यंत अुपयुक्त अशा-प्राथमिक शिक्षण मुलांना आवश्यक करणे, सैनिकी शिक्षण तरुणांना सक्तीनें देणे, प्रभृति अनेक गोष्टी ज्या संस्थेच्या द्वारे सुसाध्य होणार आहेत ते महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापण्याचे कामहि आतां सहजीं करून टाकतां येणाऱ्या ह्या कार्यातील अेक निकडीचे कार्य आहे. असें महाराष्ट्र विद्यापीठ लगोलग स्थापण्यासारखी भूमिका सर्व दृष्टीनें योग्य अशी जर आपल्या हातीं आजच्या आज कुठे असेल तर ती अेका पुण्यासच ! पुनः ते महाराष्ट्रीय विद्यापीठ जें स्थापावयाचे ते नुसते सत्याचे प्रयोग करणारे नको. जगाच्या अनुभवाने जीं विद्यापीठे अद्ययावत् म्हणून ठरलीं आहेत, अमेरिकेसारख्या बलाढ्य नि अद्यतन प्रगतीच्या देशांत जीं चालूं आहेत, त्यांच्याअितके ते प्रगत असले आणि सिद्ध झालेल्या सत्यावरच काय ते अधिष्ठानिलेले असले कीं सध्यांपुरते पुरे आहे. ह्या दोन गोष्टी ध्यानीं ठेवून ह्या संमेलनाने वा साहित्यपरिषदेनें ह्या वर्षी आपला सर्व भर पुण्यास महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापण्याचे कार्यावर द्यावा. अेक व्यापक मंडळ नेमून महाराष्ट्रभर अेकच चळवळ अुडवून द्यावी. प्रत्येक नगरीं सभामागून सभा भरवाव्या. लाखां सध्यांची आवेदनें मुंबई सरकारकडे धाडावीं. विधिमंडळांतून प्रश्नांचा, ठरावांचा भडिमार करावा. प्रधानमंडळाच्या दाराशीं शिष्टमंडळाने सारखे ठोठावीत वसावे. जिकडे पाहाल तिकडे भित्तिपत्रकांतून (Wall-posters मधून), हस्तपत्रकांतून, वृत्तपत्रादि नियतकालिकांतून अेकच कंठशोष अैकूं यावा. 'पुण्यास महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापा !' अशी चळवळ अेक वर्षभर सारखी करा नि पाहा महाराष्ट्र विद्यापीठ दोन वर्षांचे आंत प्रस्थापिले जाते कीं नाही ते ! हे कार्य साहित्यपरिषद् नि संमेलन यांच्या शक्तींतले आहे. कृतिदौर्बल्य झाडून अशीं कांही विधायक नि प्रत्यक्ष कार्ये करण्याची धमक तेवढी धरली पाहिजे ?

हीं माझीं वैयक्तिक मते आहेत, संमेलनाचीं नव्हेत !

येथवर आपणां सर्व महाराष्ट्रियांनीं नि साहित्यपरिषद् वा संमेलन यांनीं आजच्या आज अशीं कोणती कार्ये करून टाकलीं पाहिजेत आणि ती करून टाकणे शक्य आहे

यांची चर्चा मी केली. येथेच हेहि सांगून टाकणे अवश्य नसता अवश्य वाटते कीं, हीं किंवा ह्या निबंधांत पुढे येणारीं मते, हीं, जरी तीं अध्यक्षपदावरून सांगितलीं गेलीं तरी माझीं वैयक्तिक मते आहेत. माझे अध्यक्षीय मत म्हणजे अर्थातच जें या संमेलनाचे ठरावांत आपलें सामुदायिक मत व्यक्तविलें जाईल तें. माझीं सर्व मते आपणां सर्वांना पटलींच आहेत वा पटलींच असा अवास्तव भरवंसा मी केव्हांहि वाळगणार नाहीं. हीं माझीं वैयक्तिक मते असल्यामुळे आपल्या कोणाच्याहि वैयक्तिक मतस्वातंत्र्यांस त्यांच्यामुळे आळा बसण्याचें किंवा त्यांच्याविरुद्ध ठराव जरी आपणांस संमतिणें योग्य वाटलें तरी तें संमतिण्याचे कामीं कोणास संकोच वाटण्याचें कांहींअेक कारण नाहीं.

आपली राष्ट्रभाषा संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच

मीं येथवर अेकंदरीत महाराष्ट्राच्या साहित्यविषयक कर्तव्यांचा त्यांतल्या त्यांत स्वतंत्रपणें विचार केला असला तरी आपण हें नेहमीं ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, महाराष्ट्र हा जसा अखिल भारताचें अेक अुपांग आहे तसेंच नि त्याच कारणांसाठी महाराष्ट्र साहित्य हेहि अखिल भारतीय साहित्याचें अेक अुपांगच आहे. अुपांगाचा विकास वा संकोच हा जसा शरीराच्या आरोग्यावर अंतीं अवलंबतो तसेंच भारतीय साहित्यजीवनाचें वरे वा वाईट परिणाम महाराष्ट्रीय साहित्यावर झाल्यावांचून राहणार नाहींत. या अवयावावयवी संबंधांमुळे आपल्या राष्ट्रभाषेच्या भवितव्याशीं आपल्या महाराष्ट्रीय साहित्याचा संबंध त्यांतल्या त्यांत अधिकच अुत्कटत्वानें निगडित आहे. ह्यामुळे महाराष्ट्र साहित्यास त्या प्रश्नाची अुपेक्षा करून चालणार नाहीं. आपली राष्ट्रभाषा हिंदी हीच व्हावी असा आपल्या राष्ट्रांतील फार मोठ्या वर्गाचा, निदानपक्षीं हिंदु जगताचा निर्धार झाल्यापासून बंगाली प्रभृति कांहीं प्रांतांतील साहित्यिकांत असा अेक वर्ग निघत आहे, कीं ज्याला आपापली बंगाली प्रभृती भाषाच राष्ट्रभाषा व्हावी—हिंदी होअूं नये असें वाटत आहे. त्या वृत्तीला अनुसरून आपल्या मराठी साहित्यिकांतहि कांहीं मित्रांना असें वाटणें साहजिक आहे कीं, महाराष्ट्रीय साम्राज्य अटकेपर्यंत जेव्हां दिग्विजयी झालें होतें, तेव्हां भारतीय साम्राज्याच्या भाषेचा मान ज्या मराठीला मिळण्याची संधि जवळ-जवळ हातीं आली होती आणि जी मराठी हिंदीहून साहित्यश्रींत कांकणभर सरसच ठरेल, ती मराठीच राष्ट्रभाषा न करतां हिंदीसच तो मान देण्यांत मराठीची किंचित् तरी अन्याय्य अुपेक्षा होत आहे. परंतु आपण हें ध्यानीं घेतलें असतां आपणांस वा बंगाली प्रभृति इतर प्रांतिक भाषांना, असा अपमान वाटणार नाहीं, कीं हिंदीला जी आपण राष्ट्रभाषेची पदवी अर्पित आहों ती कांहीं ती भाषा वा तिचें साहित्य बंगाली, मराठी, तेलगू, तामीळहून समृद्धतर वा उच्चतर आहे म्हणून नव्हे. अुलटपक्षी अगदीं कालपरवापर्यंत हिंदी साहित्य बंगालीमराठीहून न्यूनतर होतें. परंतु हिंदीलाच राष्ट्रभाषा करण्याचें मुख्य कारण हें आहे कीं, जी भाषा अेकंदरीत अखिल भारतांत बहुजन-समाजांत अितर कोणाच्याहि भाषेहून अत्यधिक प्रमाणांत बोलली जाते, समजली जाते,

लिहिली जाते आणि ती अितर कोणच्याही रीतीने राष्ट्रीय विचारांच्या विकासाला वा प्रगतीला सहाय्यभूत होण्यास कोणच्याही प्रकारे अक्षम नाही. ही दोन्ही लक्षणे हिंदीस अितर कोणत्याही प्रांतिक भाषेपेक्षा अधिक अंशी लागू आहेत. हिंदी ही तिच्या पोटवोली-सुद्धां आठ कोटी लोकांची मातृभाषाच आहे मुळांत. त्यांतहि खरे पाहतां हिंदुस्थानची ती आधींच राष्ट्रवोली तरी झालीच होती. रामेश्वरापासून काश्मीरपर्यंत, आज दोन सहस्र वर्षे झालीं, लाखों हिंदु प्रवासी, तीर्थयात्री, संतमहंत नि व्यापारीव्यवसायी जे अव्याहतपणे जात-येत दळणवळण टेवीत आले ते या हिंदी वोलीच्याच बळावर काय तें ! तुकाराम, नामदेव, चैतन्य, नानक प्रभृति निरनिराळ्या प्रांतांतील संतमंडळ हिंदींत आपलीं कांहीं कवनें तरी रचल्यावांचून राहिले नाहीत, तें तिच्या ह्या पुरातन सार्वदेशिक स्वरूपामुळेच होत. अंग्लिशनें मध्येच आडवे येऊन शिक्षित वर्गाला जर अंग्लिशचें नवें माध्यम दिलें नसतें तर आज त्या शिक्षित वर्गापुढेहि राष्ट्रभाषा ठरविण्याचा प्रश्नच बहुधा अुद्धवला नसता. कारण आजहि शिक्षित वर्गाव्यतिरिक्त लाखों लोकांची अेक, जी राष्ट्रभाषा नसली तरी, राष्ट्रवोली आहे ती हिंदीच होय ! कुंभमेळ्यांत जाऊन पाहा कीं आपणांला दिसेल—लाखों लोक तामील, तेलगू, काश्मीरी, सिंधी, बंगाली—हिंदींत बोलत आहेत. हिंदुस्थानांत येतांच मुसलमानांनीं जी हिंदी बोलीच अुचलली त्याचेंहि कारण हेंच होतें कीं, तीच हाटाहाटांतून नि घाटाघाटावर यच्च्यावत् भरतखंडामध्ये निरनिराळ्या प्रांतांत त्यांतल्या त्यांत अत्यधिक प्रमाणांत समजली जाऊ शके. हिंदीचें पुरातन साहित्यहि सर्वसामान्यतः अितर प्रांतिक भाषांच्या मानानें कमी विस्तृत किंवा कमी सरस नाही. चंदभाटाचें जुन्या हिंदींतील ' पृथ्वीराज रासो ' हें प्रचंड ऐतिहासिक काव्य पाहा. गुरुगोविंदसिंगानें रचलेलें जें त्याचें आत्मचरित्र तें विचित्र नाटक किंवा त्यांचा दशम-ग्रंथ पाहा. हम्मीररासो, अलाअुदल. भूपणकाव्य, छत्रसाल-विजय प्रभृति हिंदुत्वा-भिमानानें नि वीररसानें रसरसलेलीं वीरचरित्रें हिंदीच्या जुन्या वाङ्मयाचें तेज आणि सुप्रसिद्ध तुलसीरामायणासारखे अनेक धर्मग्रंथ त्याचें विशालत्व प्रस्थापित आहेत. अर्वाचीन हिंदी साहित्यास अद्ययावत् बनविण्याचे कार्यां तर आपल्या महाराष्ट्रीय वाङ्मयानें नि हिंदींतच ग्रंथरचना करणाऱ्या अनेक महाराष्ट्रीय लेखकांनीं किती तरी हातभार लावलेला आहे. तिचें साहित्य मराठी वा बंगालीइतकें आज परिपुष्ट नसलें तरी ती त्यांच्याअितकीच प्रगतिक्षम आहे. मराठीची ती सख्खी बहीणच आहे. संस्कृतनिष्ठा तिचेंहि कुलव्रत. तेव्हां ती बहुसंख्य हिंदूंची आधींच राष्ट्रवोली असल्यामुळे त्या न्याय्य कारणासाठीं ती राष्ट्रभाषाहि झाल्यास मराठीला तें योग्यच वाटावें, हेवा तर वाटूंच नये. मराठीचे हितासहि अितर कोणची तरी राष्ट्रभाषा व्हावयाचीच तर हिंदीच होणें अधिक अनुकूल. कारण तिची वरचढ वृत्ति मुळांतच नाही. महाराष्ट्राच्या हाताचा प्रेमाधार घेऊनच ती राष्ट्रभाषापदावर चढत आहे.

पुनः आपण हें विसरतां कामा नये कीं, जर कोणची राष्ट्रभाषा झाल्यानें मराठी साहित्याचीच नव्हे तर अखिल हिंदुसाहित्याचीच भयंकर हानि नि अपमान होणार

असेल तर ती भाषा हिंदी नव्हे-अर्दू ! जों जों आपण हिंदीला राष्ट्रभाषा करून टाकण्याचें कार्मीं टाळाटाळ वा दिरंगाई करूं, तों तों जर कोणा भाषेची धोंड राष्ट्रीय भाषेच्या प्रश्नावर आदळणारी असेल तर ती न मराठीची न बंगालीची,—तर अर्दूचीच होय ! कारण, जरी अर्दू ही मूळची हिंदीचीच 'वज्रजो' प्रत असली तरी, अखाद्या श्रीयुत दळवीचा मेहरवान देहलवी होतांच तो गोतास काळ झाल्यावांचून राहत नाहीं. त्या-प्रमाणेंच ती अर्दू हिंदीच्या, तिच्या गोताच्याच जिवावर अुठलेली आहे. तिची प्रकृती परसंस्कृतीच्या अन्नपाण्यानें विकृत झाली आहे. वास्तविक ती मुसलमानांची धर्मभाषा नाहीं—ती अरबी आहे. वास्तविक ती सात कोटि मुसलमानांपैकीं पांच कोटींची मातृभाषाही नाहीं.—त्यांची मातृभाषा तामीळ, तेलगू, बंगाली प्रभृति त्या त्या प्रांताची मूळ भाषा असते. तीसपस्तीस कोटि लोकांच्या ह्या देशांत जी अर्दू दोन कोटि लोकांची सुद्धां मातृभाषा वा धर्मभाषा नाहीं आणि वीस कोटीवर लोकांच्या संस्कृतीशीं साहित्याशीं, परम्परेशीं वा भाषेशीं बहुतांशीं असंबद्ध, अपरिचित नि विरोधीहि आहे, तिलाच त्या राष्ट्राची राष्ट्रभाषा करा असें नुसतें म्हणण्याचें धाडससुद्धां, अितर कोणत्याहि देशांत कोणीहि अल्पसंख्याक करूं शकले नसते. पण हिंदुस्थानांत मुसलमान तें करूं शकतात ! वरें म्हणा वाईट म्हणा, पण आज मुसलमानांच्या मनांत ज्या ज्या गोष्टीनें त्यांचा समाज हिंदूंपासून अधिकांत अधिक निराळा दिसेल, तें एक हिंदूंपासून अगदीं विभिन्न, अगदीं उलट, अगदीं विरुद्धप्रकृति निराळें राष्ट्र भासेल असें स्वरूप त्यास देण्याचा दृढनिर्धार झालेला आहे. त्याच्या राजकीय कारणांची नि परिणामांची चर्चा करण्याचें हें स्थळ नव्हे. साहित्यापुरतें अेवढेंच सांगणें भाग आहे की, म्हणूनच भिन्न राष्ट्राची अेक अत्यंत महत्त्वाची खूण जी विभिन्न भाषा तीहि आपल्यांत असावी यास्तव मुसलमानांनीं अर्दू ही निवडली आहे. एवढ्याचसाठीं संस्कृतनिष्ठ हिंदुभाषा-संघापासून तिला विलग करण्यासाठीं तिची मूळची संस्कृत प्रकृतीहि प्रयत्नेंकरून बलात्कारानें तें अधिकाधिक विकृत करीत चालले आहेत. पंजाबकडच्या मुसलमानांनीं अर्दू आमची म्हटलें तर एक वेळ शोभेल. पण बंगाली हीच ज्यांची मातृभाषा कालपर्यंत होती ते बंगाली मुसलमान, किंवा शेंकडा दहाजणहि तामीळवांचून दुसरी भाषा जे बोलत नव्हते, अर्दूचें वाक्यहि वाचूं शकत नव्हते ते मद्रासी मुसलमान, मराठींत घरच्या वह्या नि पत्रें लिहिणारे कोकणी मुसलमान—हे सुद्धां अर्दूलाच राष्ट्रभाषा करा म्हणून जो अकस्मात् टाहो फोडूं लागले आहेत, आम्हां सातआठ कोटि मुसलमानांची तरी अर्दू हीच राष्ट्रभाषा आहे म्हणून धडाधड ठराव संमतीत आहेत, अितकेंच नव्हे तर वीस-पंचवीस कोटि हिंदूंची देखील तीच अर्दू राष्ट्रभाषा झाली पाहिजे म्हणून मुस्लीम लीगनेंच ठराव केला; अितकेंच नाही तर जिथें शेंकडा पांच मुसलमान वस्ती नाहीं, त्या सुदूर तामीळभाषी मद्रासच्या भर विधिमंडळांत अेक विगतप्रधान नामदार खविचअुल्ल्या यांनीं गेल्या मार्च महिन्यांत तेंच मत प्रतिपादिण्यास सोडलें नाहीं—हें सर्व जमेस धरतां मुसलमान असा अरबीनिष्ठ अर्दूसच अुचलून धरणार हें सत्य दृष्टीआड करून कसें

चालेल ! अशा वेळीं सर्व हिंदूंनीं पण संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा असा अेकमुखी निर्धार केला पाहिजे. नाही तर मराठी, बंगाली, तामील वादांत हिंदीचें पाठबळ जर अुणावले तर तेलही गेले तूपहि गेले आणि हाती अुर्दूचें धुपाटणें मात्र आले अशी आपल्या राष्ट्रभाषेची स्थिति होऊन मराठी साहित्यालाही त्या अरबीनिष्ठ अुर्दू-मुसलमानी सत्तेत जसा हानिकारक नि अपमानकारक धक्का बसला, तसा बसल्यावांचून राहणार नाही ! बिहारमध्ये महाराष्ट्राप्रमाणेंच हिंदु बहुसंख्य, जवळजवळ शेंकडा नव्वद; पण तिकडे हिंदूंच्याच घरघालू प्रवृत्तीमुळे मुस्लीमांच्या अतिक्रमण नेटामुळे काँग्रेस सरकारनेच एक भाषा-समिति नेमून क्रमिक पुस्तकांतून घातलेल्या भाषेत अुर्दू शब्दांची अर्धीमुर्धी तरी रेलचेल असावी असें सरकारी धोरण ठरविण्याचाच घाट घातला आहे ! तीच दुर्दशा मराठी क्रमिक पुस्तकांचीहि त्याच वेडापार्यीं झाल्यावांचून राहणार नाहीं हें ध्यानांत ठेवा ! आतां आंतून आंतून बोटें मोडीत बसण्याचा भ्याडपणा सोडून आम्ही सर्व हिंदूंनीं तरी मुसलमानांना नि काँग्रेसला रोखठोक बजावून सांगितले पाहिजे, कीं आम्हां हिंदूंची तरी राष्ट्रभाषा संस्कृतनिष्ठ हिंदी ही ! आणि हीच काय ती ! मुस्लीमांना वाटेल तर त्यांनीं त्यांची राष्ट्रभाषा अुर्दू करावी वा प्रत्यक्ष अरेबी ! राहतील राष्ट्रांत दोन भाषा ! स्विट्झर्लंडमध्ये चार आहेत. पण म्हणून प्रत्येक क्रमिक पुस्तकांत प्रत्येक वाक्यांत एक शब्द इटालियन, एक फ्रेंच, एक जर्मन, एक स्विस असावा अशीं कांहीं खिचडी करण्याची खुळचट तोड त्यांनीं काढली नाही; आणि काढली असती तरी ती त्या स्वाभिमानी भाषापैकीं सर्वांनीं झिडकारून तिचा बोजवारा अुडविला असता.

येथें हें हेतुतः स्पष्टपणें सांगून ठेवतो कीं या निबंधांत मार्गें जे उल्लेख आले वा पुढें येतील ते ज्या आमच्या मुसलमान देशबंधूंना नि भाषाबंधूंना मराठी ही आपलीच मायबोली वाटते आहे, आमचे खिश्न, यहुदी, पारशी देशबंधु जसे आपल्या मराठी, गुजराथी प्रभृति प्रांतिक नि त्यांच्याहि मूळपासूनच असलेल्या मातृभाषांना जसे सावत्र-भावानें न लेखतां हिंदूअितक्याच ममत्वानें लेखतात, तसे जे मुसलमान त्या भाषांना आपलीच भाषा मानतात त्यांना ते अुल्लेख लागूं नाहींत. परंतु मराठी प्रभृति भाषा ह्या त्यांच्या पूर्वीच्या मातृभाषा असतांहि त्यांना परकी मानून आपली स्वतःची अशी अरबी, पर्शियन शब्दनिष्ठ उर्दू हीच काय ती स्वकीय भाषा आहे अशी जी विकृत चळवळ मुसलमानांत चालली आहे तिला पाठिंबा देणाऱ्या मुसलमानांना काय ते ते अुल्लेख लागूं आहेत. धर्मांतराचा भाषांतराशीं संबंध असतोच असें नाही, हें आमचें खिश्न बंधु मराठी-हिंदींना किती प्रेमानें आपणावतात ह्यावरून दिसून येईल.

‘ हिंदी याने हिंदुस्थानी ’चें खूळ

भाषेच्या अैक्यासाठीं हपापलेल्या ‘ हिंदी याने हिंदुस्थानी ’च्या नव्या खुळाचाहि बोजवारा अुडाल्यावांचून राहणार नाही; आणि शेवटीं हा ‘ याने हिंदुस्थानी ’ अुर्दूच

वनविल्यावांचून मुसलमान सोडणार नाहीत. महाराष्ट्रांतील लोकांना ही 'हिंदी याने हिंदुस्थानी' म्हणजे काय वस्तु आहे हे ध्यानीं यावयास तो 'एक सत्याचा प्रयोग' आहे अितकें सांगणें पुरें ! हिंदी म्हणतांच मुसलमानांचे माथें फिरतें ना ! ठीक तर ! तें हिंदी हें एकेरी नांवच बदलून त्यात 'याने' म्हणजे 'अर्थात्' हा अरबी शब्द घालूं या; नांवांतच हिंदुमुस्लीम ऐक्य त्या 'यानेचा' अरबी खिळा टांकून खिळवून टाकूं या ! आपल्या राष्ट्रभाषेचें नांव हिंदी यानें हिंदुस्थानी असेंच ठेवलें, नुसतें हिंदी ठेवलें नाही आणि हिंदीतच चिरफाड करून तिच्यांत अर्धे संस्कृतीय नि अर्धे अरबी शब्द वापरीत गेलें कीं, मग हिंदुमुस्लीमांची राष्ट्रभाषा एक झालीच पाहिजे अशी आहे ही योजना ! मागें अेका बुद्धिमान् मध्यस्थानें दोघां पक्षकारांत एका जिवंत गायीची यथान्याय वांटणी करण्यासाठीं तिचे मधोमध दोन तुकडे केल्याची गोष्ट सांगतात; आणि तरीदेखील त्या भागांतील तोंडाचा भाग न घेतां दुधाच्या कांसेचा भागच मला हवा म्हणून त्यांतील भांडखोर पक्षकार भांडतच बसला ! तीच गत ही ! सरसीमेवरील पठाणांची टोळधाड हिंदुस्थानावर आल्यास, त्यांच्या प्रतिकारासाठीं हिंदवी स्त्रियांचीच अेक निःशस्त्र सेनाच तिथें धाडावी; म्हणजे बंदूक न झाडतांच ते पठाण लोक लाजेनें परत फिरतील ! असा अेक सत्याचा प्रयोग मागें सुचविला गेला होता. त्याच्याच तोडीचा हा दुसरा ! पठाण लुटारू, अशी स्त्रीसेना सामोरी आली तर बंदुकाहि न झाडतां परततील, नव्हे पळत सुटतील हें अगदीं खरें—पण तें लाजेनें नव्हे !—तर त्या स्त्रियांतील पाटुंगुळी टाकवतील तितक्या स्त्रिया पाठीवर घालून ! तसेंच 'याने हिंदुस्थानी'च्या प्रयोगांत हिंदीमध्ये अर्धे अरबी शब्द घालतां घालतां त्या हिंदीसच ते अुर्दू बनवून सोडतील ! त्यांची बटीक करून टाकतील !

आणि त्याचें मूळग्राहि कारण हे कीं, जें राजकारणांत, समाजकारणांत, तेंच साहित्यांत नि भाषेंत, कीं—मुसलमानांना तुमच्याशीं अेकमेकपणा, सामाजिकपणा असा मुळांतच नको आहे. त्यांना त्यांचेपणा काय तो हवा, तुमच्या तुमचेपणाचा गंधहि नको; त्यांना निराळेपणाच हवा आहे. अेकत्रपणा नको, अेकता हवी. तुम्हीच मुसलमान व्हा, तुम्हीच शिका अुर्दू हवें तर ! असा जोंवर त्यांचा मानम, तोंवर कसली तडजोड ! अर्धे शब्द अरबी मिसळले तरी हिंदी ते मानणार नाहीत. पुनः तुमचे कोणचे शब्द ठेवणें, त्यांचे कोणचे हा वाद आलाच. त्यांना वंदेमातरम् नको, विद्यामंदिर नको, विकास नको, सरस्वती नको, श्रीयुत नको, श्रीसुद्धां नको. यांत अतिशयोक्त अक्षरसुद्धां नाही ! घडत असलेल्या घटना आहेत ह्या ! त्यांच्या संस्थानांत ते शाळांतून मराठी, तामीळ, तेलगू, हिंदी शिकवूंच देत नाहीत; उर्दूच वळानें शिकवितात ! आमच्या मुलावाळांनासुद्धां ! तेथें ही कसली घेअून बसलां आहांत 'याने हिंदुस्थानी !'

पुनः असें पाहा कीं, आपल्यापुढें कोण्या चोरवाजारांतील किंवा चौपाटीवरील बाजारू भाषा काढण्याचा प्रश्न नाही; तर या भारतीय राष्ट्राची राष्ट्रभाषा वनविण्याचा प्रश्न आहे. आतां अंशा या आपल्या प्रौढ नि सुसंस्कृत राष्ट्राची राष्ट्रभाषा म्हटली कीं,

ती तितकीच प्रौढ नि सुसंपन्न हवी. तिच्यांत काव्य, कला, तत्त्व, शासन, विज्ञानप्रभृति सर्व विषयांची परिभाषा हवी. अशी परिभाषा आपल्या मराठी प्रभृति हिंदीभाषाप्रकृतीस मानवणार नि पुरविली जाऊं शकणार त्या अेका देववाणींतूनच, त्या शब्द-रत्नाकर संस्कृतांतूनच ! पण तिचाच तर मुसलमानांना विटाळ ! केमालपाशानेंसुद्धां ज्या अरबीला नि तिच्या लिपीला अप्रगत नि टाकाऊ म्हणून झिटकारिली तिच्या भिकार दारारींच ते परिभाषेची भीक मागणार ? तुमच्या मराठींत वा हिंदींत तुम्ही अर्थशास्त्र म्हटलेंत कीं ते म्हणणार, अिलमे अिकते-सादियात्. भाषाशास्त्र म्हटलेंत कीं ते म्हणणार अल्मुन अल्सना, खनिजशास्त्र म्हटलें कीं ते म्हणणार अिल्म-मदनियात्, प्रकृतिविज्ञान म्हटलें कीं, ते म्हणणार अिल्म तवअियात्, साम्यवाद म्हटलें कीं ते म्हणणार अिल्म मसा वाम्; ग्रहाला सैयारा, विमानाला तैय्यारा; भाग्याला तकसीर; विकासाला तरक्की !! आतां सांगा हे त्यांचे शब्द तुमच्या मराठीला जुळतात का ! पण ते तर तेच वापरणार. त्यांना स्वतःलासुद्धां जरी हिंदु शब्दांहून ते कमी कळत असले तरीहि ते तेच वापरणार ! त्यांच्या विद्यापीठांतून ते तेच आजहि वापरीत आहेत. नव्हे हिंदु मुलांनाहि तेच वापरणें क्रमिक पुस्तकांतून भाग पाडीत आहेत ! अशा त्यांच्या मनोवृत्तींत नुसते 'ओपन सीसाम्' सारखे याने 'हिंदुस्थानी' म्हणतांच राष्ट्रभाषा अेक होअील असें समजणें खूळ नव्हे काय ? तो सत्याचा प्रयोग नसून आहे अेका जाणीव वा अजाणीव असत्याचा !! असल्या दोन अगदीं विभिन्न नि विरुद्ध प्रकृतीच्या नि संस्कृतीच्या भाषा अेकमेकांत घुसडून देण्यानें अितरहि अनेक दुष्परिणाम होतील, पण तें सांगण्यास अिथे स्थल नाहीं.

तेव्हां आमचें स्पष्ट मत असें आहे कीं, हा राष्ट्रभाषेचा प्रश्न आपल्या मराठी नि हिंदु साहित्याच्या हितार्थ सोडविण्याचा अेकच मार्ग असा आहे, कीं आम्हीं हिंदूंनीं आमच्यापुरतें असें ठाम ठरवावें कीं आमची राष्ट्रभाषा संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच ! मुसलमानांनीं हवी ती निवडावी. दोन भाषा राहतील त्यांना परवडतील तर ! बहुसंख्येची जी भाषा तीच राष्ट्रभाषा, हा जगाचा न्याय मुस्लीमांना रुचेल त्या दिवशींच काय ती अेक राष्ट्रभाषा होअील ! नाही तर नाहीं होणार !

जी बहुसंख्येचीच नव्हे तर अुत्तमांतील अुत्तमहि आहे त्या आमच्या देववाणीला -आमच्या संस्कृत भाषेला-आम्ही पारखें होणें म्हणजे आमच्या संस्कृतीलाच पारखें होणें होय !

आणि आमची राष्ट्रलिपि नागरी हीच ! रोमन स्क्रिप्ट नव्हे !!

मागचीं दोन वर्षे पंडित जवाहरलाल हे काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. त्यांनीं हिंदु-मुस्लीम अैक्यास्तव आम्हां हिंदूंना आज्ञा सोडली कीं, अुर्दूच राष्ट्रभाषा करा. आतां श्री. सुभाषबाबू सवाअी अध्यक्ष झाले; तेव्हां औदार्यांत पंडित नेहरूवरहि थोडीशी मात करावयासाठींच कीं काय, त्यांनीं काँग्रेसच्या अध्यक्षीय भाषणांतच आम्हां हिंदूंना दुसरी एक आज्ञा सोडली कीं, आपली लिपीहि सोडून रोमन स्क्रिप्टच स्वीकारा, म्हणजे

मुस्लीमांशींच काय पण जगाशींहि आपलें अक्य होण्याचा पाया घातला जातील ! डी. व्हॅलेरा आयरिनचा अध्यक्ष होतांच त्याला चिंता लागली, मेलेली आयरिश भाषा पुनः अकदां माझ्या आयरिनची राष्ट्रीय भाषा कशी करतां येतील ! इंग्लिश भाषा जगाची भाषा कशी होतील, आयर्लंडमध्ये ती आधींच राष्ट्रभाषा झालेली असल्यामुळे जगद्विताच्या दृष्टीने आयरीश भाषा मेल्याचा आनंदोत्सव कधीं करीन अशी घाभी कांहीं त्याला झाली नाही. तीच गोष्ट हिटलरची—जर्मन भाषा, जर्मन राष्ट्र, जर्मन संस्कृति हेंच त्याला वेड ! तीच गोष्ट मुसोलिनीची; तीच केमालची—आपल्या राष्ट्रचें स्वत्व कसें बलिष्ठ होतील हीच त्यांची चिंता. पण आमचे अध्यक्ष पहा—त्यांना जगाचें कसें होतील याची चिंता त्या जगाहून सुद्धा अधिक अत्कटतेनें सारखी तळमळवीत आहे ! म्हणूनच हिटलर हिटलर आहे. मुसोलिनी मुसोलिनी आहे नि आमचे अध्यक्ष आमचे अध्यक्ष आहेत ! म्हणूनच आयर्लंड, तुर्कस्थान, जर्मनी, अिटली स्वतंत्र आहे आणि हिंदुस्थान पाकस्थान वा आंग्लस्थान होअूं घातला आहे !

परंतु, जगाच्या अक्याचाच प्रश्न असेल तर आपली स्वतंत्र नागरी लिपि तेवढी सोडून रोमन स्क्रिप्ट स्वीकारल्यानें तो सुटावा तसा सुटणार नाही. कारण आपली स्वतंत्र भाषा त्या अक्याच्या वाटेत आडवी येणारच. तेव्हां तीहि सोडून आणि मराठी, बंगाली, हिंदी आणि मुख्यतः तें संस्कृत साहित्य—त्या व्यासाकालिदासासुद्धां—समुद्रांत बुडवून आपण इंग्लिश भाषाच आपली म्हणून कां स्वीकारूं नये ? जगतांतील केवढ्या तरी भागाची अक भाषा होईल त्यामुळे, जर आपण पंचवीस कोटि हिंदू तरी इंग्लिशलाच आपली मातृभाषा बनवूं तर ! आणि नुसत्या भाषेपुरतेंच जगाचें अक्य साधण्यापेक्षां तें आपल्या अक्या हिंदूंच्याच वांट्यास आलेलें कर्तव्य, प्रामाणिक पूर्णपणें पार पाडण्यास्तव ह्या आपल्या स्वतंत्र राष्ट्रीयत्वाच्या जाणिवेचें लोढणें तरी गळ्यांत कां अडकवून बसा ! आपण इंग्लिशच आहोंत, आणि हिंदुस्थान असा निराळा देश वा राष्ट्र जगांत मुळीं नाहीच असें कां मानूं नये ! हो, जगाचें अक्य साधण्याचा अुत्तम मार्ग म्हणजे भांडणांतील अका कोणच्या तरी समंजस पक्षकारानें आपल्या मुलांवाळां-सुद्धां आत्महत्या करून घेणें हाच होय ! आणि तसा समंजस पक्षकार ह्या जगाच्या जीवन-कलहांत आहे अकच काय तो—हिंदुस्थान, आम्ही हिंदु !! अक्याची सर्वाधिक झुरणी लागलेली असणार दुर्बलतमालाच.

परंतु दुर्बलतमतेचें, आत्मदौर्बल्याचें हें कीट जर आमच्या मनावर चढलेलें नसतें, तर आमच्या राष्ट्रपति म्हणविणाऱ्या अध्यक्षांनें जगालाच असें खडसावून विचारिलें असतें कीं, जगाच्याच अक्यासाठीं तुम्ही तुमची अरबी, रोमन, लॅटिन लिपि सोडून आम्हा पंचवीस कोटि हिंदूंची ही नागरी लिपीच कां स्वीकारीत नाहीं ? जगाचे हितार्थच अुत्तम ती लिपि जागतिक लिपी होणें इष्ट. म्हणून अरेबीची तर गोष्टच तुलनेंत ब्रोलावयास नको. शिलाछापाचें पुढें जी जाअूं शकत नाहीं, अशी ती अरेबी लिपि म्हणजे लिपीचा अक शिलास्थि, अक Fossil होअून पडलेली ! पण रोमन लिपीसुद्धां

तुलनेत नागरीहून किती तरी हीन आहे ! आजहि जगताला देण्यासारख्या ज्या आदर्श वस्तु आम्हांपार्शीं आहेत त्यांत जसे योगशास्त्र, तशीच ही नागरी !

तिची ती 'वर्णस्थान समीरिता' अशी नुसती अक्षरांची क्रमव्यवस्थाच पहा ! अनाहत असा जो आद्य ध्वनि मनुष्यास करतां येतो तो 'अ' म्हणूनच तो प्रथम घातला. त्याच तत्त्वानें अितर स्वर ते ते त्या क्रमानें पुढें घातले. त्या स्वरांवर व्यंजनात्मक असा पहिला आघात कंठांत होतो ! म्हणून कंठ्य व्यंजनें निवडून, 'क' वर्गांत घालून, त्यांना त्यापुढें घातलें. ओठ कापले तरी 'क' वर्ग अुच्चारतां येणारच. दुसरा आघात तालूचा, पुढें दंतांचा, शेवटीं ओठांचा. यास्तव तालव्य, दंत्य, ओष्ठ्य तीं तीं व्यंजनें निवडून, वर्गवून क्रमानें रचलीं. नाहीं तर अरेवी पाहा, पहिलेंच अक्षर त्रिदली अुच्चारानें-अलेफ् ! दुसरें एकदम ओष्ठ्य-वे ! तिसरेंच अुलट जाऊन से ! इंग्रजीचीहि तीच गत ! पहिली अेकदम अे तर दुसरी अेकदम वी, तर तिसरी सी !!! ध्वनीच्या आघातानुवर्ती स्थानांचा क्रम असा नाहीच ! लिपि शास्त्रशुद्ध असण्याचें दुसरें लक्षण, म्हणजे अक्षरांचें जें नांव तोच त्याचा उच्चार हवा. नागरींत ज्या अक्षराचें नांव 'स' त्याचा अुच्चारहि स. नांव क तर अुच्चारहि क. पण रोमन स्क्रिप्टमध्ये नांव वी तर अुच्चार व, नांव सी तर अुच्चार क आणि नांव डब्ल्यू तर अुच्चार व ! तीच गत अरबीची. तिसरें लक्षण म्हणजे अेका अक्षराचा अेकच अुच्चार. नागरी क कुठेंहि आला तरी तो 'क'च, 'अ' आला कीं तो 'अ'च राहणार. पण रोमन लिपींत क्रोण अडाणीपणा ! सी कोठें स होतील तर कुठें 'क'; but मध्ये 'u' अ होतो, तर 'put' मध्ये 'अु' !! शास्त्रशुद्ध लिपीचें चवथें लक्षण म्हणजे अेका अक्षराचें एकच रूप. ह्या प्रकरणीं आजच्या नागरींत चारपांच अपवाद आहेत नि तेहि लिपिशुद्धीच्या चळवळीनें नष्ट केले आहेत. पुनः रोमन स्क्रिप्टप्रमाणें युरोपीय भाषा लिहितांना स्पेलिंगमध्ये जो लिपीचा विचका अुडतो तो विचारुंच नये. नुसता 'कमिशन' हा चारअक्षरी शब्द लिहितांना अक्षरें लागणार दहा ; commission ! कांहीं अक्षरें पूर्वीच्या राववहादूरांप्रमाणें सभेंत नुसत्या खुर्च्या अडवून चूप बसणारी. त्यांना स्वतःचा ध्वनीच नाही. Through हा शब्द पाहा ! पुनः, आमच्या भाषेंतले कित्येक 'थ, त' सारखे ध्वनि व्यक्तविणारीं अक्षरें रोमन स्क्रिप्टमध्ये मुळांतच नाहींत. सुभाषबाबूंच्या सूचनेप्रमाणें काँग्रेसकडून जेव्हां सारे वेद, वेदांगें, रामायण, महाभारत हे ग्रंथ A, B, C, D मध्ये छापले जातील, तेव्हां गीतेच्या पाठास असा श्रुतिमंजूळ आरंभ होतील—

॥ ढर्म्यःकशेट्रे कुरुकशेट्रे शमवेटा युयुट्शवाः ॥ मराठी क्रमिक पुस्तकांतून मी जातो हें mee jato ! असें छापलें जातील आणि असें आमचें संस्कृत सुद्धां सारें प्रकांड साहित्य, जगाच्या हितासाठीं A, B, C, D, करून सोडावयाचें ! काय वाखाणावी सुधारणा ! जितकी विक्षिप्त तितकीच वाटगी !!

अशा प्रकारें नागरीहून सर्वतोपरि हीनतर असलेल्या रोमन स्क्रिप्टला आम्हीं स्वीकारण्यापेक्षां युरोपनेंच आमची नागरी स्वीकारावी. लिपिशुद्धीप्रमाणें दोनचार रूपें

पालटलीं कीं ती नागरी शास्त्रशुद्धतेत मुळचीच अुत्तमोत्तम असल्यानें, आजच्या आज मुद्रणसुलभतेत नि शिक्षणसुलभतेतहि रोमन स्क्रिप्टहून वरचढ होणारी आहे.

रोमन स्क्रिप्टचे लाभ म्हणून जीं दोन कारणें पुढें आणण्यांत येतात तींहि अवास्तव आहेत. रोमन लिपि जगाची बहुसंख्य लिपि झालेली नाही. पस्तीस कोटींचा हिंदुस्थान; तितकाच मोठा चीन. चार कोटींचा जपान, ह्या मोठमोठ्या राष्ट्रांतून नि अनेक अितर राष्ट्रांतून ती लिपि स्वीकारलेली नाही. केवळ युरोपियनांची ती मूळ लिपि म्हणून ते गेले तिथे ती गेली. अेका केमालपाशानें मात्र तुर्कस्थानांत ती नव्यानें चालूं केली आणि त्याचें कारण असें होतें कीं, अरबी लिपि अगदीं टाकाऊ नि तुर्कांना परकी होती, आणि तुर्कांची स्वतःची अशी कोणचीच लिपि नव्हती ? ज्याच्या घरीं गायच नव्हती, त्यानें अेखादो शेळीच पाळावी यांत नवल नाही. पण अितर सारे शेळ्या पाळतात यास्तवच काय तें आपल्या घराची कामधेनु हुसकून अेखादा शेळीलाच तिथे बांधूं लागला तर तें मात्र नवल खरें !

दुसरें, जगांतिल भिन्नभिन्न साहित्यांचा परिचय नुसत्या अेक लिपीमुळे सुलभ करतां येतील हा हेतुहि केवळ हेत्वाभास आहे. कारण ज्या भाषा परस्परांशीं पुष्कळ प्रमाणांत अेकरूप असतात त्या अेकाच लिपींत छापल्या तर थोड्याफार प्रमाणांत परस्परांना गर्भितार्थी तरी समजू शकतात. युरोपच्या अिंग्लिश, फ्रेंच, जर्मनादिक भाषांत अनेक शब्द समान; त्या अेका लिपींत छापल्या तर सारांश परस्परांना कळेल. आपल्या मराठी, तामीळ, बंगाली प्रभृति संस्कृतनिष्ठ भाषा अेकगोत्रीय;- त्या अेका देवनागरी लिपींतच छापल्या तर सारांश परस्परांना कळूं शकेल. पण युरोपियन भाषांना सर्वतोपरी विभिन्न असणाऱ्या आपल्या भाषा, त्यांच्या रोमन लिपींत छापल्या तरी त्या युरोपियनांना त्यांतल्या अर्थाचें अवाक्षरहि कळणार नाही; साहित्याचा परस्पर परिचय सुलभ होणार नाही. ' रघुवंश ' रोमन लिपींत छापला तरी " वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये " या पहिल्याच चरणाचा अर्थ लंडनच्या शाळांतिल मुलांना व शिक्षकांनाहि लवलेश तरी कळेल का ? त्यांतली ABCD तेवढीच कळणार ! त्याचप्रमाणें ' आय काँग्रेस्युलेट यू अपॉन युवर सक्सेस ' हें अिंग्लिश वाक्य अगदीं देवनागरींत छापलें तरी आमच्या अिंग्रजी भाषा न जाणणाऱ्या शास्त्रीबुवांना त्यांतिल अर्थाचा कांहीं तरी बोध होतील काय ?

मला स्वतःला ठाऊक आहे, कीं दे. भ. सुभाषबाबूंनीं नागरी टाकून रोमनलिपि स्वीकारावी म्हणून जें म्हटलें, त्याचें खरें कारण त्यांनीं वरवर हें जें सांगितलें तेंच नव्हतें. तें खरें कारण त्यांच्या मनांत होतें. तें दुसरें कोणचें नसून हेंच होतें कीं हिंदु-मुस्लीम अैक्य संपादण्यासाठीं मुसलमानांना जिचा अगदीं तिटकारा येतो ती नागरी टाकून आम्ही रोमन लिपि स्वीकारली असतां ते समाधानतील; तेहि रोमनलिपि स्वीकारतील आणि अशा कोणच्या तरी अद्वातद्वा युक्तीनें हिंदुस्थानची अेक लिपि होतील ! परंतु, तुम्ही नागरी सोडा अेवढेंच मुसलमानांचें म्हणणें नाही, तर तुम्ही अुर्दू लिपीच

स्वीकारा हे त्यांचें म्हणणें आहे. तुम्ही रोमन लिपि तर काय, चीनची लिपि जरी स्वीकारलीत तरी ते, विशेषतः हिंदी मुसलमान, त्यांची धर्मलिपि जी अरबी आणि तिची प्रतीक जी अर्दू ती सोडण्यास मान्य होणार नाहीत ही खूणगांठ बांधून ठेवा ! आणि जरी मुसलमानांनीं रोमन लिपि त्यांची राष्ट्रलिपि म्हणून स्वीकारली असें अशक्य तें शक्य म्हणून क्षणभर गृहीत धरलें, तरी हिंदुत्वाचा यथान्याय तो आत्मसन्मान बाळगणारे आमच्यासारखे लाखों हिंदु लोक, केवळ कोणा अहिंदूच्या दुराग्रहासाठीं काय तें आमची नागरी लिपि त्रिकाळींही सोडूं अिच्छिणार नाहीत, हीहि खूणगांठ बांधून ठेवा ! मग तो दुराग्रह धरणारे मुसलमान असोत वा अिग्रज वा पोर्तुगीज !

कारण, अिथेंच हेहि सांगून ठेवतों कीं, अिग्रज लोकांचा नि अमेरिकन मिशनरीं-चाहि नागरी मारून रोमन लिपि रुळविण्याचा डाव फार दिवसांपासून चालू आहे. ख्रिस्तपुराण मराठी भाषेंत पण रोमन लिपींत पोर्तुगीजांनीं शेकडों वर्षांपूर्वी रचलें होतें. आजहि नागा प्रभृति वन्य जातींत मिशनरी लोकांच्या शाळा ज्या आहेत त्यांतून सहत्वावधि मुलांना त्यांच्या भाषेची क्रमिक पुस्तकें मिशनरी रोमन लिपींतच छापून शिकवीत आहेत. अितकेंच नव्हे पण सैन्यासाठीं सरकारनें चालविलेल्या “ फौजी अखबर ” प्रभृति वृत्तपत्रांतून हिंदी भाषा रोमन लिपींत छापण्याचा उपक्रम झालेला आहे. तिकडेही कानाडोळा करून चालणार नाही. या सर्व कारणांसाठीं राष्ट्रभाषेच्या प्रश्ना-प्रमाणेंच माझे असें निश्चित मत आहे कीं, राष्ट्रीय लिपीच्या प्रकरणींही आपण हिंदूंनीं आणि त्यांतहि ज्यांच्या साहित्याची लिपि प्रत्यक्ष नागरी ही आजहि आहे त्या आम्हां महाराष्ट्रीयानीं स्पष्टपणें असें अुद्घोषावें कीं, नागरी हीच आमची राष्ट्रीय लिपि राहणार ! मुसलमानांनीं हवी तर त्यांची अर्दू त्यांच्यापुरती ठेवावी. अर्दू भाषा नि साहित्य हेहि त्यांच्या परीनें चांगलें आहे हें मी जाणतो. जशा आमच्या प्रांतिक भाषा त्या त्या प्रांतांत राहातील तशी अर्दू भाषा नि लिपि मुसलमानांनीं आपल्यापुरती वाटल्यास ठेवावी. भाषेच्या वा लिपीच्या अैक्यासाठीं अेकमेकांच्या पायांत पाय अडकविल्यानें दोघांचीहि प्रगति खुंटेल, वाद वाढेल, अुणावणार नाही. राष्ट्रांत दोन भिन्न प्रवृत्तींच्या हिंदु मुस्लीम संस्कृति जोवर आहेत तोवर दोन भाषा नि दोन लिपि राहणारच. त्याला अुपाय नाही, त्याची चिंताहि नाही. हिंदूंनीं मात्र चक्क निर्धार करावा कीं आमची राष्ट्रलिपि नागरी !! आपण पंचवीस कोटि हिंदू जर अेकमुखानें हा निर्णय अुद्घोषवूं आणि आपल्यापुरती अेकच राष्ट्रभाषा नि अेकच राष्ट्रलिपि करून सोडूं तर अितरांनीं काय वाटेल तें केलें तरी ह्या हिंदुस्थानाची अेकंदरींत अशी तीच राष्ट्रभाषा नि तीच राष्ट्रलिपि झाल्यावांचून शेवटीं राहणार नाही ही गोष्ट अगदीं ठाम !

साहित्याचें ध्येय काय असावें ?

कार्यात्मक असें ह्या वर्षापुरतें महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनास मला जें कांहीं सांगा-ध्याचें होतें त्याचा शक्य तितका थोडा असा हा कार्यक्रम मीं येथवर सांगितला. आतां

आपल्या अनेक साहित्यिक मित्रांनी मला जे कांहीं तात्विक किंवा मतमतांतराचे प्रश्न विचारले त्यांतील दोन-चार प्रश्नांना अगदीं त्रोटक अशीं उत्तरे देऊन मी माझा हा निबंध संपविणार. पुष्कळांनीं विचारलेला अेक मुख्य प्रश्न म्हणजे “ साहित्याचें ध्येय काय असतें ? ” तो प्रश्न तसा न मांडतां ‘ साहित्याचें ध्येय काय असावें ? ’ असा मांडला असता तर त्याचें उत्तर अधिक निश्चितपणें मला देतां येतील. ध्येयाचा प्रश्न आला कीं त्यांत लहरीच्या, हौशीच्या, वैयक्तिक आवडीच्या अंतर्भावापेक्षां कर्तव्याचाच अंतर्भाव मुख्यतः अनुस्यूत झालेला असणार. अर्थात् जीवनाच्या सामूहिक कर्तव्याची जी व्याख्या तीच, त्या जीवनाचें जें अेक अुपांग सारस्वत, त्याचीही व्याख्या, त्याचेहि ध्येय असलें पाहिजे. मानवी जीवनाच्या भौतिक ध्येयाची मला पटलेली व्याख्या ही आहे कीं, मनुष्यजातीचें अधिकांत अधिक हित ज्यायोगें साधतां येतें तेंच मनुष्याचें अैहिक कर्तव्य होय. तात्कालिक कर्तव्यहि त्याच न्यायानें असें कीं, प्राप्त परिस्थितींत त्या त्या कालीं मनुष्यजातीचे जें अधिकांत अधिक हित साधतां येतील तें तें साधावें. या दृष्टीनें साहित्याच्या परम वा तात्कालिक ध्येयांचीहि व्याख्या अशीच असणार, कीं मनुष्यजातीच्या अधिकांत अधिक हितास साधण्यासाठीं झटेल तेंच साहित्य श्रेष्ठ, तेंच सुप्रासंगिक. आनंद नि करमणूक हीं मानवहितास कांहीं प्रमाणांत हितकारकच असल्यामुळे त्यांचाहि अंतर्भाव योग्य त्या प्रमाणांत वरील ध्येयांत होतोच. पण केवळ करमणूक हें कांहीं कर्तव्य नव्हे. घरांत आई मरणान्तिक वेदनांनी अंथरणास खिळली असतां, जर अेखादा बहकलेला कलावंत बंगल्यांत नायकिणीच्या नाचांत रमूं शकला तर त्यास कलावंत म्हटलें तरी कुलदीपक कांहीं म्हणतां यावयाचें नाहीं ! कारण खऱ्या कलावंताला तशा वेळीं ती कलाच विकल केल्यावांचून राहणार नाहीं ! तशा स्थितींत ती त्याला केव्हांहि आनंदविणार नाहीं, तर अुलट अेखाद्या कलाहीन माणसापेक्षां अधिक अुत्कटतेनें व्याकुलवील !

वास्तव वाङ्मय नि ललित वाङ्मय

माझ्या सोयीसाठीं मी वाङ्मयाचे वस्तुनिष्ठ नि रसनिष्ठ असे दोन भाग करतां. कारण मला विचारलेल्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे त्यांत आपोआपच दिलीं जातील. वस्तुनिष्ठ वाङ्मयांत तत्त्व, गणित, ज्योतिष, विद्युत्, अितिहास अित्यादि विज्ञानांचा समावेश होतो. त्यांत सत्य काय तेंच यथावत्पणें सांगितलें पाहिजे. त्यांतहि रस येतील, पण तो आणण्यासाठीं कल्पनेस कांहीं मुळांत नसलेले कल्पित रंग भरतां यावयाचे नाहींत. वस्तुनिष्ठ वाङ्मय हें वस्तूचें छायाचित्र, चित्र नव्हे. परंतु ललित वाङ्मय हें कल्पित रंग भरलेलें चित्र होय. रसोत्कर्ष हाच त्याचा विशेष. वस्तुनिष्ठ वाङ्मयांत जो दोष तो, कल्पनेची मनसोक्त भरारी हा, रसनिष्ठ वाङ्मयाचा गुण होअूं शकेल. वस्तुस्थितींत न सांपडणारी पात्रे, भूमिका, रंग यांची ने-आण रसनिष्ठ वाङ्मय आपल्या अभिप्रेत भावनांच्या अुत्कर्षास्तव कल्पनासृष्टींतून करूं शकतें. तें, नाट्य, काव्य, कादंबरी,

कथाकल्पात्मक वाङ्मयाचा हा प्रांत जें रसनिष्ठ तेंच सारस्वत.

वास्तव वाङ्मयाचें मुख्य कर्तव्य सत्यकथन. वस्तुस्थिति, वैज्ञानिक परिस्थिति यांचें यथार्थ ज्ञान मनुष्याच्या हितास अत्यवश्य. वास्तव हें वाङ्मय, साहित्याच्या आम्हीं वर दिलेल्या ध्येयास सुसंगतच असणार. त्यायोगें जुन्या वा नव्या कल्पनांना आणि भावनांना सुद्धां धक्का वसला तरी चालेल. ज्या भावना वा कल्पना, मग त्या जुन्या असोत वा नव्या असोत, सत्यावर अधिष्ठित असतील त्याच टिकाभू ठरणार. पावित्र्य-विडंबनाचा प्रश्नहि याच दृष्टीनें परीक्षिला पाहिजे. पूर्वी कित्येक पवित्र वा धर्म्य वाटणाऱ्या गोष्टी, आज सत्य वस्तुस्थिति अुमगल्यामुळें चुकीच्या ठरलेल्या आहेत. कुराणांतील, पुराणांतील वा बायबलांतील पृथ्वीच्या आकाराच्या, सूर्यचंद्रांच्या रचनेच्या, गतींच्या वा ग्रहणांच्या कल्पना नि त्यावर आधारलेल्या धार्मिक रूढि पाहा ! त्या असत्य आहेत म्हणून प्रथम म्हटलें. त्यांचा ख्रिस्ती धर्मीयांनीं पावित्र्य-विडंबनाच्या नांवें कसा छळ केला हें आपणांस माहीत आहे. पण आज त्या असत्य आहेत हें मुलां-वाळांसहि त्याच युरोपांत शिकविण्यांत येत आहे. या प्रकारच्या मागच्या अनेक अनुभवांवरून आपणां सर्वांहों हा धडा शिकला पाहिजे कीं, सत्यजिज्ञासेनें वा तथ्य प्रतिपादनाचे हेतूनें, जें मत कोणीं प्रस्थापूं पाहतो त्यास शक्य तों प्रतिबंध नसावा; लेखन वा उपदेश यांचें स्वातंत्र्य असावें. त्यायोगें जर पावित्र्यविडंबन होतें असें कोणास वाटेल तर त्यांनीं त्याचें तें मत कसें चुकीचें आहे, तें अुलट बाजूनें साधार प्रतिपादन करावें, म्हणजे त्याच्या विडंबनाचीच विटंबना झाल्यावांचून राहणार नाहीं. त्याचें म्हणणें सत्य वा तथ्य ठरेल तर आपण भलत्याच असत्य वा अतथ्य गोष्टीला पावित्र्य दिलेलें होतें हें आपल्या लक्षांत येईल. सत्याकडे नि तथ्याकडे मनुष्याची अधिक प्रगति होतील. तीच गोष्ट आज ज्याला नवमतवाद वा पुरोगामी साहित्य अित्यादि नांवें देण्यांत येतात त्याविषयींहि लागू आहे. कोणतीहि गोष्ट केवळ नवी आहे म्हणूनच ग्राह्य वा त्याज्य ठरत नाहीं. नवें मूल जन्मास आलें म्हणजे तें आजीपेक्षां अनुभवी वा बापापेक्षां शहाणें असतें असें नाहीं. कोणतेंहि वाङ्मय नुसतें पुरोगामी आहे म्हणूनच कांहीं सत्य वा तथ्य ठरेलच, असें गृहीत धरतां येत नाहीं. आजीच्यापुढें दुडुदुडु धांवत जाणारें पुरोगामी मूल खड्ड्यांतहि पडण्याचा संभव असतो. लक्ष्याच्यापुढें निघून जाणारी गोळी पुरोगामी असली तरी चुकलेली ठरते. वास्तववाङ्मयाचें जें साध्य तें सत्य वा तथ्य; त्याच्या कसोटीस तीं नवमतवादी वा पुरोगामी मते कितपत उतरतात, कोणच्या तरी नव्या सत्यास वा तथ्यास तीं आविष्कारीत आहेत किंवा नाहीत, या प्रश्नावरच त्यांचा चांगुलपणा वा टाकाअूपणा ठरणारा आहे. पण तें ठरवावयाचें तर त्यांना त्यांचा पक्ष यथावत् मांडूं दिला पाहिजे. ती नवी वा पुरोगामी म्हणून हुरळूनहि जातां कामा नये, किंवा जुन्याविरुद्ध वा अुच्छृंखल वाटतात म्हणून त्यांची अेकदम मुस्कटदात्रीहि करतां कामा नये. जर तीं अशीं वाटतील तर त्यांच्यातील तो अुच्छृंखलपणा वा अतथ्य उघडकीस आणणारें नि जुन्यांतील सत्य प्रस्थापित करणारें विरुद्ध साहित्य प्रतिपक्षानें

निर्मिं, हाच त्यावर अुपाय. साहित्यांत दोघांनाहि स्थान हवें. कारण अनेक वेळां नवीं मते हीं अुपद्व्यापक न ठरतां जुन्या अुपायकारक अंधेरांत घुसलेलीं प्रकाशाची नि आरोग्याचीं किरणेंहि ठरलेलीं आहेत ! आज आपल्या साहित्यांत नव्यानेच अुगवलेल्या साम्यवादी वा काम्यवादी मतांचेंहि तसेंच स्वागत नि तशीच छाननी झाली पाहिजे. हीं साम्यवादी वा काम्यवादी नवमते चांगलीं कीं वाअीट याविषयीं जे प्रश्न मला विचारण्यात आले आहेत ते साहित्यविषयक असणाऱ्या या अशा निबंधाच्या कक्षेबाहेर आहेत. तो प्रश्न अर्थ, समाज, काम नि मानस या शास्त्रांचाच होय.

साहित्याची साम्यवादी वा काम्यवादी अुपपत्ति

त्यांतील अेका प्रश्नाचा मात्र साहित्याशीं संबध पोचतो. मराठी वा कोणचेंहि साहित्य हें केवळ अर्थशास्त्राचा वा केवळ कामशास्त्राचाच प्रपंच आहे, यच्च्यावत् साहित्याची मुळें भांडवल सत्ता नि श्रमिक सत्ता यांच्या विरोधांत वा सुत नि जागृत कामवासनांतच काय तीं रुतलेलीं असतात असा सिद्धान्त जर कोणी मांडूं लागला तर तो मात्र अेकांगीं नि अेककल्लीं ठरल्यावांचून राहणार नाहीं, अितकें अित्थें सांगिततलें कीं पुरें. मनुष्य म्हणजे कांहीं त्याचें पोट नव्हे. त्याला अनेक अिंद्रिये आहेत, अेकच अिंद्रिय नाहीं. त्या सर्व अिंद्रियांची, त्यांच्या विषयांची नि त्यांच्या रसांची क्रिया-प्रतिक्रिया, विरोध, विकास, मनुष्याच्या जीवनांत सांठविला जात आहे. तीच स्थिती त्याच कारणासाठीं, त्याच्या साहित्यांतहि प्रतीबिंबित झाली. साऱ्या साहित्याच्या विकसनाची फोड केवळ धनवान् नि निर्धन यांच्या किंवा उत्पादन-साधनांच्या किंवा कामतृष्णेच्या दृष्टिकोनानेच तेवढी करतां येणारी नाहीं. यद्यपि त्या विषयांचे [points चे] धागे-दोरेहि मनुष्याच्या जीवनांत लांबवर विणलेले आहेत, तरी त्या अेकेरी अेकाच धाग्यानें कांहीं तें जीवन वा वाङ्मयीन व्यक्तीकरण जें साहित्य, हें विणलेलें नाहीं. ज्ञानेश्वरी हा भांडवलसत्तेचा अेक डाव काय तो होता, किंवा बुद्धाचा राज्यत्याग हा साम्यवादाचाच काय तो पुरस्कार होता; किंवा योगसूत्रें हीं श्रमिकांना धनिकांचा छळ कळूं नये म्हणून जाणून-त्रुजून खाअूं घातलेली अफूची गोळी होती किंवा शंकराचार्यांचें महाभाष्य हें त्यांच्या अतृप्त कामवासनांची अेक विकृति काय ती होती, असें समजणें म्हणजे वेद-कालांतील अग्निपूजेच्या सर्व स्तोत्रांची अुपपत्ती, भाकरी भाजण्यास अग्नि अुपयोगीं पडतो, या अेकाच सत्याची काय ती जाणीव व्यक्ति होती, असें समजण्यासारखें अगदीं अेकांगीं नि अेककल्लीं ठरल्यावांचून राहणार नाहीं. तरीसुद्धां विरोध विकासाच्या दृष्टि-कोनांतून कांहीं जुनीं सत्यें नव्या मांडणींत थाटण्याच्या वा नवीं सत्यें जुन्यांच्या दृष्टि-पथांत आणण्याच्या कार्मीं, अशा अेकांगीं प्रचाराचाहि अुपयोग होत आहे; आणि म्हणूनच वास्तव साहित्यांत पडणारी त्यांची भर आपणां सर्वांहीं प्रथम स्वागतिली पाहिजे आणि लगोलग त्यांची नीरक्षीर-विवेकानें छाननी करणारें वाङ्मयहि प्रसिद्धित राहिलें पाहिजे. नुसतें पावित्र्य-विडंबन म्हणून त्यास शापित राहण्यांत अर्थ नाहीं. कोणा

व्यक्तीची वा समाजाची केवळ मानहानि, केवळ अपमर्द वा केवळ हानि करण्याच्याच दुष्टबुद्धीनें ओंगळ वा असभ्य भाषेत जें लिहिलें जातील तेवढेंच वाङ्मय काय तें अनैर्बोधक (वेकायदेशीर) वा अप्रसिद्धेय समजलें जावें. या सर्वसाधारण सूचनेपेक्षां या विषयाची अधिक फोड करण्यास येथें वाव नाही.

रसनिष्ठ वा कल्पनानिष्ठ अशा वाङ्मयाच्या दुसऱ्या भागासहि, ललितवाङ्मयासहि वरील चर्चाच बहुतांशीं लागू आहे.

सयमक नि निर्यमक काव्य

निर्यमक काव्याविषयीं ज्या मित्रांनीं मला कित्येक प्रश्न विचारिले आहेत त्यांना विनंती कीं, यासंबंधीं माझीं मते मीं रानफुलें या पुस्तकास अेक स्वतंत्र परिशिष्ट जोडून त्यांत सविस्तर ग्रथिलीं आहेत, तीं जिज्ञासूंनीं पाहावीं. मला स्वतःला अर्थास बाध न आणणाऱ्या प्रासांची नि यमकांची भारी हौस आहे. यमक हें रसाला प्रतिकूल न होतील अशा कौशल्यानें जर सहजासहजींच्या ओघांत योजतां आलें तर तें कवितेची शोभा वाढवितें; रसोत्कर्षाला सहायक होते. काव्यशैलीचा तो विकास आहे; पूर्वींच्या निर्यमक कवितेस खुलविणारा तो अेक नवा अलंकार आहे. पण तरीसुद्धां कांहीं सुविशाल गुंफणीच्या नि वक्तृत्वपूर्ण भावनांना वा विचारांना व्यक्तविण्यास Blank verse सारखीं निर्यमक वृत्तेच अपयोगी. सयमक वृत्तांत येणारा अेकसूरीपणा पण अशा प्रसंगीं टाळतां यावा यास्तवच मीं निर्यमक अशा वैनायक वृत्ताची घडण केली आहे; मुक्तछंदादि वृत्ते हीं निर्यमकांचींच वृत्तांतरे होत. ती सापेक्षतः दुय्यम चर्चा करण्याची मला संधि मिळती नि आजच्या स्थितींत त्यांतच गुरफटून घेणें अप्रासंगिक वाटलें नसतें, तर मीं वैनायक वृत्ताचा प्रचार करण्याची माझी हौस फेडून घेतली असती. पण आपल्या बहुमूल्य वृत्तभांडारांत विशिष्ट प्रसंगांना अधिक अनुकूल अशा आणखी अेका वृत्ताची भर, -अितकेंच काय तें मी त्या वैनायक वा मुक्तछंदादि निर्यमक वृत्तांचे महत्त्व, मानीत असल्यानें आणि तें कार्य मला स्वतःपुरते तरी आजच्या परिस्थितींत अगदीं दुय्यम-तिय्यम वाटत असल्यानें मी त्यांत येथें अधिक वेळ घालीत नाहीं.

साहित्याचें सापेक्ष महत्त्व

आणि आतां सरतेशेवटीं मला हें सांगितल्यावांचून गत्यंतरच दिसत नाहीं कीं, केवळ यमक वा काव्य वा कादंबरीच नव्हे तर स्वतः सांगोपांग साहित्य हेंहि आपल्या आजच्या राष्ट्राच्या परिस्थितींत मला तरी दुय्यम-तिय्यम कर्तव्यच वाटत आहे. साहित्यिक सज्जनहो, विज्ञहो, सुज्ञहो ! राष्ट्रांतल तुम्ही विज्ञ आहांत, सुज्ञ आहांत म्हणून मी तुम्हांसच विचारतां, कीं साहित्यासाठीं जीवन आहे कीं जीवनासाठीं साहित्य ? जर आपलें राष्ट्रीय साहित्य-आणि अशा सामुदायिक संमेलनांत साहित्याचा सामूहिकच अूहापोह मुख्य कर्तव्य असणार !-जर आपलें सामूहिक, आपलें राष्ट्रीय साहित्य हें राष्ट्रीय

जीवनाचें एक अुपांगच काय तें असेल तर राष्ट्रीय जीवनाचें संरक्षण हीच आपल्या साहित्यांची आद्यचिंता, मुख्य साध्य असलें पाहिजे. अगदीं कलेसाठीं कलेचा जो कलावंत उपासक आहे वा साहित्यासाठींच साहित्याचा जो साहित्यिकभक्त आहे त्याच्याविषयीं हि मला आदरच वाटेल. पण असे कलेसाठींच कलेची उपासना करणारे साहित्यिक अेखाद्या नाट्यगृहांत नाट्य-नृत्य-संगीताच्या भर रंगांत अगदीं दंगलें असतांना सुद्धां जर त्या नाटकगृहास अकमात् आग लागली तर कलेसाठींच कलेला झिडकारून ते तत्क्षणीं त्या आगींतून जीव वचावण्याच्याच मार्गास तडकाफडकीं लागतील; कां त्या संगीताचा तन्मय ताल धरीत तेथेंच डुलत राहतील ? त्याचप्रमाणें राष्ट्राच्या प्राणावरच वेतली असतां, केवळ साहित्याची कथा काय ? आपल्या राष्ट्राची आजची मृत्युंजय मात्रा म्हणजे त्याचें शस्त्रबळ-साहित्य नव्हे ! जपानांत प्रत्येक प्राथमिक शाळेंत मुलांमुलींना प्रथम सैनिकी शिक्षण सक्तीनें देण्यांत येतें-अलंकारशास्त्राचें नंतर ! आजकाल आयर्लंडांत प्रत्येक दैनिकांत पहिल्याच पानावर डी. वॅलेराच्या आशेनें मोठमोठ्या अक्षरांत प्रसिद्धकें फडकत आहेत-“ Wanted recruits ” ! सैनिक हवेत !-साहित्य नव्हे ! ! इटलींत तर पाळण्यांतील मुलांना काय तें सैनिकी शिक्षण अद्यापि आवश्यक केलेलें नाहीं ! बाकी बालक पायावर चालू लागलें की ‘ बालिरत्ना ’ तुकड्यांतून त्याला लहान बंदूक खांद्यावर घेऊन सैनिक संमेलन शिकविलें जाऊ लागतें, तरुणांना मशिनगन्स प्रभृतींची सैनिक तंत्रें !-लघुकथांचीं तंत्रें नव्हेत ! ऑस्ट्रियाची मरणाची किंकाळी अकलीत ना गेल्या महिन्यातच ? शेवटच्या प्राणत्यागपत्रांत त्याच्या शेवटच्या अध्यक्षानें शेवटचें वाक्य उच्चारलें ! ‘ We yield under Germans word’s-not under German sonnets ! आणि आपण ? जपानच्या, रशियाच्या, मुस्लीम राष्ट्रांच्या बाँबफेकीच्या वैमानिक हल्ल्याची आगळ्यावी काळछाया ज्या मुंबईवर दाट पसरत चालली आहे, त्या मुंबईत या साहित्यसंमेलनांतील नृत्यनाट्यगीतांत रंगून गेलों आहोंत. ज्या मुंबईंत गल्लोगल्लींत जीर्ण साहित्य, नवसाहित्य, पुराण साहित्य, पुरोगामी साहित्य, सयमक मंडळें, निर्यमक मंडळें थाडून राहिलेलीं आहेत; लक्षावधी तरुणतरुणी अेक आणा मालेपासून सोळा आणे मालेपर्यंतच्या कादंबऱ्या वाचण्यांत गडून गेलीं आहेत;- त्या मुंबईंत म्हणण्यासारखा रायफल क्लब असा अेकहि नाहीं. सबंध मुंबई इलाख्यांत सैनिकी कॉलेज औषधाला सुद्धां नाहीं ! अेक हाताची गुप्ती अेका काँग्रेसवाल्याजवळ सांपडली म्हणून पुण्याला परवा त्याला बंदिवासाची कडक शिक्षा काँग्रेसच्या सरकार-नेंच दिली ! सरकार अहिंसक म्हणावें तर, सरकारी लाठीमार नि गोळीबार प्रजेवर मात्र प्रत्यहीं चालूं आहेत ! त्यावांचून सरकार चालूं शकणार नाहीं असें तेच म्हणतात ! चीन मेला तो त्यांत वाङ्मयीन साहित्य नव्हतें म्हणून मेला नाहीं-तर सैनिकी साहित्य नव्हतें म्हणून ! आपलें हें अेवढें विस्तीर्ण भारतीय राष्ट्र आज जगतांत निर्माल्यवत् जें होअून पडलें आहे तें आपलें साहित्य अुणे म्हणून नव्हे-शस्त्रबळ अुणें म्हणून ! ही गोष्ट सगळ्या आधीं, साहित्यिक हो, तुमच्या लक्षांत आली पाहिजे ! सगळ्यांत साहित्यिक

वर्गच सुज्ञ, विज्ञ असणार ! म्हणून सगळ्या आधीं तुम्हीं गर्जन अुठा, कीं आजच्या परिस्थितींत आमचें राष्ट्रीय साहित्य म्हणजे शस्त्रबळ !—शास्त्रचर्चा नव्हे ! जें थोडें साहित्य हवें तें तुम्ही-आम्ही जे चाळिशीच्या वर गेलेले लोक, ते काय तें हवें तर पुरवतील ! माझा हा साहित्यिक निबंध सुद्धां त्या पाठीचा कणा वाकलेल्या वाक्प्रीठ वृद्धांपुरतांच आहे. शेष जे तरुण, ज्या तरुणी, जी पाठीचा कणा ताठ असलेली पुढची पिढी त्या साऱ्यांना माझ्या या साहित्याध्यक्षपदावरून हाच निर्वाणीचा आदेश आहे कीं, **राष्ट्रास आज साहित्यिक नकोत ! सैनिक हवेत ! !**

तरुण हो, आमच्या दुर्बळ पिढीच्या देखोदेखीं सुनीतें नि कादंबऱ्या लिहिण्याकरतां लेखण्या सरसावूं नका. तर त्या जपान, अिटली, जर्मनी, अिंग्रज, आयरिश तरुणांच्या देखोदेखीं आधीं बंदुका सरसावा ! आज राष्ट्रीय शस्त्रबळ हें मुख्य कर्तव्य, राष्ट्रीय साहित्य हें तिव्यम ! राष्ट्रसंरक्षणार्थ प्रथम रायफलकलवांत घुसा; रडगाण्यांच्या नि रडकथांच्या साहित्य-संमेलनांत नंतर, वेळ राहिल्यास !

साहित्यासाठी सुद्धां आज साहित्याच्या पोथ्या गुंडाळून सैन्याच्या शिविराकडे वळले पहिजे. कारण जे राष्ट्र खुरटे, दुबळें, त्याचे साहित्यिक खुरटे नि दुबळेच असणार. ज्या दुबळ्या राष्ट्राला परक्यांची प्रबळ दारू आग लावतें, त्याच्या साहित्यालाहि कशी आग लागतें तें तक्षशिलेला विचारा, नालंदेला विचारा ! मुस्लीम तवारिखा अैटींत सांगतात कीं, खिलजी राजवटींत नालंदा विध्वंसिली गेली तेव्हां त्या प्रचंड अेशियाटिक ग्रंथ, भांडारास त्यांनीं जी आग लावली ती तीन महिने धुमसत होती—हजारों ग्रंथ जळत होते ! उलटपक्षीं, त्यांना िहिता येत होतें कीं नव्हतें याचा पुरावा धुंडाळावा लागतो, अितके शिवराय होते अेक तुच्छ साहित्यिक ! पण म्हणून जर ते युगधर्म न ओळखतां सुनीते रचीत बसते, किंवा नुसती रणगीतें खरडतें तर आज मराठी साहित्याची दुर्गति सिंधी, पंजाबी साहित्यासारखीच होती कीं नाहीं तें ध्यानांत आणा ! तिकडे जसें गायत्री-मंत्र सुद्धां 'अलेपेवे'मध्ये उलटा लिहावा किंवा वाचावा लागतो, तसा महाराष्ट्रांतहि वाचावा लागता. 'ज्ञानेश्वऱ्या' ज्ञानेश्वराच्याच भाऊवंदांनीं जाळून टाकून हातीं कुराणें धरलीं असतीं. नेवाशाला ज्ञानेश्वराच्या भितीची मशीद करूं पाहणारे आजचे कित्येक मुसलमान पूर्वीचे हिंदूंच होते हें विसरूं नका ! पण युगधर्म ओळखून, शिवाजीनें सरस्वतीचे रक्षणार्थच सरस्वतीकडे कांहीं काळ पाठ फिरवून शुंभ—निशुंभ—मर्दिनीचीच अुपासना केली; लेखणी टाकून भवानी अुचलली म्हणून तर आज महाराष्ट्र सारस्वत असा कांहीं पदार्थ जिवंत राहिला आहे !

तुमच्या डोळ्यांसमोर तुमच्या विद्यापीठांतून श्रीची नि सरस्वतीची विटंबना कां ? विद्यापीठाच्या दाराशीं अष्टायुधधारिणी दुर्गापहारा देत नव्हती म्हणून ! सरस्वतीचा अेक अुपासक या नात्यानें मी तुम्हांस सांगतो कीं, आपल्या तरुण पिढींनीं आतां लेखणीं मोडून टाकावी आणि बंदूक उचलावी ! साहित्यिक बनूं नये तर आधीं बनावें सैनिक !

मी ज्या ज्या साहित्यसंमेलनांत अध्यक्ष म्हणून गेली, त्या त्या ठिकाणीं जातांच शरीराच्या सनकाड्या झालेलीं आमची तरुण मुलें-मुली कोरीकरकरीत कोणची तरी कादंबरी, कथा, काव्य हातांत घेऊन जेव्हां शेंकड्यांनीं येतां जातां मला दिसत, त्यांत दिवसरात्र तन्मय होतांना आढळत, तेव्हां माझ्या हृदयाला खरोखरच चरका वसत आला; अध्यक्षपदीं मान लाजेनें खालीं घालावी लागली. वाटे, आपणहि या पापाचे वांटेकरी होत आहोंत ! यास्तव मी आपणांस स्पष्टपणें सांगतो, कीं राष्ट्राच्या आजच्या परिस्थितींत साहित्याचें सापेक्ष महत्त्व तिथ्यम आहे आणि तरुण पिढीचें पहिलें कर्तव्य आहे सैनिकी शिक्षण—दुसऱ्याला उपद्रव देणारे नव्हे, नसतें वैमनस्य शिलगाविणारें नव्हे, पण स्वसंरक्षणाचें नैर्बधिक [कायदेशीर] कर्तव्य बजावणारें, असलेल्या वैमनस्यास आपल्याला उपद्रव देण्याची छातीच ज्यायोगें होअूं नये असें स्वराष्ट्रसंरक्षक शस्त्रबळ आम्हांस हवें आहे. पुढील दहा वर्षांत सुनीतें रचणारा अेकहि तरुण न निघाला तरी चालेल, प्रत्यहीं साहित्यसंमेलनें न झाली तरी चालेल, पण दहा दहा हजार तरुण सैनिकांच्या वीर-चमू आपल्या खांद्यावर नव्यांतील नव्या रायफली टाकून, राष्ट्राच्या मार्गामार्गांतून, शिविराशिविरांतून टपूटपू करीत संचलन करतांना दिसल्या पाहिजेत ! ग्रंथालयाअितकी तरी, त्रैदिक कॉलेजाअितकी तरी नगरांनगरांतून सैनिकी कॉलेजे गजबजलेलीं आढळलीं पाहिजेत ! मग अधूनमधून त्यांनीं अेखादी कादंबरी वा प्रेमकथा वाचली वा सुनीत लिहिलें तरी चालेल. नेपोलियनहि रणांगणावर करमणूक म्हणून शीळ वाजवी, ' दिल्लीच्या बादशहाची दाढी जाळून ' आल्यावर पहिलें बाजीरावहि मस्तानीच्या अंतःपुरांत एखादें पान खातांना आढळत ! पण जन्मभर नुसती झाडांची पानेंच चघळणाऱ्या आणि तमाशांतील तबलेच झडत राहिलेल्या दुसऱ्या बाजीरावाचें अेक ब्रह्मावर्तच या राष्ट्रानें वनावें—हें मला पाहवत नाहीं.

साहित्यिकहो, आजच्यासारख्या प्रसंगीं साहित्यिकांचेंहि प्रासंगिक कर्तव्य तें हेंच होय असें मीच कांहीं म्हणत नाहीं, तर साहित्यिकांचा सम्राट् जो व्यास तोहि म्हणतो कीं, शास्त्री-साहित्यिकांचा म्हणजेच जो ब्राह्मणांचा वर्ग त्या सुद्धां—

अमर्यादप्रवृत्ते च शत्रुभिस्संगरे कृते

सर्वे वर्णाश्च दृश्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥

कारण साहित्यापुरतें पहिलें तरी हेंच खरें आहे कीं,—

शस्त्रेण रक्षिते राष्ट्रे शास्त्रचिन्ता प्रवर्तते ॥

अहमदनगर : १९३९

दत्तो वामन पोतदार

नगर स्वागतमंडळांतील सज्जन आणि सकलमहाराष्ट्रांतील महाराष्ट्रभाषाभक्तहो !
आज्ञाप्रमाण !

आपणां सर्वांची ' आज्ञाप्रमाण ' मानून मी विनम्र भावानें संमेलनाचीं सूत्रें हातीं घेतों. आज आपण श्रीज्ञानेश्वरांच्या घरीं एकत्र जमलों आहों. मराठीच्या माहेराचें दर्शन घेण्याचें सौभाग्य आपणां सर्वास आज लाभलें आहे ! आपण सर्व सरस्वतीच्या दरवारांतील थोर थोर मानकरी आहांत आणि मी पूर्वजांच्या कृपेनें ' पोतदार ' म्हणवीत असलों तरी या दरवारांत आपण मला आपल्या सर्वांच्या पुढें चालण्याची आज्ञा करून ही जी ' चोपदारी ' सांगितली आहे ती मिरवतांना मला पाहून माझ्या पूर्वजांना खचित धन्यता वाटेल ! आतां माझी आपणांस एवढीच प्रार्थना आहे कीं,

“ तुम्ही संत माझिया कडा ।

दीठिचा कराल बहुडा ।

तरी तुम्हां माने येवढा । होईन मी ॥ ” (ज्ञानदेवी, १६।७२)

दत्तो वामन पोतदार

पहिल्या क्रांतीचे मराठी जयघोष

सभ्य हो ! आपल्या प्रिय मराठीनें आपला संसार थाटल्याला स्थूलमानानें एक सहस्रक पुरें झालें. या संसारवृक्षाचा कोंभ फुटला त्याच वेळीं निघालेल्या प्रतिज्ञांचे जयघोष जरा ऐका.

हा पुढला जयघोष जेथें आज आपण जमलों आहों त्याच गौतमी गंगेच्या परिसरांतला :—

“ माझा मन्हाठाचि वोंलु कवतिकें ।
परि अमृतातें ही पैजा जिंकें ।
ऐसीं अक्षरेंचि रसिकें । मेळवीन ॥

हा एक दुसरा ऐका :—

“ पुन वाचां रसाळां ।
गर्वू सांडवीन कोकिळां ।
कलहंसां अवकळां । करीन मी ॥ ”
(भास्कर कवीश्वर, शिशुपालवध, २७)

अशा प्रतिज्ञाजयघोषांत मराठीची स्वतंत्र गादी स्थापन झाली. वास्तविक या जयघोषाचें कारण काय ? या जयघोषांच्या मुळांशी एक मोठी क्रांति दडलेली आहे असें विनधोक अनुमान आपणांस करतां येते.

हे जयघोष होण्यापूर्वी पांडित्य व ज्ञान सर्व काय तें संस्कृतांत साठविलेलें आणि या अपूर्व धनाचा वाटेकरी म्हटला म्हणजे त्रैवर्णिक समाज अशी रूढि होती. स्त्रीशूद्रांस त्यांत वाटा नव्हता. ‘ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ’ अशी घोषणा श्रीकृष्णानें केल्याला जरी शेंकडोशें वपें लोटली तरी संस्कृतीच्या कोंडींत सांपडलेली मोक्षविद्या जनतेच्या आंगणांत आणून उभी करण्याचें कंकण ज्या महापुरुषांनीं आपल्या हाताला बांधलें होतें त्यांना ते जयघोष उच्च स्वरानें आणि ‘ बाह्या ’ उभारून चालवावे लागले ! जनता हाच त्यांचा जनार्दन होता. जनतेला प्राकृत म्हणून तुच्छ करून आपल्याच डौलांत राहण्यानें विद्या तर क्षीण होतेच इतकेंच काय, परंतु विफलहि होते. विद्येचें शुद्ध स्वरूप पंडितांनीं सांभाळावयाचें असतें; परंतु जनतेकडून तिचें वैभव सांभाळविण्याची व्यवस्थाहि त्यांनींच करावयाची असते. नाहींतर समाज अज्ञानी, भ्रांत आणि आक्रमणसुलभ होतो; आणि समाजच गेला म्हणजे विद्येचें अधिष्ठानच ढांसळतें. अशा प्रसंगीं कोणी धैर्यशील व दूरदृष्टि ‘ द्रष्टे ’ लाभले तर ते समाजास या नाशापासून वाचवितात आणि लोकांत देवावतार म्हणून ओळखले जातात अशी क्रांति ते करतात. महाराष्ट्र देशांत वरील प्रतिज्ञाघोष मन्हाठींत झालेले दिसतात ते या अशा एका क्रांतीचेच पडसाद होत.

या क्रांतीची समग्र मीमांसा येथें कर्तव्य नाहीं. या क्रांतीचा जो साहित्यिक

आविष्कार झाला त्याचा एक पैलूच तेवढा येथे लक्ष्य आहे. मराठीची जयघोषपूर्वक स्थापना हे जे या क्रांतीचे स्वरूप तेवढेच आपणांस येथे पाहावयाचे आहे. संस्कृताच्या कडीकुलपांत ठेवलेल्या ज्ञानाचे रक्षक अशा संभ्रमांत गुरफटले होते कीं संस्कृत ही देववाणी आहे आणि असले मोक्षविद्येचे ज्ञान सांभाळण्याचा मान केवळ एकट्या देववाणीचा आहे. तिजहून इतर वाणीचा आश्रय करणाऱ्यांस ते ज्ञान श्रवण करण्याचाहि अधिकार नाही, मग त्यांचे संग्रहण करण्याचा अधिकार कोठून येईल ? असा हा झगडा कैक शतके पुढे चालतच राहिला आणि त्यांत मराठीपक्ष दिवसेंदिवस बळावतच गेला.

मराठीच्या साभिमान्यांनीं केलेल्या या क्रांतीचे स्वरूप नीट लक्षांत यावे म्हणून आपणांस पुढील आठवण देतो. महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य नागदेवभट्ट अथवा भटोवास यांना त्यांचे शिष्य केशवराज सूरि यांनीं एक वेळ प्रश्न केला “ भटो ! मी उद्धरण, संसरण हीं प्रकरणे संस्कृतांत पद्यरूपाने रचावी म्हणतो. ” तेव्हां नागदेवानें दिलेले उत्तर आमच्या म्हणण्याची साक्ष देईल. ते संस्मरणीय उत्तर आपण सर्वांनीं लक्षांत वागविण्यासारखे आहे. नागदेव म्हणले, “ नको गा : केशवदेया : येणे माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवारू नागवैल कीं : परमेश्वरें तरी जीवाचेया संकोचिता आन अनेक व्यसना अयोग्यता जाणैनी : आण काठिण्यता चुकवोनी : सकळांसी अल्पायासें ब्रह्मविद्याचिये ठाये गिवसतां येवौनि परमेश्वरलाभुद्यमा वावु होआवा : म्हणौनिची महाराष्ट्रीये निरोपिलें की गा : एरव्ही सर्वज्ञा काई देववाणि निरोपू न लाहे कीं गा : म्हणौनि केशवा संस्कृत सूत्रबद्ध प्रकरण न करी तूं कीं ” (भावे, महाराष्ट्र सारस्वत पृ. ६७, भाग १ ला परशरामकृत नागदेवाचार्यचरित्र ४७). हाच प्रसंग वर्णन करतांना स्मृतिस्थळांत पुढील वर्णन आले आहे :—

नको गा केशवदेया : येणे माझिया म्हांतारीया नागवतिल : मग केशोवास संस्कृत-बंधु : न करीती चि ॥ ५ ॥ (रा. वा. ना. देशपांडेप्रकाशित ‘ स्मृतिस्थळ ’ स्मृति १५)

भटोवासांची आणखी एक अशीच स्मृति उपलब्ध आहे:—एकु दीसु भटोवासांनि केशोवासांसि संस्कृत भाषा प्रश्न केला त्यावरि भटोवासीं म्हणितलें : पंडिताः केशवदेयाः तुमचा ‘ अस्मात्-कस्मात् नेणे गा : मज श्रीचक्रधरें निरूपिली मराठीः तियाचि पुसा : मग तिहीं मानिलें : ” (वा. ना. देशपांडेसंपादित स्मृति-स्थळ, स्मृति ६६, पृ. २१)

मराठीचा पक्ष हा जनतापक्ष

महानुभावपंथप्रवर्तक श्रीचक्रधर यांनीं आपली मूळ सूत्रे मराठींत केलीं आणि सूत्रवाङ्मयाची अभिजात श्रीमंती मराठीच्या पदरीं बांधली. मराठी भाषेबरोबरच ‘ महाराष्ट्री वसिजे ’ असा आदेश देऊन महाराष्ट्राला धर्मभूमीचा अलौकिक मानहि त्यांनींच समर्पण केला ! अशा त्या चक्रधराचा पट्टशिष्य जो भटोवास त्यानें आपल्या या गुरूचे शिष्यत्व सार्थ करण्यासाठींच वर उद्धृत केलेल्या स्मृतींत वर्णिल्याप्रमाणें संस्कृतनिषेधपूर्वक मराठीचा अभिमान जागविला. या घटनेचा अर्थ फार व्यापक आहे.

पण प्रस्तुत आपणांस एवढेंच लक्ष्य आहे कीं या मराठीच्या अभिमानाचें मूळ ' सामान्य परिवारू ' आणि ' म्हातारियां ' अर्थात् स्त्रीशूद्रादिकांचें कल्याण साधणें हेंच होतें. हाच हेतु या आग्रहांत होता. मराठीचा उठाव होऊन जी क्रांति महाराष्ट्रांत झाली त्याची उपपत्ति ही अशी आहे. मराठीचा पक्ष हा सामान्यांचा, नायावापड्यांचा, स्त्री-शूद्रादिकांचा अतएव सकल जनतेचा पक्ष आहे. तात्पर्य, ज्ञानेश्वरमहानुभावादिकांच्या काळीं मराठी पक्ष म्हणजे जनतापक्ष आणि संस्कृतपक्ष म्हणजे पंडितपक्ष असा तीव्र झगडा होता. हा लढा पुढें कधींमधीं रंगत गेला तरी एकंदरीनें समाजांत आपल्या मराठी पक्षाचें बळ कलेकलेनें वाढतच गेलें. शा. पंधराव्या शतकांत दासोपंतांनीं आपला प्रचंड गीतार्णव लिहून पांडित्याची पुष्टि आणि स्वानुभवाची तुष्टी जेव्हां मराठीला दिली तेव्हां त्यांनीही विचारलें :--

“ स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण ।

स्वानुभव हेंचि साधन ।

अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तैसें हें नव्हे ॥ २२ ॥

प्राकृत म्हणौनि दूषिती ।

तेचि यया ज्ञाना वंचिती ।

भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख की ना ॥ २३ ॥

हातीं देतां नवरत्नें । म्हाटेन बोले ने घेणें ।

आतां हानी तथा कारणें । ते दूरि नसे ॥ २४ ॥

संस्कृतें बोललें सेवणें ।

तेचि सांडावें प्राकृतवचनें ।

ऐसियां मूर्खां मुंडणें । किती आतां ॥ २५ ॥

दासोपंताप्रमाणें नाथांनींहि ' संस्कृत तेवढी देवांची आणि प्राकृत काय चोरांची ? ' असा खडा सवाल टाकला ! हें संरक्षक युद्ध पेशवाईतहि झटक्याखटक्यानें चालूच होतें. मोरोपंतांनीं लीनतेनें कां होईना, गीर्वाणपक्षाला अचतुर व अशिष्ट गणलें आणि त्याची समजूत काढण्यासाठीं प्रश्न टाकिला कीं,

“ मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या गुणें ।

तो कार्पासगुणें करूनि करितां काय प्रभेला उणे ? ॥ ”

ज्ञानदेवनामदेवांच्या काळापासून रामजोशीमोरोपंतांच्या काळापर्यंत मराठीचा संसार चांगलाच सावरला व तो प्रतिष्ठित म्हणून मिरवूं लागली. पंडितांच्या विरोधाचा मोड अद्यापहि गळून पडला नसला तरी मरगळला होता खास । म्हणून अल्पिष्टनादिकांच्या नव्या राजवटींत पंडितांनीं आढेवेढे न घेतां म्हाटीची सेवा पत्करली आणि कोशकार्य, भाषांतरकार्य इत्यादि प्रपंचांत आपल्या भागास आला तो व्यवसाय सुखानें केला.

संस्कृताची थोरवी

वस्तुतः संस्कृताची अपूर्व थोरवी इतकी उंच व स्वयंसिद्ध आहे की ती कालत्रयीं-हि ढळेल अशी शंकाहि आम्हांला येत नाही. पाणिनिपतंजलि, व्यासवाल्मीकि, कालिदास-भवभूति, कपिलकणाद, भरतभास्कर आणि शबरशंकरादि महापंडितांनी व वागीश्वरांनी जोपासलेली संस्कृतवाणी आणि तींतील काव्यशास्त्रसाहित्य हीं अमर आहेत ! आमच्या भारतवर्षाच्या आत्मिक संपत्तीचीं तीं भांडारें आहेत ! आम्हांस त्यांचा सदैव अभिमानच बाळगला पाहिजे आणि त्यांचेपुढें आपली मस्तकें सदा नम्रच केलीं पाहिजेत. पण संस्कृताचा मान ठेवणें निराळें आणि संस्कृतच आमच्या मानगुटीवर वसवून वेणें निराळें ! संस्कृतापासूनच आमच्या देशी भाषा उत्पन्न झाल्या; आणि जनव्यवहाराचें स्वामित्व संस्कृताकडून आपल्या देशी भाषांकडे आलें ! ओघासच आलें कीं देशी भाषांचा राजमार्ग जेव्हां जोरानें वाहूं लागला तेव्हां आमच्या श्रेष्ठ व पूज्य देववाणीला देव्हान्यांत जाऊन वसणें भाग पडलें. नाही तरी देवांनीं देव्हान्यांत नव्हे तर कोठें वसाययाचें ? सृष्टिक्रमानें घडणाऱ्या अशा घटनांनीं व्यथित होण्याचें कारण काय ? देशी हे चलनी नाणें आहे आणि संस्कृत हें आमचें शिल्लकी भांडार आहे. आमचा नित्याचा सर्व व्यवहार आम्हीं निपटून देशींतूनच करणार आणि उणे पडेल तेथें संस्कृताच्या भांडारांतून लागेल तेवढी व लागेल तशी उचल करणार !

मराठीची दिवाळी

संस्कृतांतील परंपराप्राप्तपांडित्याचें संरक्षण आम्हांस सुतराम् कर्तव्य आहे. सांप्रत त्याची दुर्दशाच झालेली दृष्टीस पडते. ती दुर्दशा आम्ही सावरली पाहिजे हेंहि आम्ही पूर्णपणें जाणतो. संस्कृतपांडित्याचें त्रिविध आम्हांस अवश्य पाहिजे आहे. पण ते कशासाठी ? आमच्या देशींच्या-मराठीच्या-क्षेत्रांत भरपूर पीक काढण्यासाठी ! प्रत्येक विद्यार्थिमात्राच्या अंगावर-अंगावरदेखील नव्हे अंगारख्यावर म्हणा-चारदोन संस्कृत उताऱ्यांचा शिडकाव करून रंगपंचमी साजरी करण्यासाठी नव्हे तर आमच्या मराठीची दिवाळी थाटानें साजरी करण्यासाठी !

मराठीचें सिंहासन

माझें मुख्य प्रतिपाद्य सोडून थोडा बळेंच पलीकडे गेलों. परत मूळ विषयाकडे मुरडतो. माझा मुख्य सिद्धान्त हा कीं, मराठीच्या उदयकाळीं तिचा संगर घरांतच संस्कृताशीं आणि जनतेच्या वतीनें झाला; आणि या संगरांत ती विजयी झाली. विनीलाच ज्ञानेश्वर-भास्करादिकांसारखे वागीर आपली 'प्रतिज्ञोत्तरे' करीत विनयानें पण निश्चयानें आणि आत्मविश्वासानें पुढें सरसावले आणि मराठीचें स्वतंत्र सिंहासन त्यांनीं स्थापिलें !

मुसलमानी आक्रमण

यादवांची मराठी राजवट संपली आणि मुसलमानी लाट महाराष्ट्रावर आदळली! महाराष्ट्र राजकीय स्वातंत्र्याला मुकला! तथापि मराठीचें सिंहासन नष्ट झालें नाहीं; कांहींसे भ्रष्ट झालें. परंतु मराठीचा खरा अभिमानी व भोक्ता जो जनसमाज त्यानें मराठीचेंच अधिराज्य टिकवून, तग धरून ठेविलें. आमच्या कहाण्या, आमच्या लोककथा, आमच्या पुराणकथा वगैरेंची आमच्यावरील पकड कांहीं ढिली झाली नाहीं. वरचा जो पांढरपेशा वर्ग होता त्याला तेवढा दरबारी स्पर्श बराच झाला आणि त्यामुळें दरबारी व्यवहाराची भाषा सत्ताधारी जे मुसलमान त्यांच्या संसर्गानें आणि प्रभावानें मिश्रित झाली. आम्ही ग्राममयच असल्यामुळें आमच्या ग्रामांतून आमची जुनीपुराणी मराठी बव्हंशीं अभंगच राहिली. बव्हंशीं म्हणण्याचें कारण न्यायदान, युद्धप्रसंग, व्यापारटापार आणि भूमिधारण अशा कांहीं मोजक्या परंतु बाह्य अंगांनींच शास्ते व शासित हे त्या काळीं संबद्ध राहिल्यानें समाजव्यवहाराचीं जीं इतर म्हणजे खानपान, संस्कारसोहाळे, देवधर्म इत्यादि अनेक गृह्य अंगें तीं समाज मराठीच्याच द्वारे आचरीत राहिली. शास्ते व शासित याचा संबंध जितका होऊं शकतो, त्यापेक्षां शासितांच्या परस्परांतील अंतर्व्यवहाराचें क्षेत्र अधिक व्यापक असते.

मुसलमानी शासनसंस्था येथेंच स्थायिक झाल्यानें आवश्यक असें जें सत्तासंरक्षण आणि प्रिय व इष्ट असें जें धर्मप्रसरण तेवढ्या बाबी सोडल्या म्हणजे शासितांच्या आक्रमणाचें क्षेत्र आपोआपच मर्यादित होई. झालें तें आक्रमणहि मराठीला यत्किंचितहि मारक झालें नाहीं असें नाहीं, तथापि मराठीचें जाणूनबुजून उच्चाटन करण्याचा त्याचा रोखच नव्हता. मुसलमानांचा परकेपणा हा देशभेदावर अधिष्ठित न राहतां केवळ धर्मभेदावरच अधिष्ठित राहिला. त्यामुळें त्यांच्याकडून भाषिक आक्रमण सहेतुकपणें आणि पद्धतशीरपणें घडून आलें नाहीं. सहज संसर्गानें जेवढें साध्य व प्राप्त तेवढेंच मर्यादित भाषिक आक्रमण घडून आलें आणि वर सूचित केल्याप्रमाणें त्याचा प्रभाव समाजांतील वरवरच्या थरांवरच अधिक घडून आला आणि खालच्या मध्यम वर्गांतील व त्याहून कनिष्ठ वर्गांतील समाज या आक्रमणापासून बराचसा अलिप्तच राहिला. सरकारी कागदपत्रांतून मात्र फार्शीमिश्रित भाषेचा एक नवा प्रकारच रूढ झाला. परंतु लोकव्यवहारांत जुन्या प्रकारची मराठीच रूढ राहिली. मुसलमानी शासकांनीं मराठी भाषा मारण्याचा कांहीं पद्धतशीर प्रयत्न केल्याचा पुरावा मिळत नाहीं. संसर्गदोषानें, सत्तासंबंधानें व धर्माविरोधामुळें जो परिणाम देशी भाषांवर झाला तेवढाच. हाहि परिणाम वरील भाषांस कांहीं कमी बाधक झाला असें नव्हे, तथापि अत्रस्थ मुसलमानी शासनसूत्रांत भाषिक आक्रमणाचें कलम नव्हतें एवढेंच येथें प्रतिपाद्य आहे. म्हणूनच तर वर फारसी आणि खालीं मराठी-अर्थात् मिश्र मराठी-असे तत्कालीन दुभाषी सरकारी कागद किंवा आज्ञापत्रें शेंकडों उपलब्ध झालीं आहेत.

स्वातंत्र्य व सत्ता यांचा नाश हा सदाच सर्वानर्थकारक असतो. परंतु जेव्हां देशभेद नसतो आणि त्यामुळे शासित व शास्ते यांमधील हितभेदाची मर्यादा तुलनेने संकुचित राहते तेथे दृश्यमान होणारे अनर्थकारकत्व तितकें सर्वव्यापी नसतें. सर्वव्यापी अनर्थकारकत्वाचा प्रसंगप्राप्त विचार पुढे करावयाचा आहे.

आक्रमणांतून संक्रमण

मुसलमानी आक्रमण वाढत गेलें तसतसा देशभाषालोपहि वाढत गेला. आमचे जुने शब्द जाऊन त्यांच्या जागीं नवे शब्द आले आणि आमच्या भाषेतील प्रयोगादि प्रक्रियेवरहि कांहींसा परिणाम झाला. परंतु मराठीची मूळची प्रकृतीच सुट्ट असल्यामुळे या विकृतीपासूनहि मराठीने कांहीं अंशीं आपले बल वाढवूनच घेतलें. कधीं कधीं तुरंगांत गेल्यानें कित्येकांचे नाहीं का वजन वाढत ? तसाच कांहींसा प्रकार येथे घडला. फारसीच्या संसर्गानें यद्यपि मराठी आपले जुने आणि गोमटे शब्दभांडार अधूनमधून विसरली तरी एकंदरीनें या झटापटींत तिनें आपल्या अंगीं नवा जोमच प्राप्त करून घेतला. या परिणामास अनुलक्षूनच आपणांस 'मराठीचे शिवाजी' म्हणविणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं फार्शी संसर्गामुळे आपल्या मराठी भाषेस " नवे वळण लागून तींत झोंकदारपणा व आवेश हे गुण मात्र जास्त आले " असा आपला अभिप्राय प्रांजळपणें व्यक्त केला आहे ! (निबंधमाला, अंक १ ला).

मुसलमानी आक्रमण महाराष्ट्रानें कांहीं काळ सोसलें आणि संधि घेतांच सह्याद्रीच्या गुहागुंफांतून मराठ्यांनीं स्वातंत्र्याच्या गर्जना करून यावनी सत्तेशीं प्रखर संग्राम केला आणि महाराष्ट्रांत श्रीशिवाजीछत्रपतींच्या ' हिंदवी स्वराज्याची ' प्रतिष्ठापना विधिपूर्वक केली. स्वराज्यासमवेतच राजकीय सत्ता आली एवढेंच नव्हे तर तदनुपंगानें महाराष्ट्रसमाजाचें सर्वांगीण बळहि वाढलें. भाषा ही जीवनाशीं इतकी निकट संबद्ध आहे कीं मराठ्यांना स्वातंत्र्याची संप्राप्ति होतांक्षणींच मराठी भाषेला स्वतंत्र वैभवाचें स्वाभाविक तेज चढूं लागले. जिवाची होड करून चालविलेल्या त्या स्वातंत्र्यसंगराचें पर्यवसान मुसलमानी सत्तेच्या विनाशांत झालें आणि मराठ्यांचें नांव सान्या भरतखंडांत दुमदुमलें ! पुढें मराठी स्वराज्याचा विस्तार मराठ्यांच्या साम्राज्यांत झाला. मराठी भाषेचें भयनिवारण पूर्वीच झालें होतें. साम्राज्यसंगतीनेच विलासाचे डोहाळे राष्ट्राला लागले आणि तोच विलासी रंग आमच्या वाङ्मयाला लागला. ज्ञानेश्वरीचें शांतिपर्व मागेच संपलें होतें आणि दासबोधाचा यत्नघोष शांत होऊन गेला होता. आमची मराठी आतां कविरायांवर फिदा होऊं लागली होती आणि होनाजीप्रभाकरांसारख्यांच्या संगतींत कलगीतुऱ्याच्या भांडणांत व डफतुणतुण्याच्या टेकेबाज सार्थींत ती रंगून गेली होती ! मराठीला या वेळीं भाषिक आक्रमणाच्या चढाईचें कांहीं भय नव्हतें. तथापि आमच्यातील कर्तव्यगार पुढारीमंडळ दिल्लीपतींच्या बड्या घराचा अभिमान धरून आणि त्याच्या पोकळ वाशांतून आलेल्या ' वकीलइमुतलकी 'च्या स्वागतार्थ ' १.मानवाडी 'ची मजलस

भरवून स्वतःला कृतार्थ समजण्यांत गुंग झाले होते ! फारशीची ढव या आमच्या पुढारी मंडळींनीं दरवारी व्यवहारांत ऐटीने व अभिमानाने उचलली होती आणि त्यामुळे एकीकडून फार्शी-मराठीचा चांगलाच जोर जरी या वेळीं दिसून येत होता तरी दुसरीकडून मोरोपंतादि कवि आणि पेशव्यांनीं उत्तेजिलेले वैदिक मंडळ्यांनीं संस्कृताची जड मराठींत टाकून तिची प्रौढी वाढविण्याचाहि उद्योग चालू ठेविला होता.

एतावता

एतावता आक्रमणदृष्टीने विचार केला असतां शके ११४० ते १७४० या सहाशें वर्षांच्या कालावधींत मराठी भाषा आणि साहित्य दोन क्रांतिकारक अवस्थांतून गेल्याचें आपण पाहिलें.

(१) पहिल्या अवस्थेत—संस्कृताच्या खोऱ्या आणि अप्रागतिक अभिमानाशीं झगडा करून मराठीची स्वतंत्र प्राणप्रतिष्ठा आम्ही केली.

(२) दुसऱ्या अवस्थेत—मुसलमानांचे राजकीय व धार्मिक आक्रमण व तदुद्भूत भाषिक आक्रमण होऊन नवीन फार्शी मराठीचा उद्भव झाला.

मराठी स्वराज्याची पुनः प्रतिष्ठा आणि तन्मूलक मराठीचा पुनरुद्धार घडून आला. स्वराज्यांतून साम्राज्याचा जेव्हां उद्भव झाला तेव्हां भाषिक आक्रमणाचा अभाव होता परंतु भाषिक संक्रमणाचें कार्य पुढें चालूच राहिलें.

याप्रमाणें हीं दोन अवस्थांतरे घडून आलीं. इतक्यांत सगळ्या भारतावर एका नव्या व सर्वव्यापी आक्रमणाची प्राणघेणी चढाई झाली. मराठी साम्राज्य लयाला गेलें; आणि दूरस्थ इंग्रजांची सत्ता भारतांत स्थापन झाली. या मगरमिठींतून आपली सुटका अद्यापहि झालेली नाही. मराठी भाषेसंबंधानें या परिस्थितीचा काय परिणाम घडला व घडत आहे तें आतां पाहू.

तिसरी सर्वव्यापक क्रान्ति

आमच्या मराठीच्या जीवनांतील क्रान्तीचा तिसरा प्रसंग म्हणजे इंग्रजी राजवटीची स्थापना हा होय. इंग्रजी राजवटीची स्थापना आणि तिची वाढ हें आमच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासांतील एक अत्यंतद्भुत प्रकरण आहे. तें जितकें उद्बोधक तितकेंच हर्षविपादात्मक आहे. हें प्रकरण ज्याला यथार्थपणें समजेल त्यालाच आमच्या राष्ट्राच्या भावी समुद्धाराची दिशा व मार्ग स्पष्टपणें कळतील. इंग्रजी राजवट अजून भरांत आहे आणि आपल्या जीवनाचा ग्रंथ ती अद्यापि लिहित आहे. या राजवटीमुळे जेवढी क्रान्ति आमच्या जीवनांत घडून आली आहे तेवढी सर्वव्यापी क्रान्ति यापूर्वी कधींच घडून आलेली नाही. या क्रान्तीची नवलवाई थोडक्यांत कळण्यासारखी नाही व समजवण्यासारखीहि नाही. या सर्वव्यापी क्रान्तीचा खेळ राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, सामाजिक इत्यादि आपल्या जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून अशा कांहीं पद्धतीने चालला व

चालत आहे की त्याचें सांगोपांग स्वरूप वर्णन करणें म्हणजेच गेल्या शंभरदीडशें वर्षांचें आपलें चरित्र लिहिणें होय.

मराठी भाषा व साहित्य यांच्यापुरतेंच बोलावयाचें तर मागें ज्या दोन क्रांतींचें वर्णन थोडेंसें केले त्या क्रांति व ही क्रांति यांत स्वर्गनरकाइतका भेद आहे. पहिल्या क्रांतींत आम्ही मराठीचें स्वतंत्र सिंहासन स्थापन केले, मराठी व संस्कृत यात संस्कृति-दृष्ट्या भेद नव्हताच. एकाच घरांतली उलटापलट होती ती. दुसरी क्रांति मुसलमानांची. त्याहि वेळीं मराठींत फार्शी काहीं जिरवून आम्हांस आमचें कार्य करून घेतां आले. मुख्य गोष्ट ही की, या दोन्ही क्रांत्यांच्या काळांत आमची मराठी आणि आमच्या भोवतालचें जीवन यांत विशेष अंतर नव्हतें. आमची मराठी आमच्या जीवनास साधारणपणें पुरी पडत होती. एखाद्या समाजाला आवश्यक जी प्रगति ती साधण्याला जर त्याची भाषा अपुरी पडत असेल तर तो समाज मागासलाच पाहिजे. पूर्वीच्या दोन्ही क्रांतिप्रसंगीं आम्हांस विशेष मागासण्याचा प्रसंग आला नाही. इस्लामी संस्कृति कांहीं मारक सर्वच्या सर्व मराठींत समाविष्ट करून घेतली नाही हें खरें. पण घ्यावयाची म्हटलें असतें तर आमची मराठी भाषा तितकी लवचीक आम्ही खचित बनवली होती. पण मुसलमानी संस्कृति येथें आमच्या घरांत राहण्यास आली. यामुळें निदान त्या काळीं तरी आमच्या भाषिकजीवनास मारक प्रतिरोध झाला नाही. आज ज्या नगर प्रांतांत आपण जमलों आहोंत तेथें आमचेच शेंकडों सधर्मीय बांधव मुसलमान झाले. धर्म बदलला तरी शेंकडों वर्षांची भाषा व परंपरा एकदम सुटत नाहीत. त्यामुळेच येथें श्रीगोंद्याचे शेख मुहम्मद यांनी 'योगसंग्रामादि' ग्रंथ रचून नामांकित खड्या मराठी भाषेची श्रीमंती प्रकट केली. तवारिखा पाहून आम्हीहि बखरी रचण्याचा उद्योग हातीं घेतलाच होता. मुसलमान समाजांतिल कित्येक कवींनीं करवाल्यावर 'रिवायती'ची गाणीं मराठींत रचलीं आहेत. या उदाहरणांवरून एवढें सिद्ध होतें कीं सर्व मुसलमानी संस्कृति मराठींत उतरून घेणें आम्हांस अवघड नव्हतें व नाही.

मराठीचा इंग्रजी अवतार : शिराळशेटी कारकीर्द आणि पदच्युति

मागील दोन क्रांतींच्या समयीं आमची मराठी आम्हांला 'थिटी' पडली नाही. परंतु इंग्रजी क्रांतीची प्रलयलाट जेव्हां कोसळली तेव्हां तिच्यापुढें मराठीचा पाड लागला नाही. इंग्रजांनी राज्य मिळविलें पण तें राखावयाचें तर अत्रस्थांची भाषा तरी त्यांस शिकणें भाग होतें किंवा अत्रस्थांस आपली भाषा शिकवून तयार करणें प्राप्त होतें. अत्रस्थांच्या भाषा म्हटल्या तर हिंदुस्थानांत कांहीं एक दोन नव्हत्या. चांगल्या दहावीस तरी होत्या. शिवाय इंग्रजींतील नवीन संपन्नता त्यापैकीं कोणांतच नव्हती. खोलांत न जातां येथें एवढें सांगितलें तरी पुरें कीं आम्हीं इंग्रजांच्या शाळेंत निमूटपणें नव्हे आनंदानें गेलों आणि इंग्रजी शिकूं लागलों. मराठीचेंहि उत्तेजन इंग्रजांनीं केले. कोश केले, व्याकरणें करविलीं, पुस्तकें रचविलीं, नवीनवीं शास्त्रां हि मराठीत आणण्याचा

उद्योग केला. मराठीचा हा इंग्रजी अवतार असा थाटांत सुरू झाला. पण आम्हांला नव्या इंग्रजीचीच गोडी इतकी लागली, इंग्रजीच्या अपूर्व वैभवानें आमचे डोळे इतके दिपून गेले कीं, इंग्रजी कृपाछत्राखालीं वाढणाऱ्या ह्या मराठीच्या इंग्रजी अवतारावर आमचा भक्तिभाव कांहीं जडला नाही. साक्षात् इंग्रजी परब्रह्मच जर भेटलें आणि आमच्याशीं खेळूंबोळूं लागलें तर मग त्याच्या या गावठी अवताराला कोण विचारतो ? इंग्रजहि आमच्या मूळ इंग्रजी परब्रह्मावरील भक्तीनें परम संतुष्ट झाले. लवकरच या गावठी अवताराची गठडी वळली ! त्याचें सरकारी खतपाणी तुटलें. नवीन विद्यापीठें स्थापलीं होतीं त्यांतहि मराठीचा प्रवेश प्रथम झाला होता; पण आम्हीं नवीन उमेदींत येऊन मराठीलाच या विद्यापीठांतून हाकून लावलें ! इंग्रजीमुळें ज्ञानाचा एक अभिनव व अपूर्व ठेवा आम्हांस जोडतां आला. ज्ञान म्हणजे इंग्रजी आणि इंग्रजी म्हणजे ज्ञान असें समीकरणच आम्हीं बांधून टाकलें ! आमच्या परंपरेची सोय पाहिजे तर संस्कृत ' भांडार ' होतेच ! तेव्हां इंग्रजी व संस्कृत ही तेवढी आमच्या विद्यापीठांत आम्हीं ठेविली आणि भिकार वाटणारी जी मराठी तिला ' माहेरीं ' परत पाठविली. इंग्रजी संस्कृतीची व ज्ञानाची जी उंची आम्ही पाहत व अनुभवीत होतो त्याची बरोबरी करण्यास आम्ही आमची मराठी तेव्हां समर्थ बनविलेली नव्हती हें खरें. पण अल्पिष्टनच्या काळीं झालेल्या मराठीच्या इंग्रजी अवतारानेंच आमचें कार्य अधिक लवकर साधतां आलें असतें. इंग्रजी क्रांतीचा हा असा विलक्षण परिणाम दिसून येऊं लागला. आम्हीच आमचे मारेकरी बनण्यास तयार झालों !

एकच प्रश्न

मराठी आम्हांस हवी होती कीं नको होती ? आणि हवी होती तर ती मनाजोगती नाही म्हणून तीची माहेरीं पाठवणी करणें योग्य होतें काय ? इंग्रजीशींच संसार करावयाचा तर मराठीची गरज काय ? आज देखील पुढील प्रश्न आपल्या मनाला आपण केला तर आपल्याला खात्रीनें हेंच कोडें पडेल.

आपण सालोसाल हीं मराठीचीं संमेलनें भरवीत आहोत तीं कशासाठीं ? मराठीचें उत्तेजन करावें म्हणून ना ? पण मराठीचें उत्तेजन करण्याचा हेतु काय ? त्यापासून काय लाभ आहे ? मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून हा प्रश्न विचारून मी आपली थट्टा तर करीत नाहीं ना अशी शंका आपणांस येईल; पण तसें नाहीं. मी अगदीं मनोभावानें आणि जिव्हाळ्याच्या कळवळीनें हा प्रश्न आपणांस करीत आहे. ह्या प्रश्नाचें जें उत्तर आपणा मराठ्यांकडून येईल त्यावरच मराठीचें पुढील भवितव्य सर्वथा अवलंबून आहे यांत तिलप्राय शंका नाहीं. आपण मराठीशीच एकनिष्ठेनें आपला संसार करणार आहांत काय असा सरळ व खडा सवाल मी आपणांस टाकीत आहे. प्रत्यक्ष मराठी संमेलनानिमित्त आपण जमला आहांत तेथें हा प्रश्न जाणूनबुजून नम्रपणें पण प्रकटपणें विचारीत आहे. ' नातिचरामि । नातिचरामि ' असा गंभीर घोष करून

आपणांपैकीं प्रत्येक जण सर्वांच्या साक्षीनें माझ्या प्रश्नाला होकार करणार यांत शंका नाही. नाहीतर तुम्ही येथें आला असतात तरी कशाला ? तुमच्या अंतःकरणांतून निघणारा प्रतिज्ञाघोष मला स्पष्ट ऐकूं येत आहे. पण तो मी येथें तुमच्याकडून वदवून घेतला एवढ्याचसाठीं कीं तो ऐकण्यास आतुर असलेले आमच्या वेल्हाळ देशीचे मायबाप जे ज्ञानेश्वर ते तेथें आपल्या सर्वेद्रियांचे कान करून बसले आहेत त्यांचा संतोष व्हावा !

एकी कीं वेकी

अंतःकरणानें तुम्ही ग्वाही दिली खरी; पण तुमची बुद्धि भांडखोर आहे तेव्हां तिचें पूर्ण समाधान तुम्ही केल्याशिवाय मराठीच्या संसाराचा गाडा सुरळीतपणें कधींच पुढें जाणार नाही. आज दीडशें वर्षे आपण इंग्रजांच्या राजवटींत काढिलीं. पण जर अखिल भारतवर्षांत प्रचळ एकी नांदत असती तर ही राजवटच मुळी आमच्या मान-गुटीस बसती ना ! आणि यापुढेंहि ऐक्याचा जोर दाखविल्याशिवाय हें जोखड आमच्या मानेवरून निघणार नाही. मराठी, गुजराती, बंगाली, तेलगु, तामील, हिंदी, पंजाबी, कानडी असले भेद आज आमच्यांत जर आम्ही ठेवूं तर आमची एकी कशी राहिल ? अशी शंका आपली बुद्धि अवश्य पुढें मांडील. ती विचारील आज इंग्रजी राज्य व इंग्रजी भाषा यांच्यामुळे दुसरी हानि कितीहि झाली असली तरी हा जो भारतीय ऐक्य-भाव आमच्यामध्ये बळावला आहे, तें सर्व ऐक्यकार्य वाया घालवून प्रांतिक भाषांचें पोषण करून पुनः या ऐक्याची विघटना करणें शहाणपणाचें होईल काय ? अखिल भारतवर्षाचें ऐक्य इंग्रजी राजवटींत नवीनच स्थापित झालें आहे किंवा पूर्वी देवांना पियः पियद्दसीच्या वेळींहि तें ऐक्य प्रतीत होत होतें—आणि त्याचा पुरावा गिरनार ते लुंविनीपर्यंत लांबरुंद पसरलेला सांपडतो—याचा खल मला येथें कर्तव्य नाही. भारत-वर्षाचें ऐक्य राखणें आम्हांस अवश्य आहे यांत वाद नाही. पण तें ऐक्य राखण्यासाठीं इंग्रजी भाषाच वापरली पाहिजे किंवा मराठी गुजराती प्रभृति भाषांची स्थापना करण्यानें भारतीय ऐक्याची विघटना होईल हें मत आम्हांस ग्राह्य करवत नाही. येथें आमच्या भारतवर्षांत हजारों वर्षांपासून कित्येक प्रमुख भाषा वाढीस लागलेल्या आहेत. ती हजारों वर्षांची परंपरा बुडणें किंवा बुडविणें दोन्हीहि शक्य कोटींतलीं नाहीत आणि घटकाभर तसें मानलें तरी तें इष्टहि नाही. दशकोटींनीं ज्यांची संख्या मोजावी लागते असे चारच देश जगांत विद्यमान आहेत. ते म्हटले म्हणजे भारतवर्ष, चीन, अमेरिका व रूस हे होत. या देशांना लहान लहान राष्ट्रांचे नियम लावणें चुकीचें आहे. हीं राष्ट्रे एकावयवी राहून नांदणार नाहीत. कांहीं तरी संघपद्धतीनेंच राहतील आणि राहणार हें निश्चित. भारतवर्षहि संघपद्धतीनेंच नांदणार. त्याचें एकावयवी महत्तर राष्ट्र करण्याची आकांक्षा व्यवहार्य नाही. एकावयवी भारतवर्षाची आकांक्षा धरणान्यांस मराठीप्रभृति भाषा बुडाव्या असें वाटणें योग्य आहे; इतकेंच नव्हे, त्यांनीं प्रामाणिकपणें तसा प्रयत्न करणें त्यांचें कर्तव्य आहे. त्यांच्याशी आमचा दावा आहे; आणि मराठीचें रक्षण

करण्यासाठी त्यांना तोंड देणे आमचें कर्तव्य आहे. दुसरें असें लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं एक राष्ट्र असण्यास एक भाषा पोषक असली तरी एक राष्ट्र एक भाषा असें समीकरण इतिहास सांगत नाहीं. स्वित्सर्लंड प्रभृति त्रैभाषिक राष्ट्रे आपणांसमोर आहेतच. हिंदुस्थानांत तीन नव्हे तेरा भाषा नांदतात तेव्हां त्याचे तीन तेरा न व्हावे म्हणून एखादी हिंदुस्थानीसारखी हिंदुस्तानांत जन्मलेली भाषा आपण कामापुरती स्वीकारणें योग्य होईल. परंतु इंग्रजी ही कांहीं आमची एक भाषा होऊं शकणार नाहीं. वयाची दहा बारा वर्षे इंग्रजीच्या उपासनेंत घालवून आम्ही जीं दीडशें वर्षे खर्ची घातली आणि आजवर आमचें आयुष्य क्षीण आणि जीवन किती दुर्बल करून घेतलें तो अनुभव आमच्या डोळ्यांपुढें दळदळीत आहे. तो या भलत्याच मोहांत आम्हांस गुंतू देणार नाहीं.

भारत हें संघराष्ट्र

भारतवर्ष एकावयवी राष्ट्र म्हणून नांदवितां येणार नाहीं आणि इंग्रजी ही आमची एक भाषा होऊं शकणार नाहीं. हे दोन सिद्धांत गृहीत केल्यावर प्रश्न हा येतो कीं भारतवर्षाचे अवयव पाडण्याचें सर्वसुलभ गमक आजच्या युगांत कोणचें घ्यावें ? धर्म किंवा वर्ण इत्यादि गमकें किंवा विभाजनें या युगांत आणि भारतवर्षाच्या परिस्थितीस व परंपरेस ग्राह्य होण्याजोगीं नाहींत. परधर्मीयांना आणि परवर्णीयांना पारंपरिक धर्मपालनास आणि जीवनयात्रेस येथें आम्ही स्वातंत्र्यच ठेवीत आलों आहोंत. त्यामुळें भारत वर्षांत नाना धर्मांचे आणि नाना वर्णांचे लोक सुखानें जीवयात्रा करीत आलेले आहेत. तो आमचा स्वभाव सोडूं म्हटलें तरी सुटणार नाहीं. 'नांदा आणि नांदूं द्या' या सूत्राप्रमाणें आम्ही वागत आलों आहे. या सूत्रपालनापार्थीं आम्हीं पुष्कळ हानि सोसली आहे; परंतु आमच्या उदारचरितार्थीं आम्ही कधींच प्रतारणा केली नाहीं. ही आमची परंपरा आम्ही पुढेंही सांभाळू; मात्र आमचाच घात होऊं नये एवढी सावधगिरी घेऊं.

भाषाबंधु हाच खरा बंधु

मग अवयववीकरणासाठीं सुलभ व स्वाभाविक असें कोणचें गमक आम्ही घ्यावें ? याचें उत्तर प्रौढ लोकभाषा. एकेका भाषेच्या भाषिकांचा एकेक अवयव करावा हाच मार्ग आजच्या काळीं आम्हांस कल्याणकारक होईल. भाषाबंधु तोच आमचा खरा बंधु ! मग त्याचा धर्म कांहींहि असो; किंवा त्याचा वर्ण कोणताहि असो; त्याचें मत कांहीं असो किंवा त्याची पत केवढीहि असो ! आम्ही सारे एकजात मराठी !

ज्याची आद्यभाषा मराठी तो आमचा आणि आम्ही त्याचे ! आम्ही सारे एक ! आमचे धर्म भिन्न असले तर आम्हीं वादप्रतिवाद करूं; पण तो मराठींत करूं. येथें मराठीच्या राज्यांत आम्ही कोणाचे कूळ पाहणार नाहीं कीं मूळ तपासण्याच्या भान-गडींत पडणार नाहीं ! आम्हीं भांडूं पण मराठींत भांडूं ! आम्ही सुखसंवाद करूं तेहि

मराठींत आणि दुःखविलाप करूं तेहि मराठींत ! आम्ही विनोदक्रीडा करूं तीहि मराठींतच आणि प्रतिभाविलास करूं तेहि मराठींतच ! आम्ही शोकगीतें गाऊं तींहि मराठींत आणि विजयघोष करूं तेहि मराठींतच ! असा एकविध भाव धरून एकरूप प्रेमाचा संसार आम्ही मराठीशी करूं ! आणि आमची ' नातिचरामि ' प्रतिज्ञा पुरी करूं

सत्तेचें घर - एक महाराष्ट्र

खुंटलेंच बुद्धीचें बोलणें यापुढें ! मराठींशीं एकविध संसार आपण करणार तर तो यशस्वी करण्यासाठीं काय काय केलें पाहिजे त्याचा आता आपण विचार करूं. प्रथमच आपण पाहिलें कीं आपणाला भारतवर्षाच्या हितासाठीं झटणारा मराठीचा स्वतंत्र प्रांत पाहिजे. स्वतःच्या घराशिवाय संसार कसा होणार ? पण आपलें घर सांप्रत विभागलेलें आहे. आपला सलग महाराष्ट्र, पण पांचसहा ठिकाणीं वाटलेला आहे. वऱ्हाडी, मध्यप्रांती, निजामी, फिदंगणी असे चार स्वतंत्र तुकडे आणि पांचवा आपण घटकाभर स्वराज्यी म्हणूं. प्रस्तुतच्या विभागणींत स्वराज्यी महाराष्ट्रांतहि जी पोटवाटणी झाली आहे त्यांत कांहीं महाराष्ट्राचा भाग कर्नाटकांत गेला आहे. याखेरीज संस्थानी महाराष्ट्र आणि वसाहती महाराष्ट्र म्हणून आणखी दोन वर्ग कल्पिता येण्यासारखे आहेत. सर्व सलग महाराष्ट्राचा एक सुभा स्थापन झाल्या-शिवाय मराठीचें घर सिद्ध झालें असें होणार नाही. हें काम बरेंच अवघड आहे. पण याबद्दल महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या तुकड्यांनी एकीकरणाच्या सिद्धीवर विशेष लक्ष पुरवून आपली आपणच योजना तयार केली पाहिजे. निरनिराळ्या मराठी तुकड्यांचा एक सांघिक किंवा संयुक्त महाराष्ट्रसुभा करणें शक्य होईल; पण इतर वाहेरील मोठ्या व कठिण अडचणींचा विचार होण्यापूर्वी विभक्त संयुक्त महाराष्ट्राची रचना कशी असावी त्याची योजना सर्व प्रश्नांचा, शंकांचा व अडचणींचा विचार करून स्वतःच बनविली पाहिजे. एखादी पंच महाराष्ट्र परिषद् यासाठीं स्थापणें अगत्याचें आहे. भाषा-वार विभागणीचा प्रश्न महाराष्ट्राच्या नांवानें नाही तरी अन्यभाषीयांच्या नांवानें वारंवार पुढें येत आहे. ' वेळ तर येऊं द्या; मग पाहूं; ' असें धोरण या प्रश्नाबाबत ठेवूं नये. या धोरणानें सर्व रंग त्रिघडेल आणि पस्ताव्याची पाळी येईल. आपलीं दुःखें, अडचणी, सूचना, योजना आतांपासूनच सर्वांनीं मोकळेपणीं पुढें मांडण्यास लागावें. राजकारणी पुढारी याबाबतींत उदासीन कां राहतात याचें नवल वाटतें आणि दुःख होतें. शंका-कुशंकांना मिळूं नये. वादप्रतिवाद अवश्य व्हावे परंतु ते एकमेकांविषयीं विश्वास व प्रेम वाळगून व्हावे. यापेक्षां अधिक प्रपंच करण्याचें हें स्थळ नव्हें. मराठीच्या संसारासाठीं तिला घर पाहिजेच. आधींच आम्ही सारे मराठे मिळून दोन अडीच कोटींची वेरीज आणि त्यांत हे पांच-सात तुकडे ! मराठी साहित्य आणि मराठी भाषा हाच एक बळकट प्रेमरज्जू या सर्वांस एकत्र बांधण्यास समर्थ आहे. आपली ही साहित्य-संमेलनें एवढींच काय तीं या प्रेमरज्जूचा प्रभाव दर्शविणारीं साधनें आपणांस सांप्रत उपलब्ध

आहेत आणि हेंच या संमेलनांचं महत्त्व. संमेलनांनीं एकीकरणाची मनोभूमिका तयार करावयाची आहे; प्रत्यक्ष योजनेचीं कायें निराळ्या संस्थांकडूनच झालीं पाहिजेत. आपली हीं संमेलनें कार्यक्षम करण्याचे जेवढे उपाय आपणांस साधतील तेवढे आपण तत्परतेनें योजिले पाहिजेत ते यासाठीं. अखिल महाराष्ट्र या नांवानें इतरहि आंदोलनें देशांत उभीं राहत आहेत. परंतु त्या सर्वांना अखिल महाराष्ट्राच्या अखंडत्वाची प्रेरणा करीत राहणें आपलेंच कार्य आहे. महाराष्ट्रीयानाच जेव्हां महाराष्ट्राची आठवण सांप्रतच्या खंडितावस्थेंतहि तीव्रतेनें होत राहिल आणि महाराष्ट्रीयानांकडूनच जेव्हां एक-महाराष्ट्रभाव आळविला जाईल तेव्हांच राष्ट्ररूपानें महाराष्ट्राचा प्रत्यक्ष अवतार प्रकट होईल. मराठीचा प्रतिपाळ महाराष्ट्रावांचून दुसरा कोण करील ? म्हणून म्हणतो, आपण सारे एकमहाराष्ट्राचा सतत ध्यास घेऊं या ! आपल्या त्या मानसिक वासनांना शब्दांचें द्वारां प्रकट रूप देऊं या ! आपल्या मनाच्या जिह्वाळ्याचें अमृत या आपल्या शब्दांत भरूं या ! मग पाहा, ते आपले शब्द अथशक्तीनें प्राणित होतील; आणि मग त्या अभिमंत्रित आणि अर्थपूर्ण शब्दांतूनच महाराष्ट्राचें मूर्तिमंत स्वरूप आविष्कृत होईल !

एकसंध, एकभूमि महाराष्ट्र प्रत्यक्ष राजकीय दृष्ट्या व्यवहार करावयास लागण्यास वराच काळ लागेल. महाराष्ट्राची लचकेंतोड घडून येऊन त्याच्या निरनिराळ्या विभागांत ज्या वाटणीच्या भिंती उभ्या करण्यांत आल्या आहेत त्या पाडून सपाट करण्यास पुष्कळ युक्ति व शक्तिहि खर्चावी लागेल ! अर्थात् हें घडून येईपावेतो विभक्त महाराष्ट्राच्या अखंड शरीरावरील हे भेदपर्वत आपण आपल्या प्रतिभावज्जानें फोडून नष्ट करून टाकूं आणि आपल्या पुढील कार्याला धडाक्यानें लागू !

यशस्वी आणि एकनिष्ठ संसार

मराठीशीं एकनिष्ठ संसार करण्याचें आपण वचन दिलें आणि बुद्धिवादहि केला. हा संसार यशस्वी होण्यासाठीं आपलें घर म्हणजे जो महाराष्ट्र तो विभक्त आहे, तो संयुक्त केला पाहिजे हेंहि आपण ठरविले. परंतु प्रश्न असा आहे कीं मराठीशीं कर्तव्य जो एकनिष्ठ संसार त्याचें कोणचें कल्पनाचित्र आपण आपल्यासमोर ठेवलें आहे ? यशस्वी संसाराची कोणची परिसीमा गांठावी असें आपण इच्छितां ? आपलें ध्येय काय ? कारण आपलें अंतिम साध्य काय याचीच जर यथार्थ कल्पना आपणांस नसेल तर आपण आज काय करावें, पुढें कोणत्या मार्गानें जावें, आपली दिशा चुकते आहे काय इत्यादि प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरेच आपणांस देतां येणार नाहींत. आपले सर्व प्रयत्न ' यद्वातद्वा भविष्यति ' कोटींतहि कदाचित् जाऊन पडतील. इष्ट स्थळ गांठण्याकरितां कर्तव्य जो प्रवास तो निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावा म्हणून आपणांस ' अखंड सावधान ' असलें पाहिजे.

मराठीशीं कर्तव्य संसार यशस्वी करावयाचा तर आपल्या गृहलक्ष्मीला लंकेची पार्वती ठेवून चालणार नाहीं. तीं सर्वालंकारसंपन्न लक्ष्मीसारखीच ऐश्वर्यानें चमकली पाहिजे. भाषेची जितकी ज्ञानवाहकता असेल तेवढीच तिची सफलता. विद्यमान काळी

जगांत जो ज्ञानविज्ञानाचा प्रकर्ष झालेला दृष्टीस पडतो तो वाहून नेण्याचें सामर्थ्य मराठीच्या ठायीं दिसून येत नसेल तर असली वांझोटी मराठी आपला संसार सफळ कसा करणार ? कालयोगानें इंग्रजीचा व आपला जो संबंध घडून आला आहे यामुळें इंग्रजीची ज्ञानशक्ति किती अचाट आहे याचा प्रत्यक्ष अनुभव आपणांसमोर आहे. इंग्रजी शिकावें लागल्यानें इंग्रजीच्या आश्रयानें आपण ज्ञानाची मनसोक्त लूट करीत आहों. इंग्रजीच्या मानानें आपली मराठी बरोवरीनें उभी राहूं शकेल काय ? प्राचीन काळीं संस्कृताची अभिवृद्धी या भारतांत झाली. तो संस्कृताचा तेव्हांचा वैभवशाली संसार अजूनहि सर्व जगास आपल्या कृतपराक्रमानें दिपवून टाकण्यास समर्थ आहे. संस्कृताच्या ज्ञानपर्वतावर उभें राहण्यांत आमच्या पंडितांस जी प्रतिष्ठा वाटते ती मराठीच्या टेकडावर उभें राहून खरोखर मनापासून वाटूं शकते काय ? समोरच इंग्रजीचा तुफान दर्या पसरलेला असून त्यावर जगांतील दीडशें कोटि प्रजा ऐटीनें नौकाविहार करीत आहे, अशा स्थितींत मराठीच्या छोट्या वापींत फेऱ्या मारीत रहावें अशी ईर्ष्या कोणी वाळगील हें कितपत शक्य आहे ? तेव्हां एकतर संस्कृताच्या गिरिशिखरावर विहार करावा; नाहींतर समोर इंग्रजीच्या अथांग सागरांत डौलानें संचार करावा असा मोह जर आमच्यातील प्रज्ञावंतांना झाला तर त्यांत त्यांचा काय दोष आहे ?

मोहांतून सुटका

दोष एकच आहे आणि तो हा कीं, या मोहानें ज्या समाजांत आपण जन्मास आलों आणि ज्या समाजांतच आपणांस आयुष्य कठावयाचें आहे त्या समाजापासून आपण वंचित होतो. इंग्रजी किंवा संस्कृत पांडित्य हीं श्रमसाध्य आहेत. तपेंच्या तपें आधीं कष्टावें तेव्हां कोटें त्यांत सिद्धी मिळतें. सर्वच्या सर्व समाज इंग्रजी करणें किंवा संस्कृत करणें सर्वथा अशक्य ! तेव्हां समाजाला अज्ञानांत लोटून आपण मात्र आपला स्वार्थ साधूं पाहणें हें परिणामीं कल्याणकारक होत नाहीं. अज्ञ समाज कालेंकरून अन्य समाजांत विलीन होतात किंवा नष्ट होतात. ज्यांना आपल्या संततीची काडीचीहि माया नाहीं आणि ज्यांना आपले सगेसोयरे अज्ञ राहिलेले पाहवतात त्याच पापाणहृदयांना हा स्वार्थ गोड वाटेल !

एकदां ही वृत्ति स्वीकारल्यावर कोठला आहे महाराष्ट्र आणि कोठली मराठी भाषा ? पण आपल्या करोडों बांधवांचें जें कल्याण तेंच आपलें कल्याण हा स्वजन-हितवाद जेव्हां मनांत खळवळत असेल तेव्हांच तुकोबांसारखी तळमळ लागून मुखा-वाटें उद्गार निघतील कीं, ' बुडती हें जन न पाहावे डोळां । येतो कळकळा म्हणवुनी. ' अशी अनिवार तळमळ पोटांत असेल तर आपल्या इच्छाशक्तीच्या ज्यालामुखीचा प्रचंड स्फोट होऊन मराठीच्या टेकडाचा महापर्वत हां हां म्हणतां होईल आणि मराठीच्या ओहोळाची खळखळणारी महानदी होऊन ती सहस्रमुखांनीं सागरभेटीस जाऊन सागररूप होईल ! आणि मग आपण एकटे नव्हे तर आपला सारा समाज गिरिशिखर-

विहार किंवा सागरसंचार लीलेनें करूं शकेल ! पूर्वी , एकदां आपण तें वैभव भोगलें होतें. आपल्या ज्ञानेश्वरानीं जेव्हां मराठीचा आश्रय केला तेव्हां त्यांनीं आपली आदि-शक्ति जी श्रीमंत अंवा तिजपार्शीं पुढलें मागणें मागितलें :

“ आवो सद्गुरुचिचे दीठी । तुझें कारुण्य जेयातें आधिष्ठी । तो सकल विद्यांचिचे शृष्ठी । धात्रा होये ॥ ९ ॥ म्हणौनि अंवे श्रीमंते । निजजनकल्पलते । आज्ञा दे पां माते । निरूपणी ॥ १० ॥ नवरसां भरविं सागर । करविं उचित रत्नांचे आगर । भावार्थांचे गिरिवर । निफजविं माये ॥ ११ ॥ साहित्यसोनियांचिया खाणीं । उघडविं देशीचिया क्षोणी । विवेकवेलीची लावणी । हीं दे सैंध ॥ १२ ॥ संवादफलनिधानें । प्रमेयाचिं उद्यानें लावी म्हणे गहनें । निरंतर ॥ १३ ॥

लेकराची मागणी पुरविण्याला आई कधी आढेवेढे घेते काय ? गोलमेज परि-षदांची बाजीगरी संभवते कां कधीं कोठें मायलेकरांत ? नुसतें एक प्रसन्न स्मित, कासवी दृष्टीचा एक कृपाकटाक्ष तेथें पुरें होतो ! क्षणाचाहि विलंब ती लावीत नाही ! मागणें आणि मिळणें तेथें एकरूपच होऊन जातें ! म्हणून ज्ञानोवांनीच आपल्या त्या ‘ निज-जनकल्पलते ’ला एवढेच सांगितलें—“ तू आपुलेनि स्नेहपल्लवे । मातें पांधुरविसी सदैवें । तरि आतांचि हें आघवें । निर्मीन मी ॥ १७ ॥

मित्रहो ! ज्ञानोवांप्रमाणेंच तुमचीहि श्रद्धा असेल तर तीच अंवा आजहि आपल्या मराठीला तेंच देणें देईल ! पण तुम्हांला ज्ञानोवांप्रमाणेंच बोलण्याचें बळ व अधिकार पाहिजे कीं

हें आघवें निर्मीन मी ।

तेवढी मनाची उभारी असल्यावर आपल्याला काडीचीहि चिंता बाळगण्याचें कारण नाही. इंग्रजीं किंवा संस्कृत यांच्या वैभवानें हिणावून जाण्याचें मग यात्किंचित् प्रयोजन नाही. गोम एवढीच आहे कीं, आपल्या डोळ्यांवर जे अविश्वासाचें आणि मिथ्याभ्रमाचें पटल आलें आहे तें तेवढें दूर केलें पाहिजे ! आपल्याच मराठीला आपण अद्यापि ओळखलें नाही हेंच आमचें दुर्दैव आहे ! ! आणि याचसाठीं हा टाहो मी येथें फोडीत आहे ! ! आज दीडशें वर्षे मराठीची आणि तिच्या घरच्यांची ताटातूट झाली आहे. आपल्या या गृहलक्ष्मीला आतां शरण जा आणि आईसारखे तिला मानून तिच्या पायांवर डोकें टेवा म्हणजे पाहा काय चमत्कार होतो तो ! तिनें तुम्हांला टाकलें नाही; तुम्हींच तिला टाकून दिली आहे ! !

नवी शब्दसिद्धी

तर मग यच्चयावत् ज्ञान मराठींत आणण्याच्या खटपटीला आपणांला लागलें पाहिजे ! जगांत नवें ज्ञान पुष्कळ निर्माण झालें आहे ! शुद्ध ज्ञानाच्या क्षेत्रांत आपलें परके असा भाव नाही ! यासाठीं नवी शब्दसिद्धी आपणाला करावी लागेल ! संस्कृताचें

घरचें भांडार भरलेलें आहे. पण या जुन्या भांडारांत नवी भर घालावी लागेल. नव्या परिभाषा आपणांला रचाव्या लागतील. येथेंच आपण कुंठित होतो ! पण तसें भिण्याचें कारण नाही ! पूर्वी जेव्हां संस्कृताची वाढ होत होती तेव्हां नवे नवे शब्द संस्कृतांत समाविष्ट करून घेण्याची क्रिया चालू होती. एरवीं 'तितउना' सारख्या प्रयोगांचा आपणांस तेथें आढळता ना. आपणाला आज हजारो नवीन शब्द घडवावे लागतील. पावसासारखी सिद्ध परिभाषा आकाशांतून खालीं कधीं पडत नाही ! अड्डं नका; कामाला लाग. लक्षांत ठेवा कीं जात्यावर वसलें म्हणजे ओवी सुचते !

साहित्याचे दोन प्रवाह

साहित्य नेहमीं दोन प्रवाहांनी वाहत असते—एक लौकिक व दुसरा शास्त्रीय. शास्त्र एकदम कधीं निर्माण होत नाही. शेंकडों प्रयोग, शेंकडों निरीक्षणें, शेंकडों अनुभव क्रमाक्रमानें सांचत जातात. आधीं ते फुटकळ असतात. मग या विखुरलेल्या ज्ञानकणांचें वर्गीकरण करावें लागतें. वर्गीकृत ज्ञान म्हणजेच शास्त्र होय. दुसऱ्यांच्या अनुभवांचे शाब्दिक भाषांतर करण्यानें विशेष प्रगति होऊं शकणार नाही. तुम्हीं स्वतः प्रयोग करा; स्वतः ज्ञान मिळवा; बाहेरील भाषांतून जो ज्ञानसंग्रह होत आहे तो ज्ञानरूपानें आपल्या ठायीं जिरावा, नुसते शब्द नकोत. मराठीच आम्हीं शिकत नाही त्यामुळें मराठी शब्द आम्हांस सुचत नाहीत. अनुकंपनीय स्थिति झाली आहे आमची ! इंग्रजी कीं संस्कृत असल्या भ्रमचक्रांच्या भोंवऱ्यांतून आपली आधीं सुटका करून घ्या. आपोआप पुढला प्रकाश तुम्हांस दिसेल. ज्ञान मिळवायचें इंग्रजींत, मराठीचा तर गंधहि नाही, आणि मग खडे फोडावयाचे मराठीच्या नांवानें कीं मराठी दुर्बळ आहे, तिच्यांत शब्दच नाहीत !

तिहेरी सामर्थ्य

शास्त्रीय साहित्यप्रवाह वाहत ठेवणें हें पंडितांचें काम आहे. आज हा प्रवाह मराठींत वाहवावयाचा असेल तर मोठमोठे पंडित आपणांस निर्माण केले पाहिजेत. नुसत्या प्राथमिक शिक्षणावर एकांगी भर देऊन पांडित्य बुडविणें योग्य होणार नाही. पांडित्याविषयी उदासीन राहणें म्हणजे राष्ट्रहत्या करण्यासारखें आहे. आम्हांला पट्टीचे संस्कृत पंडित हवे आहेत. ते आमचे भांडारी आहेत. तसेंच आम्हांला नव्या ज्ञानाचे इंग्रजी पंडितहि पाहिजे आहेत. पण जगांतील सर्वोच्च शास्त्रज्ञान मराठींत आणण्याचें काम एकांगी संस्कृत पंडित किंवा एकांगी इंग्रजी पंडित कधींच करूं शकणार नाहीत. ही एकाक्ष मंडळी निव्वळ आंधळ्यापेक्षां बरी असली तरी आमच्या कामाचीं नाहीत. आम्हांस सर्व इत्थंभूत शास्त्ररचना मराठींत करावयाची आहे. तेव्हां संस्कृताचें प्रगाढ पांडित्य, नव्या शास्त्रांचें उच्च व अनुभवीक ज्ञान आणि मराठीचा दीर्घ व्यासंग ही तीन सामर्थ्ये एकवटलेलें कांहीं समर्थ पुरुष आम्हांला अवश्य पाहिजेत. तेच आम्हाला मराठी परिभाषा रचून देतील—अशी परिभाषा कीं जेणें करून नव्या शास्त्रांचीं येथें,

आमच्या मराठींत, स्वतंत्र लागवड होईल. उत्तम पीक येण्यास क्षेत्र, वीज व जल-वाय्वादिकांची अनुकूलता लागते. मराठीचें क्षेत्र नापीक नाहीं; अस्सल ज्ञानाचें वीज जवळ असलेले पंडित आतां आपल्या समाजांत होऊं लागले आहेत; समाजाची भूक आणि नेत्यांची व शासकांची कृपादृष्टि यांचीच तेवढी उणीव आहे. तेवढी दूर होईल तर इष्ट कायसिद्धी सहजांत घडेल.

प्रभावी महाराष्ट्र-विद्यापीठ स्थापा

या कार्यसिद्धीसाठीं कांहीं यंत्रणा अवश्य आहे. म्हणून तर महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापा असा माझा अट्टाहास आहे. विद्यमान विद्यापीठाच्या हातून ही इष्टसिद्धी कदापि होणार नाहीं. तेथें भूमिकाच तयार नाहीं आणि लवकर व सोईची होण्यासारखीहि नाहीं. हीं विद्यापीठें देशाला पुढें हाकून नेण्याचा जागरूक उद्योग करीत नाहींत, हीं समाजाच्या पुढें अग्रभागीं चालत नाहींत, तर समाजाच्या मागून जात आहेत. उपलब्ध ज्ञानाचा प्रसार कसा होईल आणि नवीन ज्ञानाची निर्भिति येथें देशी भाषांत कशी होईल असा विचारहि त्यांच्या चित्तास स्पर्श करीत नाहीं. शके १७७६ तील महाशासनांत या विद्यापीठांच्या स्थापनेच्या काळीं त्यांचें जें जातक वर्तविण्यांत आलें होते त्यांत या विद्यापीठांच्या द्वारां सर्व देशांत विशेषतः देशी भाषांत ज्ञानप्रसार होईल इत्यादि फलें दर्शविलीं होतीं. परंतु महाशासनग्रथित हा जो 'प्रसवण' सिद्धान्त फिल्ट्रेशन थियरी-आणि त्यापासून अपेक्षिलेला आशावाद ही पुढें बहुतांशीं विफल ठरली. नूतन विद्या-विभूषितांकडून नवीन ज्ञानाचे मोठमोठे झिरपे देशी भाषांत सर्व देशभर वाहत सुटतील हें भविष्य अत्यल्प प्रमाणांतच खरें ठरलें आणि यानंतर पन्नास वर्षांनी जें लघुशासन शके १८२६ त प्रसिद्ध झालें त्यांत निराशेचाच* सूर काढावा लागला. या आमच्या विद्यापीठांनीं आमच्या मराठीचें उत्तेजन हें केलें कीं आपल्या अभ्यासक्रमांतून मराठीला पदभ्रष्ट केलें !

आजचीं विद्यापीठें

आजचीं विद्यापीठें असावी तितकीं प्रागतिक नाहींत. ती विद्यापीठें आहेत म्हणण्या-पेक्षां परीक्षापीठें आहेत. या पीठांची पुनर्घटना करणें अत्यवश्य आहे. त्याचप्रमाणें नवीन विद्यापीठें स्थापणेंहि तितकेंच अवश्य आहे. मुंबई विद्यापीठावर व्यापारी वृत्ति आणि इंग्रजी वातावरण यांची छाया फार दाट पडलेली आहे. नव्या दृष्टीचें, नव्या उमेदीचें आणि नव्या घाटाचें विद्यापीठ आम्हांस पाहिजे आहे. या नव्या विद्यापीठानें प्रसारक व प्रसर्जक दोन्ही कार्ये केलीं पाहिजेत आणि तीं या ध्येयानें

* If the educated classes neglect the cultivation of their own languages, these will assuredly sink to the level of mere colloquial dialects, possessing no literature worthy of the name.

कीं देशी भाषांतून सकल ज्ञानाचा परिपोष त्वरित व निश्चित कसा होईल. महाराष्ट्र विद्यापीठ आम्हांस पाहिजे तें मुंबईची नकल करण्यासाठीं म्हणून नव्हे, किंवा पुण्याची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठींही नव्हे तर महाराष्ट्र देशाला सकलविद्याकलासंपन्न करण्यासाठीं आणि जगाच्या उतार पेटेंत महाराष्ट्राकडून नव्या ज्ञानाचे 'केणें' पांचविण्यासाठींच पाहिजे ! आपली इच्छा जेव्हां तितकी प्रबळ आणि अनावर होईल तेव्हांच आपल्या संमेलनांतील ठरावांच्या शब्दांना प्रत्यक्ष महाराष्ट्र विद्यापीठाचे दोद निघेल. यांत तिळप्राय संदेह नाही. सांप्रत राष्ट्रीय व लोकशाही सरकार सत्तारूढ झालें आहे, महाराष्ट्र विद्यापीठाविषयीं अनुकूल घोषणा त्यानें करून दक्षिण विद्यालयाची पुनःप्रतिष्ठा करण्याचेंहि निश्चित केलें आहे. मात्र एका दानशूरानें महाराष्ट्र विद्यापीठाप्रीत्यर्थ दहा लक्षांचा संकल्प सोडला असतां प्रतिग्रहचातुरीच्या अभावी आमच्या सरकारनें चालून आलेली पर्वणी दवडली याविषयीं खेद व्यक्त करणें मी माझें कर्तव्य समजतो ! तथापि आमचा 'ॐ भवति'पक्ष असल्यानें आम्ही निराशेला वश होणार नाही. आपणहि सरकारला निकडीचा आदेश देण्याला चुकणार नाही आणि याच सरकारकडून महाराष्ट्रविद्यापीठाची स्थापना करून घेतल्याशिवाय स्वस्थ राहणार नाही असा मला भरंवसा आहे.

प्रसारक साहित्य

साहित्याचा दुसरा म्हणजे प्रसारक प्रवाह. तो पंडिती प्रवाहापेक्षां सांप्रत अधिक वेगानें वाहत आहे. विशेषेंकरून ललित वाङ्मयाचे प्रवर्तक यांची कामगिरी मराठीच्या क्षेत्रांत फार चांगली झालेली आहे. कथाकादंबरी आणि काव्यनाटक या चतुर्विध धारा या प्रवाहांत दिसत आहेत. आमचे चतुर लेखक, आणि रसिक कवि जर आज नसते तर मराठी वाङ्मयाची जी कांहीं गोडी आधुनिक समाजांत दृष्टीस पडते ती कधींच दृग्गोचर होतीना ! आमच्या ललित वाङ्मयानें समाजाच्या मनाची बळकट पकड घेतली आहे. पंडिती वाङ्मय केव्हांहि थोड्यांच्या साठींच असते; परन्तु भावनेला जागृत आणि संतुष्ट करणारें जें ललितवाङ्मय तें सर्व लोकप्रिय होत असतें. आमच्यांत प्रतिभावान् कथालेखक, कवि व नाटककार सांप्रत विद्यमान आहेत आणि त्यांनीं केवळ आपल्या प्रभावानें समाजाला अंकित केलें आहे. यामुळें मराठी भाषेच्या सामर्थ्याचा प्रत्ययहि लोकांस प्रत्यही अधिक अधिक येऊं लागला आहे आणि त्यांची मराठीवरील भक्ति वाढली आहे. हें आमचे कविकथाकारमंडळ नसतें तर या मराठीच्या मांडवांत कोणी चिटपांखरू तरी उभें राहिलें असतें कीं नाही याची शंका आहे. शेंकडा नव्वद समाज याच वाङ्मयाचें वाचन करतो. भिन्न भिन्न व्यवसायाचे व रुचीचे लोक ललित वाङ्मयांत रममाण होतात. अनेकांच्या चित्ताला प्रफुल्लितपणा व टवटवी आणण्याचें सामर्थ्य एका ललितवाङ्मयांतच आहे. संसारांतील दुःखीकष्टी जीव या वाङ्मयाच्या वाचनानें आपला भार हलका करतात.

सर्व रस पाहिजेत

आपला समाज सांप्रत संक्रमणांत आहे. त्यामुळे नानामतांचा कोलाहल येथे दिसून येतो पण हे समाजाच्या जिवंतपणाचें लक्षण आहे. समाजापुढें सर्व मते व सर्व विचार आलेच पाहिजेत. विचारांचा प्रसार करणारे वाङ्मय हे समाजाचें बुद्धिसामर्थ्य वाढवितें. वर्तमानपत्रे हीं आजच्या युगांतलीं लोकशिक्षणाचीं सर्वांत प्रबळ साधनें होत. सर्व समाज साक्षर करण्याचा आपला प्रयत्न चालू आहे आणि नवीन लोकशाही सरकार या कार्याला उत्साहानें लागलें आहे हे मोठें सुचिन्ह आहे. वर्तमानपत्रांची अजून वाढ व्हावयास पाहिजे. निरनिराळ्या छापांची नवीं पत्रे निघावयास पाहिजेत. वर्तमानपत्रांत वाद-प्रतिवाद व्हावेत, यांत अनिष्ट कांहीं नाहीं. तथापि आज होतात त्यापेक्षां उच्च भूमिकेवरून असे झगडे चालले पाहिजेत एवढा इशारा येथे देणें आमचें कर्तव्य आहे. तसेंच कथा-काव्यलेखकांनीहि भावनापरिपोष करतांना सदभिरुचीची मर्यादा कसोशीनें पाळणें अवश्य आहे. निर्भांड टीकाकारांची आणि मार्गदर्शकांची तर आम्हांस विशेष गरज आहे. तथापि टीकाकार हळव्या मनाचे नसावेत. समाजांत कांहीं खेळकरपणा व कांही थोडा खोडकरपणा हा पाहिजेच पाहिजे. सगळा समाज गंभीर चेहेरे करून बसलेल्या ऋषीमुनींचा असूं नये आणि असतहि नाहीं. म्हणून वाङ्मयांत, भोजनाप्रमाणेंच सर्व रस पाहिजेत. ब्रह्म्याच्या पडूरसनिर्मितीपेक्षां कवींची नवरसनिर्मिती अगदीं दिढीनें नसली तरी सवाईनें तरी खचित सरस आहे. कडू, गोड, आंबट, खारट, तुरट सर्व रस वाङ्मयांतहि चाखावास मिळाले पाहिजेत. विनोदाचा विरंगुळा समाजाला मिळवून देणारे लेखक समाजाचे उपकारकर्ते होत. आतां पानांत सर्व पदार्थ वाढलेले असले तरी खाणारांनीं आपलें प्रकृतिमान पाहूनच सेवन केलें पाहिजे. प्रकृति, वय इत्यादींचा विचार करून सेव्यासेव्य पदार्थ आणि सेवनाचें प्रमाण ठरवावें लागलें. वाढणाऱ्यांनी वाढलें म्हणून खाणाऱ्यांनीं जसें सर्व खाऊं नये, तसें खाणारा खातो आहे मग आपण कशाला काळजी करा, अशी वृत्ति वाढणारांचीहि नसावी. समाजांत खपतें आहे, मागणी आहे ना, म्हणून वाटेल तें लिहावें हे कांही योग्य नाहीं. वाचकांपेक्षांहि लेखकांवर एक प्रकारें अधिक जबाबदारी पडते. मुद्रणसुलभतेनें वाटेल तें छापतां येतें आणि वाटेल त्यांच्या हातांत जाऊं शकते. तेव्हां मुद्रणाचा लाभ घ्यावयाचा म्हटला तर वडिलधारी मंडळी, विद्वान्, टीकाकार, सरकार, शिक्षक यांनीं आपापल्या कक्षेंत राहून वाङ्मयाचें यथामर्याद नियंत्रण केलें पाहिजे. नियंत्रण म्हणजे दडपण मात्र नव्हे.

विचारांना वाट खुली करा

घरांत जशी हवा भरपूर खेळती राहावी लागते तसे समाजांत सर्व प्रकारचे विचार खेळत राहिले तर तें समाजाच्या प्रकृतीस इष्टच असते. आपल्याला असंमत असलेली विचारसरणीदेखील समाजापुढें यावी अशी तळमळ सर्व विचारी माणसांस वाटली पाहिजे. जुन्या वाङ्मयांत उत्तरपक्ष करण्यापूर्वी पूर्वपक्ष मांडण्याची पद्धति असे

आणि शंकराचार्यादिकांनीं पूर्वपक्ष इतक्या कुशलतेनें मांडला आहे की प्रत्यक्ष तन्मतवादी पंडितांनाहि तो तसा रंगवितां आला नसता. असें सामर्थ्य व बुद्धि लिहिणाऱ्यांना असावी. कोणी पुरोगामी असें नांव घेऊन एखादी विशिष्ट विचारसरणी पुढें मांडू लागला तर ती नुसती ऐकून नव्हे समजावून घ्यावी. समाजांत विचारसंगर सतत चालला पाहिजे. एखादी विचारसरणी किंवा एखाद्या घाटाचा कलाविष्कार कोणास आवडला नाही तर उलट बाजूनें दुसरी विचारसरणी व दुसऱ्या घाटाचा कलाविष्कार समाजापुढें यावा. अशी चढाओढ असावी. असहिष्णु वृत्ति ठेवूं नये.

प्रतिबंधांतील प्रतिभा

सरकारनें विचार-स्वातंत्र्यास पोषक असेंच धोरण ठेविलें पाहिजे. प्रतिभासंपन्न लेखकांचें वाङ्मय जर्जांत टाकण्याचा मोह कोणाहि सरकारनें आपणांस होऊं देऊं नये. प्रतिभा ही देणगीच अशी आहे की ती सदा वद्य आहे. तिच्या अविष्काराचा रोध कोणी कधीं करतां कामा नये. त्यापासून समाजाचा काडीचाहि लाभ नाही. या संमेलनाचे भूतपूर्व अध्यक्ष कै. शिवरामपंत परांजपे हे एक अलौकिक प्रतिभावान् लेखक व नेते होऊन गेले. त्यांच्या वाङ्मयाला प्रतिबंध करणें म्हणजे शुद्ध प्रतिनिविष्टपणा होय. आमच्या सरकारांत ही सुबुद्धि कां वागत नाही कळत नाही. आपल्या वाङ्मयावर शिवरामपंतांची निःसीम भक्ति होती. आणि तें वाङ्मय प्रतिबंधांत टाकल्यानें त्यांच्या चित्ताला किती मरणाधिक दुःख होत असे हे मी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. अद्यापिहि आपलें कांहीं वाङ्मय प्रतिबंधांत ठेवलेलें पाहून त्यांचा आत्मा तप्त होत असेल. अशा प्रतिभासंपन्न तत्ताम्यांचें अभिशाप प्रतिबंधकांना बाधित झाल्याविना कधींही राहणार नाहीत. प्रतिभेशीं प्रतिभेनें युद्ध खेळावें. शूराशीं शूरपणें भिडावें. असो. तेव्हां वाङ्मयप्रतिबंध-विमोचनाचा विषय आपण सर्वांनी लक्ष घालून संवटित सामर्थ्यानें सोडविला पाहिजे.

सरकार ! अभिमुख व्हा !

प्रसारकशाखेची वाढ झपाट्यानें केली पाहिजे. सरकार राष्ट्रशिक्षणासाठीं कटिबद्ध होत आहे. त्याच्या लक्षांत वागलें पाहिजे कीं, जनताशिक्षणाचें कार्य विविधांगांनीं परिपुष्ट करण्यासाठीं सोपें व सुलभ परंतु रसाळ प्रसादयुक्त वाङ्मय भरपूर लिहवून घेतलें पाहिजे. या कामासाठीं साहित्यसंस्थांची संघटना घडवून आणली तर तें फार इष्ट होईल. आजच्यासारख्या संमेलनास वास्तविक सरकारनें आपले जाणते प्रतिनिधि पाठवून त्यांच्या करवीं जनतासाहित्याच्या निर्मितीबाबत व प्रसाराबाबत कांहीं निश्चित कार्यक्रम ठरवून साहित्यिकांचा सहकार संपादन करावयास पाहिजे होता. आम्हीं तर सरकाराकडे जाऊंच परंतु सरकारनेंहि आपण होऊन या कामीं दोन पावलें पुढें यावयास पाहिजे. सरकारची अभिमुखता पाहतांच एक नवी शक्ति व तेज सर्वांच्या ठायीं समुद्भूत होईल. व्यापक दृष्टीनें सरकारनें इकडे पाहिलें पाहिजे. प्रकाशक, लेखक

व साहित्यसंस्था यांना भरपूर साहाय्य देऊन आपल्याला इष्ट जे जनताशिक्षण तिकडे वळविले पाहिजे. आपले बळ, वेळ मर्यादित आहे. व्यर्थ चढाओढ होऊ नये, कुचंबणा मोडावी यांत सर्वांचेच हित आहे. सरकारी चाकें नेहमींच मंद गतीने फिरतात तथापि 'स्नेहा'ने त्यांची गति थोडी तरी वाढवितां येईल. आपल्याला मोठे अंतर चालून जावयाचे आहे हे सर्वांनीं लक्षांत ठेवावे. भावी महाराष्ट्रविद्यापीठांतहि एक जनताशिक्षणाचा विभाग ठेवावा अशी आमची सूचना आहे. विद्यमान विद्यापीठांकडून आणि शिक्षण-संस्थांकडून पुष्कळ कार्य करवून घेतां येईल. लोकांवर विश्वास टाकला पाहिजे. त्यांच्यावर माया दाखविली पाहिजे. लोकसंग्रह केला पाहिजे.

आपल्या संमेलनांनीं आणि परिषदांनींहि आपली कार्यशक्ति वाढेल असे धोरण ठेविले पाहिजे. हिंदी साहित्यसंमेलनाच्या घटनेंत अशा कित्येक बाबी आहेत कीं त्यांचे अनुकरण आपल्या संघटनेस मार्गदर्शक होईल. प्रकाशक, संपादक वगैरेना नोंदवून घेऊन त्यांस स्वतंत्र प्रतिनिधित्व आपल्या साहित्य संघटनेंत देणे माझ्या मते अत्यंत अगत्याचे आहे. ग्रंथालयांकडे आपण लक्ष पुरविले पाहिजे. गांवोंगांवीं लहानमोठीं स्थायी किंवा फिरतीं वाचनालये निघालीं पाहिजेत. बडोद्याचे उदाहरण आपल्यापुढे आहे. आपणहि येथे वाचनालय-परिषद बोलावली आहे. या उमकमाकडे सरकारनेहि सहानुभूतीने लक्ष पुरविले पाहिजे. जुन्या अर्जशाहीचा जमाना अजून तसाच पुढे चालू राहू नये. आपण महंमद व्हावे, पर्वत होऊ नये ! लोक चालते करावे. नाना मंडळ्या चालविण्यानेच समर्थपदवी प्राप्त होते. आपल्याला खरे खरे सामर्थ्य पाहिजे. तर मग श्रीसमर्थांचे अनुकरण केले पाहिजे ! आम्हांला आमच्या सुखदुःखांची विचारपूस करणारे सरकार पाहिजे. सरकाराने जनतेची मनोभावे शुश्रूषा केली पाहिजे.

आपलीं दुःखें आपण सरकाराला मोकळेपणाने निवेदन केलीं पाहिजेत. मुंबईस नभोवाणीकेंद्र आहे. या नव्या युगांत जनताशिक्षणाचे आणि जनतेच्या मनोरंजनाचे एवढे प्रबल साधन अन्य कोणतेहि नाही. परंतु या साधनाचा उपयोग आमच्या जनतेस अनेक पटींनीं कसा होईल म्हणून विचार व योजना मुंबई सरकार व हिंदुस्थान सरकार यांचे पुढे ठेविल्या पाहिजेत. मराठी, गुजराती इत्यादि भाषांवार नभोवाणीकेंद्र विभाग त्वरित स्थापन झाले पाहिजेत. प्रांतिक सरकाराकडे वाटल्यास प्रांतांची केंद्रे ठेवावी. पण इंग्रजीस अवास्तव महत्त्व देऊन आमचा एक प्रकारचा कोंडमारा होत आहे तो दूर करून घेतला पाहिजे. वाणी ही लेखणीइतकीच किंबहुना अधिकच प्रभावी आहे. ध्वनीमुळे एक नवीनच शक्ति वाणींत येते. वाणी उडून जाते; लेखणीचे कार्य टिकाऊ होते. तथापि वाणीचा उपयोग केल्याने व्यय कमी लागतो. आतां या विषयाची उपेक्षा यापुढे होता कामा नये.

वार्षिक समालोचन

सरकाराकडून पूर्वी वाङ्मयप्रसिद्धीचे वार्षिक समालोचन प्रसिद्ध होत असे.

पुष्कळ वर्षे झाली ही प्रथा बंद झाली ती पुनः चालू केली पाहिजे. मराठी प्रदेश विभागला गेल्यामुळे मराठीचें एका यादीवर भागत नाहीं. शिवाय संस्थानें स्वतंत्रे आहेत त्यांचाहि विचार करावा लागतो. सरकारजवळ खातें अनायास आहे, दरसालची यादी सरकारानें सटीक व वर्गीकृत अशी प्रसिद्ध करावी. ती अखिल महाराष्ट्राची केल्यास उत्तम. निदान महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसारख्या संस्थेला राहाय्य देऊन असें कार्य करावें. हीं समालोचनासारखीं कामें संथपणें झालीं पाहिजेत. अध्यक्षीय भाषणांत होणारा धावतां परामर्श माझ्या मते विशेष उपयुक्त होत नाही. गुजराती वाङ्मयाचा वार्षिक आढावा ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध होतो तो पाहण्यासारखा असतो.

[मराठी शिक्षणाची विचारपूस

मराठी शिक्षण हा आपल्या मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीनें अत्यंत जिव्हाळ्याचा विषय आहे. आमच्या शिक्षणांत मराठी शिक्षणाचा पाया उत्कृष्ट व भक्कम घातला गेला पाहिजे. सांप्रत मराठी शिक्षणाची दुरवस्था आहे. सरकार व विद्यापीठ दोहोंचें याकडे दुर्लक्षच आहे. साऱ्यांना इंग्रजीची काळजी ! माझ्या मते हिंदुस्थानांत आपणांस बहुभाषिक झालें पाहिजे. पण सर्वांत प्रधान स्थान जन्मभाषेचे ! तो पाया कच्चा ठेवून कोणचीच इतर भाषा शिकली व शिकवली जातां कामा नये ! तेव्हां महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसारख्या संस्थेनें मराठी शिक्षणाची एकंदर व्यवस्था सर्व प्रकारच्या शाळांतून कशी आहे, नेमलेली मराठी अभ्यासपुस्तके कशी आहेत, मराठीचे शिक्षक सुपात्र आहेत किंवा नाहींत, इतर वाचनासाठी भरपूर ग्रंथसंग्रह शाळांत आहे किंवा नाहीं, मराठी लेखन-वाचन-भाषणाचें शिक्षण कितपत व कसें चालतें, शुद्ध-लेखनावर कटाक्ष आहे किंवा कसें, मराठीचें योग्य स्थान अभ्यासक्रमांत तिला दिलें आहे किंवा नाहीं, मराठींत कच्चे असलेले विद्यार्थी वर चढविले जातात किंवा काय इत्यादि प्रश्नांची कसून चौकशी करण्याची खटपट करावी.]

या ! मराठीची ' ईरे ' धरून या !

संमेलनाच्या अध्यक्षपीठावरून शेवटीं सर्वास ऊर्ध्वबाहु होत्साता उच्च स्वरानें पाचारण करितों कीं, सर्व भाषाबंधूहो ! या । मराठीच्या एकछत्राखाली आपण सारे एक होऊं या ! यहूदी या, खिस्ती या, मुसलमानभाई या, ब्राह्मण या, ब्राह्मणेतर या, भगिनी या, पुरुष या, तरुण-तरुणीनो या, स्पृश्यास्पृश्यांनो, पंडित-अपंडितांनो या, गरीब-श्रीमंतांनो या, महाराष्ट्रात राहणाऱ्या आणि मराठी आद्यभाषा असणाऱ्यांनो या ! सारे या ! ज्यांची आद्यभाषा मराठी असेल ते सारे महाराष्ट्रीय म्हणा ! जे मराठीला आद्यभाषा गणित नसतील त्यांचे येथें काम नाहीं ! ते पाहुणे म्हणूनच येथें राहतील. आद्यभाषा मराठीचा योग्य करभार तिला पोंचविल्यानंतर आणखी जुन्यानव्या, भारतीय-भारतीयेतर वाटेल त्या आणि वाटेल तितक्या भाषा शिका ! कोणत्याहि भाषेचा

तिरस्कार करूं नका ! आमची धर्मभाषा अमकी आहे, आमची संस्कृतीची भाषा तमकी आहे असें म्हणून मराठीच्या अग्रमानाचा धिक्कार केव्हांहि करूं नका ! कोणी केला तर क्षणमरहि मानूं नका ! अमुकअमुक उणीव मराठींत आहे असें तुम्हांस दिसेल तर ती उणीव भरून निघेल एतदर्थ प्रयत्न करा. मराठीसंबंधीं 'प्रामाण्यबुद्धि' मनांत वागविण्यास शिका. जगांतील पहिल्या प्रतीची विद्वत्ता आणि पांडित्य यांनीं मराठीं कशी संपन्न होईल ही चिंता मनांत बाळगा !

मराठींत पांडित्य नाहीं, आणण्याचा कडोविकडीचा प्रयत्न नाहीं, त्यामुळे आमचे गुरुत्व कुपात्रीं गेलें आहे ! आमच्या मराठीला गुरुत्व नसेल तर तिची शोभा काय ? असली मराठी म्हणजे एक अडगळच वाटणार मग. आमच्या देशासाठीं व लोकांसाठीं कायदे-मंडळें व्हावयाचीं, मात्र त्या जागीं मराठी बोलण्याचा आमचा स्वयंसिद्ध अधिकार आम्हांस उपभोगतां यावयाचा नाहीं, ही शोचनीय स्थिति होय ! पण जर आम्हींच आमच्या दुकानांतून आकारपत्रकें आणि पावतीपुस्तकें देखील इंग्रजींतच ठेवतो, दारावर पाठ्या इंग्रजींतच लावतो, साधा खाजगी पत्रव्यवहारदेखील विनाखंत इंग्रजींत करून जातो, इतकेंच काय, पण आमच्या विवाहादि मंगलकार्यांच्या पत्रिका याहि इंग्रजींतच छापतो आणि अशा या कृत्यांनीं आम्हीं स्वतःच कळत किंवा न कळत मराठीची पदोपदीं अवहेलना करतो तेथे दुसऱ्यांस कोणत्या तोंडानें बोल लावावा ? पाठ्यात आणि चिठ्यांत कसलें आलें आहे साहित्य, असें कोणी म्हणेल. यासाठीं हें सांगणें अवश्य आहे कीं, बारीकसारीक प्रसंगांतहि मराठीचा बाणा आग्रहपूर्वक चालविणेंच आज प्राप्त आहे. कोणत्याहि प्रगत देशांत मातृभाषेला गौण स्थान नसतें आणि स्वभाषेविरुद्ध भांडणारे स्वजनहि हिंदुस्थानाशिवाय कोठेंहि सांपडावयाचे नाहीत ! जपाननें पांचपन्नास वर्षांत सर्व पाश्चिमात्य विद्येचें सत्त्वहरण केलें ! आज तेच जपानी जगांतील प्रमुख राष्ट्रांत नांव मिरवीत आहेत ! आम्ही किती दिवस माना खालीं घालून बसवायाचें ? फुकुझावा यानें जपानांत एक जोराचा हाकारा केला आणि देशांत जपानी वाङ्मय समर्थ आणि सत्ताधारी झालें ! जें जपानांत होऊं शकलें तें येथें तुमच्या आमच्या देखत कां घडून येऊं नये ? समर्थ म्हणतात त्याप्रमाणें हें—

‘ ईरेचें काम आहे । ईरेविण तो राहे ।

सांकडीचीं दुःखें साहे । दास म्हणे रे पाहे ॥ ’

मराठीचा 'धेंडा' मिरवा

आपल्या सर्व संस्थांचे व्यवहार मराठींत चालले पाहिजेत. यासाठींहि लोकांस चोदना केली पाहिजे ! सांप्रत पुण्यासारख्या मराठीच्या माहेरघरीं रस्त्यांतून सहज हिंडले तरी जिकडे तिकडे, फर्म्स-स्टोअर्स-डिलर्स-आणि मर्चेन्ट्स दिसतात. तो लज्जास्पद देखावाच मोडून काढला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तिपावेतो हें मराठीच्या अभिमानाचें लोण पांचविलें पाहिजे. मराठीची सुस्थिति, ग्रंथांची विक्री, ग्रंथकारांची स्थिति या

सर्वोविघ्न्यां जागरूकपणें शोध ठेविला पाहिजे. दोष सुधारून, दुःखें निवारून मराठीची सर्व अंगांनीं प्रगति कशी होईल, तिचें सामर्थ्य कसे वाढेल याची अहोरात्र चाळणा केली पाहिजे. आज मराठी ग्रंथांची संख्या वीस हजारांवर नाहीं. जगांतल्या प्रगत भाषांतील ग्रंथसंख्या लाखांनीं मोजावी लागते. तो भाग्याचा दिवस मराठीला कसा येईल, निदान येत्या दहा वर्षांत विसाचे तीस हजार तरी करता येतील काय, हे असे विचार चालले पाहिजेत. व्यर्थ उखाळ्यापाखाळ्या व वाद करण्यापेक्षां आमचे वर्तमान-पत्रकार जर या विषयाकडे लक्ष पुरवीतील, वारंवार यासंबंधानें लिहितील, जागृति व मार्गदर्शन करतील तर फार मोठी क्रांति घडून येईल. मराठीची अवहेलना झालेली आपणांस सहन न झाली पाहिजे; मराठीविषयीं सर्वांची अंतःकरणें वाळपणापासून नितांत प्रेमवृत्तीनें भरून ओसंडून गेलीं पाहिजेत. असें केलें पाहिजे. जर करूं तर आपल्या राष्ट्रची काया पालटेल; मराठींचे दुर्दिन संपतील; मराठींचें वळ वाढेल; मराठी आपला सर्व भडसा पुरवील; तीं आपल्याला हसवील; रिझवील; नाचवील; मराठीचा 'धेंडा' सर्वत्र मिरवेल !

देखण्यासि कळे !

असो ! प्रिय मराठीचा विषय आणि आपण सारे तिचे अभिमानी भक्तजन जमलेले. मग माझ्यासारख्या वाचावरळाची स्थिति " हे अनावर न बोलता । वायांचि धिवसा उपनला चित्ता । येन्हवीं काई भानुतेजीं खद्योता । शोभा आथि ॥ कां टिटिभू चांचुवेवरी । माप सूये सागरीं । मी नेणतु तयापरी । प्रवर्ते येथ ॥ " या ओव्यांत वर्णन केल्याप्रमाणें व्हावी यांत नवल काय ?

नगरचें नांव नुसतें आठवलें कीं मराठीच्या वैभवानें मन उचंबळून जातें । मन्हाठीच्या गादीची ही जागा ! या गादीपुढें ज्ञानोवांनीं आपलें अमृतमय संकीर्तन जसें केलें तसेंच टिळक पतिपत्नीहि मराठीच्या कंठीं अक्षयसुंदर माळा घातल्या !! येथें उभें राहून दगडालाहि स्फूर्ति होईल ! त्याच्याहि तोडून संदेशवाणी प्रकट होईल आणि तो तुकोबांच्या शब्दांत म्हणेलः—

बोलिलो तें कांही तुमचिया हिता
वचन नेणतां क्षमा कीजे ॥
वाट दावी तथा नलगे रुसावें ।
अतित्याई जिवें नाश पावे ॥
निंब दिला रोग तुयाया अंतरीं ।
पोभाळितां वरि आंत चरे ॥
तुका म्हणे हित देखण्यासि कळे ।
पडती आंधळे कूपामार्जी ॥

तुकोबांनीं असें बोलवेंः! माझ्यासारख्या पाईकाचा तो काय अधिकार ?

नारायण सीताराम फडके

रत्नागिरी : १९४०

नारायण सीताराम फडके

मित्रहो,

आपल्या सर्वांच्या प्रेमळ इच्छेला मान देऊन अध्यक्ष म्हणून या सभेची सूत्रं हातीं घेतांना मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचं अध्यक्षपद म्हणजे मराठी सारस्वतांच्या आधुनिक दरबारांतलं सर्वश्रेष्ठ सन्मानाचं स्थान होय. त्यावर अधिष्ठित होण्याची मला आपण सर्वांनीं प्रेमानं आज्ञा केली याबद्दल मी आपला ऋणी आहे. माझा असा अपूर्व गौरव करण्याच्या आपल्या इच्छेत माझ्या आजपर्यंतच्या साहित्यसेवेबद्दल आपणांस वाटणारा संतोष ज्याप्रमाणे व्यक्त झाला आहे, त्याचप्रमाणे यापुढेहि साहित्यसेवेचं व्रत चालविण्याची आणि ज्यायोगे आपल्या मराठी भाषेचा संसार अधिकाधिक उज्ज्वल होईल अशा प्रकारे शक्य तर इतरांचं मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकण्याचा संकल्पहि आपल्याला ध्वनित करावयाचा आहे असं मी समजतो. निदान या क्षणीं अध्यक्षपदावरील भाषणास प्रारंभ करतांना आपल्या

कौतुकाबद्दल वाटणारी धन्यता आणि या उच्चपदावर बसलेल्या व्यक्तींकडून ज्या कामगिरीची अपेक्षा साहित्यसेवकांनी करावी तिची जाणीव, या दोन्ही गोष्टींनी माझं मन भरून येत आहे; आणि सन्मानाच्या आनंदांत गडून जाण्याऐवजीं अध्यक्ष म्हणून माझी योजना करतांना आपण मनाशीं ज्या कांहीं अपेक्षा ठेविल्या असाल त्या मजकडून अंशतः तरी पुऱ्या होवोत असं मी स्वतःच्या मनाशीं म्हणत आहे.

आपल्या मायभाषेविषयीं प्रेम व आस्था वाळगणाऱ्या उत्साही स्त्रीपुरुषांची ही महासभा आहे. या सभेत आपल्या साहित्याच्या एक हजार वर्षांच्या उज्ज्वल परंपरेचं आपण स्मरण केलं पाहिजे, त्याची श्रेष्ठता आपण शक्य तितक्या प्रकारांनीं प्रतिपादिली पाहिजे. पण त्याचप्रमाणे आपल्या हातून कांहीं प्रमाद वडत असतील, आपल्या साहित्यसेवेत कांहीं वैगुण्यं राहात असतील तर त्यांचा प्रामाणिकपणानं शोध करून त्यांचा त्याग करण्याची प्रतिज्ञा आपण केली पाहिजे. आपल्या साहित्यभक्तींत आळस अथवा निष्क्रिय आंधळेपणा शिरलेला असेल तर तो सत्वर घालविण्यासाठीं कोणते उपाय योजावेत याचा गंभीर मनानं आपण विचार केला पाहिजे. महाराष्ट्राची भाषा म्हणजे महाराष्ट्रीय संस्कृतीचं निधान आणि भावी उत्कर्षाचं एक अमोघ साधन, या गोष्टीची पूर्ण जाणीव ठेवून आपल्या साहित्यसेवेचा मार्ग आपण आखून घेतला पाहिजे.

या हेतूनं विचार करण्यासाठीं आपल्या साहित्याची या घटकेची परिस्थिति कशा प्रकारची आहे तें पाहूं लागल्याबरोबर अभिमान, उत्साह आणि त्याबरोबरच विषण्णता आणि खेद अशा विरोधी भावनांनीं मनांत गर्दी झाल्यावांचून राहात नाहीं. सकृद्दर्शनीं असं वाटतं कीं, आपल्या साहित्यानं मोठी मजल गांठलेली आहे, लेखनकलेविषयीचा जिद्दहाळा खूप वाढलेला आहे, ग्रंथांची निष्पत्ति बहुसंख्येनें होत आहे, वाचनाची हौस बहुजनसमाजापर्यंत पोचलेली आहे, या शतकाच्या आरंभीचं आपलं साहित्य आणि आजचं साहित्य यांत संख्या व गुण, या दोन्ही दृष्टींनीं केवढं तरी अंतर पडलेलं आहे. पुरती तीस वर्षे झालीं नाहींत, महाराष्ट्रांत एकच प्रमुख नामांकित मासिक होतं; आज मासिकांची संख्या पन्नासपर्यंत सहज जाईल. वृत्तपत्रव्यवसायांत गुंतलेल्या लोकांची संख्या केवढी तरी वाढलेली आहे. प्रत्येक लहानमोठ्या शहरीं पुस्तकविक्रेत्यांचीं दुकानं थाटली गेलीं आहेत. महिन्याला एक नाहीतरी तितक्याच वेगानं प्रकाशन-संस्था जन्माला येत आहेत. लेखकांची व कवींची संख्या किती झपाट्यानें वाढत आहे तें त्यांच्या हल्ल्याला नित्य तोंड देणाऱ्या संपादकांना आपण विचारा. आणि वाचकांची संख्या किती वाढली आहे व वाचनाची हौस थोरांपासून लहानांपर्यंत कशी पसरली आहे त्याचं एकच गंमतीचं गमक सांगतो कीं, “ तुमची नवी कादंबरी वाचली. तिच्याबद्दलचा माझा अभिप्राय कळवावासा वाटतो ” अशा मजकुराचीं जी पत्रं मला येतात त्यांत कितीदांतरी इंग्रजी चौथ्या पांचव्या यत्नेतल्या लहान लहान मुलांचीं पत्रं असतात ! एका पिढीच्या कालावधींत मराठी साहित्याचा पसारा केवढातरी वाढला आहे ! याचं बहुविध स्वरूप पाहिलं कीं, क्षणभर अंतःकरण आनंदानं उचंबळून येतं !

पण मित्रहो, तें क्षणभरच.

कारण, ज्याला अल्पसंतुष्ट राहायचं नाही, चिकित्सा सोडावयाची नाही, आत्म-निरीक्षणाचा कंटाळा करायचा नाही, किती मार्ग आक्रमिला त्यापेक्षा किती मार्ग उरला आहे याविषयीचं अवधान सुटूं द्यावयाचं नाही त्याला या चित्राची दुसरी वाजू लगेच दिसू लागते, आणि ती पाहिली व ती तशी कां असावी त्याचा विचार मनांत सुरू झाला, कीं विषादानं इतकंच काय किंचित् निराशेनं त्याचं मन गंभीर होतं. आज मासिकांची संख्या मोठी आहे, पण त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या साहित्याचा दर्जा कोणता असतो हा महत्त्वाचा प्रश्न सोडून दिला तरी सुस्थितींत चाललेलीं व टिकलेलीं मासिकं किती आहेत ? वृत्तपत्रांच्या व्यवसायांत पुष्कळ लोक गुंतले आहेत, पण त्यांच्या लेखनांत सत्त्व, तेज, प्रामाणिकपणा, दानत इत्यादि गुण कितपत आहेत ? प्रकाशन-संस्थांची संख्या वाढलेली आहे, पण त्यांच्याकडून वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीचं कार्य जाणतेपणानं होत आहे काय ? वाचक कदाचित् लाखांनीं मोजतां येतील, पण त्यांच्या ठिकाणीं चिकित्सा आणि उच्च अभिरुचि वाढली आहे काय ? लेखक व कवि शेकडों असतील, परंतु त्यांच्या साहित्यांत प्रतिभा, प्रसाद, समाजोन्नति साधण्याचं धैर्य आणि सामर्थ्य इत्यादि गोष्टी कितीशा आढळतात ? या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरं अत्यंत निराशजनक आहेत. या निराशाजनक परिस्थितीच्या कारणांचा विचार सत्वर झाला पाहिजे. आजची ही आपल्यासारख्या उत्साही विद्वज्जनांची व साहित्यिकांची महासभा म्हणजे केवळ उत्सहाचा अन् सोहाळ्याचा दिवस नसून अशा आत्मनिरीक्षणाचा समय आहे असं मी मानीत असल्यामुळे वर सांगितलेल्या गोष्टींवरून माझे कांहीं विचार आपल्यापुढे ठेवण्याची माझी इच्छा आहे. आपल्या तत्पर स्वीकारासाठीं नव्हे, तर चर्चेसाठीं अन् विचारविनिमयासाठीं.

कोणत्याही समाजाचं साहित्य हें त्या समाजाची कर्तृत्वशक्ति, विचारसंपत्ति, आणि प्रगतिक्षमता दर्शविणारं भूषण होय. इतर समाजापेक्षां अधिक सन्मानाचं स्थान मिळविण्याची आपली महाराष्ट्रीयींची महत्त्वाकांक्षा असेल—आणि तशी ती असायला हवी—तर आपल्या साहित्याचं भूषण इतर सर्व प्रांतांच्या साहित्यापेक्षां अधिक तेजस्वी ठरावं अशी आपली इच्छा अन् खटपट असली पाहिजे. इतकंच काय, इंग्रजी व इतर पाश्चात्य साहित्याशीं आपल्या साहित्याची तुलना झाली तरी आपल्याला आपलं मस्तक अभिमानानं वर ठेवतां यावं असं वाटलं पाहिजे. 'आपलं मराठी साहित्य' असा शब्दप्रयोग करतांना साहित्य हा शब्द फार व्यापक अर्थानं मी वापरीत आहे. अर्थात् ललित साहित्याच्या क्षेत्रांतला 'कलेसाठीं कीं जीवनासाठीं' या वादांतून लक्ष सर्वस्वीं काढून मी असं म्हणतो कीं, आपल्या साहित्याच्या आजच्या स्थितीचा विचार करावयाचा असेल तर आपल्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनाचं एक प्रधान अंग या दृष्टीनेच त्या साहित्याकडे आपण पहायला पाहिजे, तसेंच पाहिले तर कलात्मक आनंद हा सुद्धां मनुष्याच्या जीवनाचाच एक भाग आहे. मनुष्याला खायचं प्यायचं असतं,

संपत्ती हवी असते, संतति हवी असते, त्यासाठी जीवनकलहांत उडी घेऊन त्याला झगडावं लागतं, राज्य स्थापवावीं लागतात, स्थापलेलीं राखावीं लागतात, गेलेलीं परत मिळवावीं लागतात, स्वातंत्र्यासाठीं प्राण द्यावे लागतात, घ्यावे लागतात; आणि धकाधकीच्या या सर्व प्रकाराप्रमाणेच सौंदर्यजन्य निर्विकल्प आनंदाचीहि त्याला योग्य गरज असते. हा आनंद जीविताचा फार मोठा नसला तरी लहानसा का होईना आवश्यक भाग आहे. तेव्हां ललित साहित्याचासुद्धा अपवाद न करतां असं म्हणतां येईल, कीं साहित्य आणि जीवन यांचे निकट संबंध आहेत. आपल्या समाजाला आपलं साहित्य अभिमानानं मिरवितां येईल असंच तें असलं पाहिजे.

आपल्या साहित्याबद्दलचा जो विचार मुख्यतः मला आपल्यापुढें मांडायचा आहे त्याच्या सोयीसाठी ग्रंथरूप साहित्य आणि इतर साहित्य असे दोन प्रकार कल्पून दुसऱ्या प्रकाराविषयीं मी विस्तारानें बोलणार आहे. मराठी वृत्तपत्रांत व मासिकांत प्रकट होणाऱ्या साहित्याचा मी या प्रकारांत समावेश करतो. हें साहित्य ग्रंथगत साहित्यापेक्षां एका विवक्षित दृष्टीनं अधिक महत्त्वाचं मानलं पाहिजे. लोकांच्या मानसिक आंदोलनाची व क्रिया-प्रतिक्रियांचीं प्रतिबिंब उठविण्याचं, त्यांच्या विचारशक्तीला चालना देण्याचं, त्यांच्या आवडीनिवडी व आकांक्षा ध्वनित करण्याचं कार्य सर्वच साहित्य करीत असतं हें जरी खरं, तरी या बाबतींत वृत्तपत्रांतल्या व मासिकांतल्या साहित्याचं महत्त्व विशेष आहे. समाजाचे रोजचे व्यवहार व लोकांची विचारसरणी अन् अभिरुचि यावर सर्वांत अधिक परिणाम जर कोणत्या साहित्याचा होत असेल तर या साहित्याचा. हें साहित्य टिकाऊ नसेल, नैमित्तिक असेल, परंतु समाजाच्या जीवनावर त्याचे फार दूरवर परिणाम होतात, व त्या त्या घटकेची समाजाची अभिरुचि त्यांतच अधिक अंशानं प्रतिबिंबित होत असते. या दृष्टीनं वृत्तपत्रीय साहित्याला मोठं महत्त्व आहे; आणि आपल्या साहित्याच्या तेजस्वितेबद्दल, सुस्थितीबद्दल आणि उत्कर्षाबद्दल मनाशीं योग्य अदमास घ्यायची इच्छा असेल तर या साहित्यप्रकाराकडे आपल्याला दृष्टि टाकली पाहिजे.

वृत्तपत्रीय साहित्य हें उघड उघड प्रचारात्मक साहित्य होय. ज्यांत वृत्त दिलेलं असतं तें वृत्तपत्र पण वृत्ताबरोबर मतहि प्रदर्शित झाल्यावांचून राहात नाहीं. " Giving and interpreting the news " असा दुहेरी कार्याचा उल्लेख न्यूज-पेपर या इंग्रजी शब्दाच्या व्याख्येंत आढळतो. कोणतांही वृत्त वाचल्याबरोबर झालं हे वरं झालं किंवा वाईट झालं, असं व्हायला नको होतं, किंवा आतां आपण काय वरं करावं, अशासारखे विचार वाचणाऱ्याच्या मनांत सुरू झालेच पाहिजेत, ही प्रतिक्रिया अपरिहार्य आहे. या प्रतिक्रियेचं नियंत्रण करण्याची कामगिरी वृत्तपत्रांकडून होत असते. अमुक अमुक गोष्ट घडली एवढे सांगून वृत्तपत्रं स्वथ बसत नाहींत. वाचकांना फक्त भरपूर बातमी देण्याचं, त्या बातमीवर उलटसुलट कसलीहि टीका न करतां ती देण्याचं धोरण एखाद्या नव्यानं जन्माला येणाऱ्या वृत्तपत्राचा संपादक जाहीर करतो तेव्हां मला हसूं येतं. कारण, एकतर वाचकाला केवळ बातमी नको असते; तिचा अर्थहि त्याला कोणी

सांगितला तर हवा असतो. जें घडलं त्याच्या पाठीमागें कोणकोणत्या घडामोडी आहेत, व कोणत्या घटनांचं तें सुचिन्ह अथवा दुश्चिन्ह आहे तें त्याला समजायला हवं असतं; आणि शिवाय संपादकानं कितीहि आव आणला तरी त्याला निर्विकार व पक्षातीत राहणं अशक्य आहे. कारण, बातमी छापण्याचे अनेक प्रकार संभवतात व त्यावरून संपादकाचं मत उघड झाल्यावांचून राहात नाहीं. बातमी छापण्याची खरी, पण ती विस्तारानं छापता येते, अगर संक्षेप करून देतां येते; लहान टाईपांत छापतां येते, अगर मोठ्या टाईपांत छापतां येते; प्रमुख स्थळीं दाखवितां येते, किंवा वृत्तपत्राच्या कोंपण्यांत कुठेंतरी टाकतां येते; आणि या प्रत्येक प्रकाराचा वाचकाच्या मनावर निरनिराळा परिणाम होण्यासारखा नाहीं काय? तेव्हां वृत्त आलं कीं त्याचा मागोमाग मतप्रचार आलाच हें नाकारण्यांत अर्थ नाहीं. एका श्रेष्ठ अनुभवी वृत्तपत्रपंडिताचे असे उद्गार आहेत कीं, "The essence of news is to give timely warning of what has happened or may happen and the proper circulation of news is a social service second to none."

यावरून कोणत्याहि भाषेच्या एकंदर साहित्यात सामाजिक जीवनाच्या दृष्टीनें वृत्तपत्रीय साहित्याचें किती महत्त्व आहे तें आपल्या लक्षांत आलं असेल; व साहित्यसंमेलनाच्या या अध्यक्षपदावरून मराठींतल्या या साहित्यप्रकाराची चर्चा करण्याचा उपक्रम मी केला तर आपल्याला तें अनुचित वाटणार नाहीं अशी मला आशा आहे.

गेल्या पांचदहा वर्षांत मराठी दैनिकांची व साप्ताहिकांची संख्या मोठ्या झपाट्यानं वाढलेली दिसते. मतप्रचाराचं एक अत्यंत प्रभावी साधन या दृष्टीनं मराठी लेखक व वाचक वृत्तपत्रीय साहित्याकडे अधिकाधिक लक्ष देऊ लागलेले दिसतात. या साहित्यप्रकाराचा पसारा दिवसेंदिवस साहित्यक्षेत्रांतील अधिकाधिक जागा व्यापीत आहे व व्यापीत जाणार; आणि या साहित्याची जोपासना करताना आपण योग्य मार्गानं जात आहोंत कीं नाहीं हा प्रश्न आपल्याला टाळतां येणार नाहीं. मराठी वृत्तपत्रीय साहित्याची आजची स्थिति संतोषकारक आहे काय? या प्रश्नाचं उत्तर शोधूं लागतांच मनांत खेद व किंचित् उद्वेगसुद्धा उत्पन्न होतो. एकंदर बृहन्महाराष्ट्रांतल्या दैनिकांची व साप्ताहिकांची गणना केली तर बरीच मोठी होईल. परंतु, त्यांच्याद्वारे जें साहित्य तुमच्या आमच्या हातीं पडत आहे त्यायोगें साहित्याची प्रतिष्ठा वाढत आहे काय? सामान्य वाचकाच्या अभिरुचीला इष्ट तें वळण मिळत आहे काय? मला वाटत नाहीं.

[आजच्या वृत्तपत्रीय साहित्यांत संघटनात्मक धोरणाचा व सात्त्विक शक्तीचा अभाव स्पष्ट दिसतो. "केसरी" व "काळ" पत्रांची तीस वर्षांपूर्वीची परंपरा सर्वस्वी नाहींशी झालेली दिसते. त्या वेळीं "राजा बोले दळ हाले" या न्यायानं "केसरी" नं लिहावं आणि दोन कोट मराठी लोकांनीं त्याप्रमाणें आचरण करावं अशी स्थिति होती. टिळकांच्या अग्रलेखाच्या संग्रहाला चिरकाल टिकणाऱ्या मराठी साहित्यात मानाचं स्थान मिळालेलं आहे. आजच्या कोणत्या वृत्तपत्रांतले अग्रलेख असें स्थान मिळवूं शकतील?

लोकमत वनविण्याची प्रचंड शक्ति आजच्या कोणत्या वर्तमानपत्रांत आहे? आज वर्तमानपत्रं डझनावारी आहेत. पण, टिळकांचा “ केसरी ” संपल्यावर—“ केसरी ” नव्हे, टिळकांचा “ केसरी ” असं मी म्हणतो आहे, तो संपल्यावर—तोफ गेली आणि दिवाळींत टिकल्या उडविणाऱ्या खेळण्यांतल्या खोट्या पिस्तुलांचे फुसके आवाज तेवढे आज ऐकूंच येत आहेत! मराठी साहित्याच्या प्रभावाच्या अन् प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने ही स्थिति अनुकंपनीय नाही काय? तशी ती आपणास वाटत नसेल तर माझं कांहीं म्हणणं नाही. पण वाटत असेल तर ती सुधारण्यासाठी आपण प्रयत्न करावयास नको काय?

कुणी म्हणेल युगकर्ते टिळक शतार्धशतकांत एकदांच जन्माला येतात. हे सिद्धांत मलाहि मान्य आहे. परंतु, तो मान्य करूनहि मला असं म्हटलंच पाहिजे कीं, टिळक नसले तरी त्यांच्या बाणेदार लेखनाची परंपरा चालू ठेवण्यास आपापल्या शक्त्यनुसार प्रामाणिकपणाने झटणारी पांचदहा लहान माणसं प्रत्येक पिढींत आढळायला प्रत्येकाय नसावा. “ A general is born, but soldiers are made. ” धुरंधर सेनानायक जन्मावा लागतो. पण झगडण्याची तयारी आणि ध्येयाविषयींची कळकळ एवढ्या गुणांनीं सैनिक तयार होतात. आजच्या मराठी वृत्तपत्रीय साहित्यांत असे सैनिक तरी आहेत काय? अमुक एका ध्येयासाठी तळमळणारे व त्या ध्येयाकडे जनतेला वळविण्यासाठी आपली लेखनशक्ति खर्च करणारे लेखक व संपादक किती आहेत? अगदीं थोडे गौरवास्पद अपवाद सोडले तर आजच्या वृत्तपत्रीय साहित्यांत ध्येयमग्नतेच्या गांभीर्याचा लोप झाला असून अतिशय कनिष्ठ प्रतीच्या घातुक विनोदाचा पूर मात्र दुथडी वाहतांना दिसतो.

असा एक काळ होता कीं, त्या वेळीं विनोदी लिखाणाची आपल्या साहित्यांत उणीव होती व ती भरून काढणारे लेखक उदयास आले तर हवेत असं वाटत होतं. त्या वेळच्या वृत्तपत्र-साहित्यांत विषयवैचित्र्य, आकर्षक मांडणी इत्यादि गुणांबरोबरच विनोदाच्या ओलाव्याचा सर्वस्वी अभाव होता. वृत्तपत्रांचा हा शुष्कपणा नाहीसा करण्याच्या कामगिरीस प्रथम अच्युतराव कोल्हटकरांच्या “ संदेश ” पत्राने प्रारंभ केला; आणि त्यांनीं दाखविलेल्या वळणाची वाढ होत जाऊन तिनं गेल्या पांचदहा वर्षांत अशी भयानक परिसीमा गांठली आहे कीं, विनोदाची जातकुळी सांगून वृत्तपत्रांच्या रकान्यांत वाहणारा ग्राम्य कुचाळकीचा, दुष्ट वैयक्तिक निंदेचा आणि चुरचुरीत भाषेत लिहिलेल्या वैयक्तिक भांडणतट्यांचा लोंढा आपल्या वेगाने वृत्तपत्रीय साहित्यांतलीं सद्भावनेची व तेजस्वी मतप्रचाराची कोवळी रोपटीं वाहून नेऊन नाहीशीं करणार कीं काय अशी सुज्ञ लोकांना चिंता वाटल्यावांचून राहात नाही! पूर्वी चुरचुरीत विनोदी लिखाणाचा अभाव होता; आज गंभीर, मार्गदर्शक, विचारप्रवर्तक लिखाणाला भावच उरलेला नाही. वृत्तपत्रीय साहित्यांत वैयक्तिक हेव्यादाव्यांचा बुजबुजाट झालेला आहे. प्रतिष्ठित आणि ग्राम्य यांतल्या सरहद्दी पुसट होत चालल्या आहेत, विनोदाच्या नांवाखालीं वीभत्सपणा उजळ माथ्यानं वावरूं लागला आहे.

विडंबनात्मक काव्य प्रसवणाच्या कवींनीं चार चरण जुळवून सभ्य मनुष्याला न शोभणारे आवाज काढण्याचा सपाटा चालविला आहे. कांहीं दिवसांपूर्वी क्रिकेटच्या सामन्यांचा मोसम ऐन जोरात असतांना एका साप्ताहिकांत पहिल्या पानावर ठळक टाईपांत कविता आली होती, तिच्यांत प्रेमिकानं आपल्या प्रेयसीला म्हटलं होतं, “ तू आपले ‘ वॉल्स ’ कितीहि युक्तीनं अगर वेगानं टाकलेस तरी तू माझी ‘ दांडी ’ उडवूं शकणार नाहीस. ” अगणित नमुन्यांतला एक मला या क्षणीं आठवला तो सांगितला. असल्या साहित्याचा विनोद म्हणून सत्कार व पुरस्कार होत जायचा असेल तर आपल्या वृत्तपत्रसाहित्याची संपूर्ण अधोगति दूर नाही.

मला माहीत आहे, कीं वृत्तपत्रांचे संपादक म्हणतील, वाचकांना अशाच प्रकारचं साहित्य पाहिजे आहे. तें त्यांना आम्हीं पुरविलं नाही तर आम्हांला जिवंत राहतां येणार नाही. पण, या कबुलींतच फार महत्त्वाचे प्रश्न ध्वनित होतात. समाजाच्या शिक्षणाची व तेजस्वी विचारप्रसाराची कामगिरी तुम्ही करणार कीं केवळ लोकांच्या हीनप्रवृत्तीचं समाराधन करून शिवराळ गलिच्छ लिखाणाची त्यांची हौस भागविणार असा प्रश्न वृत्तपत्रव्यवसायांतल्या लोकांना विचारावा लागेल; आणि त्याचप्रमाणे खऱ्या तेजस्वी साहित्यापासून पराडूमुख होऊन, सुसंस्कृत अभिरुचीला हरताळ फासून ग्राम्य फाल्गुनी साहित्यालाच तुम्ही आश्रय देणार आहांत काय असा प्रश्न वाचकांनाहि विचारावा लागेल. या प्रश्नांच्या उत्तरावर साहित्याचा भविष्यकाल बऱ्याच अंशानं अवलंबून आहे हें विसरूं नका. कारण सध्याच्या वृत्तपत्रीय साहित्यांतल्या गलिच्छ गोष्टींचे परिणाम दूरवर होणारे आहेत.

‘ चुरचुरीत ’ आणि ‘ खुसखुशीत ’ लिखाण लोकांना वाचावसं वाटतं म्हणून वृत्तपत्रांतून त्याची पैदास होते, आणि त्यांना लोक आश्रय देतात ही गोष्ट वरवर पाहिलं असतां जितकी निरुपद्रवी वाटते तितकी नाही. त्यायोगे साहित्याची जी हानि होत आहे ती फार गंभीर स्वरूपाची आहे. लिहिनात कां वृत्तपत्रं पाणचट आणि ग्राम्य साहित्य, आणि वाचिनात का तें साहित्य ज्यांना आवडत असेल ते लोक असं म्हणण्यावारी नेण्यासारखी ही गोष्ट नाही. साहित्याला चालना देणाऱ्या एका शक्तीचा, आणि ज्या आधारावर साहित्याचा योगक्षेम चालतो त्या आधाराचा, असे दोन मूलभूत महत्त्वाचे प्रश्न या गोष्टींत गुंतलेले आहेत. मी जी शक्ति म्हणतो ती वाचकांची अभिरुची होय, आणि ज्या आधाराचा मी उल्लेख केला तो आर्थिक आधार होय. या दोन्हींचा अपव्यय झाल्यामुळे सत्साहित्याची तितक्या प्रमाणांत पोछेहाट झाल्यावांचून राहात नाही. आज वृत्तपत्रांत फोफावलेल्या किळसवाण्या साहित्यामुळे मराठीची प्रतिष्ठा व तेजस्विता वाढविणाऱ्या साहित्यावर आक्रमण होत आहे. तें कदाचित् उघड उघड दिसत नसेल, पण आपण आपली दृष्टि थोडीशी सूक्ष्म केलीत तर तें आपल्या नजरेस खचित येईल. विचाराची थोडीशी दिशा मी सुचवितों.

असं पहा, चुरचुरीत व खुसखुशीत साहित्याची चटक लागलेला वाचक सरासरीनं

प्रत्येक आठवड्याला तसलं साहित्य पुरविणारीं दोन साप्ताहिकें विकत घेत असला पाहिजे, म्हणजे तो प्रत्येक आठवड्याला या साहित्यावर तीन आणे खर्च करीत असला पाहिजे. या प्रमाणांत हिशोब केला तर खारट-तुरट साहित्य वाचण्यासाठीं त्याचे वर्षाकाठीं नऊ रुपये खर्च होत असले पाहिजेत. हे नऊ रुपये त्यानं साहित्याविषयीं तारतम्य ठेवून खर्चिले तर त्याला श्रेष्ठ प्रतीचीं तीन मासिकं घेतां येतील. पण तीं त्याला हवीशीं वाटत नाहींत. जें वाचावं आणि घडीभर हंसून विसरून जावं अशा साहित्याची वृत्तपत्रांनीं त्याला गोडी लावलेली आहे, जें नीट समजून घ्यावं, ज्याचं मनन करावं, ज्यावर उलटसुलट विचार करावा आणि जें पचवून स्वतःची बुद्धि पुष्ट करावी अशा साहित्याचा आनंद त्याला नकोसा झालेला आहे; याचा परिणाम असा झाला आहे, कीं पुरेशा आश्रयाच्या अभावीं साहित्यांत मोलाची भर घालणारीं मासिकं कशींवशीं रखडत आहेत. त्यांपैकीं कांहीं विराम पावत आहेत. मासिकांच्या दुर्दशेचीं इतरही कारणं असतील, पण मीं म्हणतों हें कारण प्रमुख आहे. आमच्या साप्ताहिकांनीं मासिकाचं जीवन कठीण केलं आहे. जीं मासिकं जगण्यासाठीं कशींवशीं धडपडत आहेत त्यांच्या संपादकांच्या मनांत लोकांना क्षणभर खूष करणाऱ्या तळकट साहित्याचा पुरवठा करणारं साप्ताहिक काढण्याचे विचार किती वेळां आले त्याची त्यांनीं प्रामाणिक कबुली दिली तर ती मोठी उद्बोधक ठरेल. जड पदार्थांना लागू असलेला गुरुत्वाकर्षणाचा नियम बहुजनसमाजाच्या साहित्यविषयक अभिरुचीला लागू असावा. शक्य तितक्या खालच्या पातळीवर ती उतरूं पाहात असते. अशा अधोगतिशील लोकाभिरुचीला उन्नत करायचं टाकून तिची खुशामत करण्याचं धोरण ठेवणाऱ्या साप्ताहिकांकडून अभिजात साहित्याचा मार्ग अधिकाधिक दुष्कर केला जात आहे. कुणाच्या हेव्यादाव्यानं मी हें बोलत नाहीं. वृत्तपत्रव्यवसायांत गुंतलेले लोक मला प्रियच आहेत. कांहीं साप्ताहिकांचे संपादक माझे मित्र असून त्यांच्या लेखनसामर्थ्याबद्दल मला आदर आहे. परंतु एका महत्त्वाच्या साहित्यप्रकाराला लागणारं अनिष्ट वळण किती घातुक आहे, व संबंध साहित्यवृक्षाला त्यामुळें कीड लागण्याची केवढी भीति आहे तें मनांत आलं, कीं जो उद्वेग वाटतो त्यामुळें मी हें बोलतो. या बाबतींत आपल्या या संमेलनानं कांहीं ठराव करावा असं मी मुळींच सुचवीत नाहीं. असल्या ठरावांनीं अशा सुधारणा होत नाहींत. वाचकांनीं व संपादकांनीं योग्य ते संकल्प मनाशीं केले, कीं कार्यभाग होणं अवघड नाहीं. ते त्यांनीं करावेत अशी या अध्यक्षपदावरून मी त्यांना कळकळीची जाहीर विनंती करतो.

सामाजिक जीवन अधिकाधिक तेजस्वी करण्याचं कार्य ग्रंथापेक्षां वृत्तपत्र व मासिकं यांच्याकडून अधिक होण्यासारखं असतं या दृष्टीनं त्या साहित्यप्रकाराकडे दृष्टि टाकली, कीं आणखी एक शक्य मनांत आल्यावांचून राहात नाहीं.

मासिकं कुणाच्या आश्रयावर जगतात ? या प्रश्नाला सहज उत्तर सुचतं तें हें कीं वाचकांच्या आश्रयावर. परंतु, आपलीं मासिकं व वृत्तपत्रं नीट चाळून पाहा आणि या प्रश्नाचं उत्तर द्या. आपल्या लक्षांत येईल, कीं मासिकं व वृत्तपत्रं वाचक जगवीत

नाहींत. तीं खरोखर कुणाच्या आश्रयावर जगतात तर रुग्णशय्येवर पडलेले रोगी, गुप्त रोगांनीं पछाडल्यामुळे भांबावून गेलेले लोक, मंत्रतंत्रावर विश्वास ठेवणारे मूर्ख, संकटांत सांपडलेलीं माणसं, आणि ज्योतिषाच्या आधारानं आपल्या सुखदुःखांचा अदमास घेऊं पाहाणारे दुबळे, यांच्या आश्रयावर आपलीं मासिकं अन् वृत्तपत्रं जगत आहेत. नियतकालिकांत व वृत्तपत्रांत फडकणाऱ्या जाहिरातींची आपण नीट छाननी करा म्हणजे माझ्या म्हणण्यांतला आशय कळेल. साहित्यसेवेला वाहिलेल्या मासिकांतल्या जाहिरातींचं वर्गीकरण केलं तर असं दिसतं, कीं लोकांची धडधडीत दिशाभूल करणाऱ्या औषधांच्या व लैंगिक विषयांच्या जाहिरातींचं प्रमाण शेंकडा सत्तर टक्के असतं. वीस टक्के जाहिराती सौंदर्यप्रसाधनांच्या असतात. सात-आठ टक्के जाहिराती विमा कंपनीच्या असतात; आणि उरलेले दोनतीन टक्के पुस्तकांच्या जाहिरातींच्या वाट्याला राहातात. अगदीं काँग्रेसच्या सत्य व अहिंसा तत्वांचं कंकण बांधणाऱ्या पत्रांतसुद्धां 'सिद्ध वशीकरण कवच', 'तिलिस्मी दर्पण', 'सचित्र कोकशास्त्र' असल्या जाहिरातींना अगत्यपूर्वक स्थान दिलं जातं. असल्या जाहिरातींनीं लोकांचा धडधडीत घात होत नाही काय? लोकांना सुशिक्षित करण्यासाठीं, त्यांच्या मनांतल्या मूर्खपणाच्या साऱ्या भोळ्या कल्पना नष्ट करण्यासाठीं, त्यांना दुर्बल करणारी खोटी भक्ति व श्रद्धा यांना दूर करण्यासाठीं, त्यांना सर्वस्वी स्वावलंबी करण्यासाठीं ज्यांचा अवतार त्यांनींच असल्या जाहिराती लोकांच्या डोळ्यापुढें धरून त्यांची दृष्टि अधिकच आंधळी करायची? त्यांचीं मानसिक दुर्बलता वाढवायची? त्यांच्या अधःपताला साहाय्य करायचं? साहित्यक्षेत्रांतला हा देखावा अत्यंत उद्वेगजनक वाटतो.

मासिकांचे व वृत्तपत्रांचे संपादक म्हणतील, या जाहिरातीवांचून आम्ही जगू शकत नाहीं. हा जगण्याचा प्रश्न अवघड खराच; पण त्याचा आडपडदा करून आपल्या वर्तनाचं समर्थन मासिकांनीं व वृत्तपत्रांनीं करावं हें कांहीं उचित नाहीं. कारण, मासिकांच्या व वृत्तपत्रांच्या पृष्ठावर उघडलेला लज्जास्पद व भयंकर जाहिरातींचा मायावाजार पाहून जी तिडीक उठते तिच्या भरांत असं म्हणावसं वाटतं कीं, समाजाचा धडधडीत घात करून जगण्यापेक्षां तुम्ही बुडालात तरी हरकत नाहीं. या जाहिराती संपादकांना व वाचकांनाहि लांछनास्पद आहेत. आपल्या वृत्तपत्रीय साहित्यावरलं हें लांछन दूर करणं अगदीं अशक्य आहे काय? नसावं. "लंडन टाइम्स"चे एके काळचे संपादक व इंग्लंडांतली नाणावलेले वृत्तपत्रकार "विकहॅम स्टीड" यांनीं आपल्या "द प्रेस" नांवाच्या लहानशा पण अतिशय उद्बोधक पुस्तकांत नमुनेदार वृत्तपत्राचं चित्र रेखाटलं आहे. त्यांत ते म्हणतात, "It would accept only such advertisements as it thought honest, so that its acceptance of them would be a moral guarantee to advertisers and to readers alike." हें ध्येय प्रत्यक्ष व्यवहारांत उतरविण्याच्या मार्गांत अडचणी येतील. पण तें अगदींच अशक्य कोटींतलं आहे काय? नसावं. संपादकांची, वाचकांची व प्रामाणिक जाहिरात-

दारांची, सर्वांची मिळून एक प्रभावी संघटना निर्माण करतां आली तर यावर कांहींतरी इलाज खचित सापडेल.

मराठी साहित्याची व त्या साहित्याशीं ज्यांचें ज्यांचे संबंध पोचतात त्या सर्वांची नमुनेदार संघटना आपण करूं शकलों, तर ज्या उपक्रमांची आज आपल्याला उणीव भासते आणि साहित्याच्या उन्नतीच्या दृष्टीनं जे आवश्यक आहेत असे किती तरी उमकम आपण सहज करूं शकूं. उदाहरणार्थ, आपल्या टीकावाङ्मयाचा प्रश्न हातीं व्या. मराठीमध्ये उत्कृष्ट टीकावाङ्मयाचं दारिद्र्य आहे. नियतकालिकांत व वृत्तपत्रांत जीं परीक्षणं येतात तीं अगदीं निकृष्ट प्रतीचीं, कित्येक वेळां आचरट स्तुतीनं तर कित्येक वेळां वैयक्तिक हेव्यादाव्यानं भरलेली असतात. वृत्तपत्रांच्या संपादकसमूहांत पुस्तक-परीक्षणाचं काम करणारा मनुष्य बहुधा ज्यानं कॉलेजचं शिक्षण अर्धवट सोडलेलं आहे असा एखादा अननुभवी, व्यासंगशून्य, कोवळ्या वयाचा, मुलगेलासा तरुण असतो. तो मोठमोठ्या ग्रंथांवर मन मानेल तसे शेर मारतो. एखाद्या मासिकांतली गोष्ट चांगली आहे असं त्याला कबूल करावं लागलं तरी परीक्षकानं दोष काढलेच पाहिजेत याचं स्मरण ठेवून तो खुशाल लिहून टाकतो, “गोष्ट उत्कृष्ट आहे परंतु ती कोणत्या तरी इंग्रजी गोष्टीवरून घेतलेली असावी असा दाट संशय येतो.” त्याचा तो दाट संशय छापला जातो, व जें छापलं तें खरं असलंच पाहिजे अशा श्रद्धेनं वागणारे आमचे वाचक त्या दाट संशयाची गटारवातमी पसरवितात. एका मूर्ख अविचारी टीकाकाराच्या लेखणीच्या एका फटकान्यानं लेखकावर केवढा अन्याय झाला त्याचा कोणी विचार करीत नाहीं. वृत्तपत्राच्या संपादकाला विचारात तर तो म्हणेल, चांगली टीका लिहून घ्यायची झाली तर दहावीस रुपयांचा खर्च आहे; माझ्याकडचा हा मनुष्य पुफं तपासतो, पत्रव्यवहार पहातो, आणि शिवाय परीक्षणहि लिहितो, अन् त्याच्याकडून हीं सारीं कामं मला अवघ्या महिना पंचवीस रुपयांत करून घेतां येतात. परीक्षणात्मक व टीकात्मक वाङ्मयाची ही दुर्दशा आपल्याला नाहींशी करतां येणारच नाहीं काय? समजा, आपण “साहित्य समालोचन समिति” नांवाची एक समिति स्थापन केली, या समितींत सुमारे वीस-पंचवीस अधिकारी विद्वान् टीकाकार समाविष्ट केले, तिच्यांत सर्व प्रमुख संपादकांचा अंतर्भाव केला, आणि समितींतल्या टीकाकाराकडून येणाऱ्या ग्रंथपरीक्षणांखेरीज दुसरी आलतुफालतु परीक्षणं न छापण्याच्या प्रतिज्ञेनं या संपादकांना बांधून घेतलं, तर आज घटकेची अनवस्था झपाट्यानं सुधारून टीकावाङ्मयाचा दर्जा वाढणार नाहीं काय? अशा समितीची योजना आपल्याला आवश्यक व ग्राह्य वाटत असेल तर तिची रूपरेषा आखून देण्यास व ती यशस्वी करून दाखविण्यासाठीं माझ्या शक्तीप्रमाणं साहाय्य करण्यास मी सिद्ध आहे. पण पुन्हा सांगतो, कीं यासाठीं संघटनेची आवश्यकता आहे.

केवळ वाचनाचीच नव्हे तर लेखनाचीहि हौस आजच्या तरुण पिढींत फार मोठ्या प्रमाणांत दिसून येते. ज्यांच्या ठिकाणीं लेखनशक्तीचें स्फुल्लिंग थोड्याफार

प्रमाणांत आहेत असे शेंकडों तरुण स्त्रीपुरुष साहित्यक्षेत्राच्या उदयक्षितिजाजवळ विखुरलेले आहेत. त्यांचे लेख व गोष्टी छापण्याच्या योग्यतेच्या नसतात, पण त्या वाईटहि नसतात. कुणी त्यांना त्यांचे दोष दाखविले, ते सुधारण्याचा मार्ग सांगितला तर हीच मंडळी लेखक म्हणून पुढे येऊं लागतील; परंतु ते घडत नाहीं. उदयसीमेपर्यंत आलेले हे तरुण स्त्रीपुरुष निराश होऊन परत फिरतात, आणि आपलं साहित्य तितक्या भावी लेखकलेखिकांना पारखं होतं. दहापांच नामांकित लेखकांच्या लेखनावर सारींच प्रमुख मासिकं जगण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या नांवांस भाव आलेला असतो हे जितकं खरं, तितकंच त्यांचेच लेख पुनःपुन्हां वाचून वाचकांची त्यांच्या लेखनाविषयींच्या गोडीची तीव्रता कमी झालेली असते, व रुचिपालट व्हावा येवढ्यासाठीं जरा कमी प्रतीचं का होईना, पण ज्याचं नांव कधीं ऐकलेलं नाहीं अशा एखाद्या नवीन लेखकाचं नवीन लिखाण वाचायला मिळेल तर हवं असं वाचकांना वाटूं लागलेलं असतं. संपादकहि ही गोष्ट ओळखीत असतात, पण यावर कसोशीनं इलाज करण्याची त्यांना बुद्धि नसते, बुद्धि असली तरी सवड नसते. कोणत्याहि कलेच्या क्षेत्रांत नवीं नवीं होतकरू माणसं हातीं धरून पुढे आणण्याची क्रिया अव्याहत चालू असावी लागते. तसं न झालं तर कलेचा विकास खुंटतो आणि तिच्या आनंदाच्या आस्वादावरहि बुरखा चढूं लागतो. देवधरांचं व थोरल्या नायडूंचं क्रीडानैपुण्य अद्वितीय खरंच, पण त्यांच्याबद्दलचं कौतुक मनांत कायम ठेवूनहि लोकांना नवीनाची हौस वाटते, व अमरनाथ, मर्चंट, धाकटे नायडू, हजारे असे तरुण क्रीडापट्टु एका मागोमाग एक चमकले कीं लोकांची नावीन्याची व वैचिन्याची हौस भागते आणि क्रिकेटची परंपरा सतत चालू राहिल असा विश्वास उत्पन्न होतो. डग्लस फेअरबँक्स, बॅरीमूर वंधु इत्यादि चित्रपट सृष्टींतले नट मोठे खरेच, पण केवळ त्यांच्यावर भिस्त ठेवून त्या सृष्टीची प्रगति व प्रेक्षकांना वाटणारं आकर्षण टिकू शकत नाहीं. त्यासाठीं टायरोन पॉवर आणि पॉल मुनीसारखे नवीन नवीन तरुण नट उदयास आले पाहिजेत—नव्हे त्यांचा शोध करून त्यांना उदयास आणलं पाहिजे. हे शोधाचं काम अत्यंत महत्त्वाचं आहे. इंग्रजी साहित्यक्षेत्रांत हे काम करणाऱ्या संस्था आहेत, Literary agents आहेत, Scouts आहेत. ते नवी नवी बुद्धि व शक्ति हेरीत असतात, होतकरू लेखक-लेखिकांचं मार्गदर्शन करीत असतात, व त्यामुळे उत्कृष्ट साहित्याचा प्रवाह अखंड वाहात राहतो. केळकर, वामनराव जोशी, वरेरकर, खांडेकर, माडखोलकर या नावांत केवढीहि जादू असली तरी वाचकांना साहजिक असं वाटतं की, आतां कुणीतरी नवीन लेखकांचं लिखाण आम्हांला वाचायला द्या कीं. इंग्रजींत असं एक सुभाषित आहे कीं, 'समुद्रांतून जितके मासे वर काढले गेले तितकेच समुद्रात शिल्लक आहेत.' हे सुभाषित साहित्यसागरालाहि लागू आहे. मराठी साहित्यांत नामांकित लेखक नाहीत असं नाहीं, त्यांनीं विविध विषयांचा समाचार घेतला आहे हेहि खोटं नाहीं. पण अजून कितीतरी नवे लेखक पुढे आले पाहिजेत, नव्या नव्या विषयांचा समाचार घेतला गेला पाहिजे. नुकतंच एक इंग्रजी पुस्तक मीं वाचलं.

त्याचं नांव “ Cab Sir ? ” भाड्याची टॅक्सी चालविणाऱ्या माणसाला लंडन शहरांतील स्त्रीपुरुषांच्या जीवनांतील कोणकोणतीं विविध दृश्यं पाहायला मिळतात त्याविषयींचे आपले अनुभव एका मोटर-ड्रायव्हरनं त्या पुस्तकांत सांगितले आहेत. तें पुस्तक इतकं चित्ताकर्षक व उद्बोधक झालं आहे, कीं एका प्रसिद्ध टीकाकारानं त्या पुस्तकाच्या लेखकाविषयीं म्हटलं आहे, “ One day he will be Minister of transport. ” अशा गोष्टी मराठी साहित्यांत घडायच्या असतील तर उदयाचलाजवळ वोंटाळणाऱ्या तरुण लेखकवर्गाला व्यवस्थित मार्गदर्शन झालं पाहिजे. वास्तविक हें मार्गदर्शनाचं कार्य मासिकांच्या व वृत्तपत्रांच्या संपादकांनीं करायला पाहिजे. पण, लेखनाकारल्याचं दोन ओळींचं पत्र लेखकांना लिहितां लिहितां थकणाऱ्या संपादकाला नकारचिठीबरोबर लेखाच्या अगर गोष्टीच्या दोषांची चर्चा लिहून पाठविण्याइतकी सवड होईल अशी अपेक्षा करतां येत नाही. मग आपल्या साहित्याच्या अभिवृद्धीच्या व उन्नतीच्या दृष्टीनं अवश्यक असं हें कार्य केव्हांच कुणीच करणार नाहीं काय ? असं काय म्हणून ? समजा, आपण दहा अधिकारी लेखकांचं एक मंडळ स्थापन केलं, आणि नव्या लेखकांचे लेख व गोष्टी अल्पशा मोबदल्यांत तपासून त्यांतले दोष दाखविण्याचं व ते कसे सुधारावे तेंहि सांगण्याचं कार्य या मंडळाकडून केलं जाईल अशी व्यवस्था केली तर ? असं एखादं मंडळ अस्तित्वांत आलं तर नियतकालिकांच्या कामाच्या पसऱ्यांतल्या पुष्कळ श्रमांची विभागणी होईल, व संपादक या मंडळाशीं हौसेनं व तत्परतेनं सहकार्य करतील. अशी कांहीं योजना आपण करूं शकलों तर आपल्या मराठी साहित्याचा विकास किती झपाट्यानं होईल याचा विचार करा. मात्र यासाठीं सहकार्यांची इच्छा व परस्परांविषयींचा विश्वास यांवर आंधारलेली मजबूत संघटना आपण निर्माण केली पाहिजे.

मित्रहो, लेखक, वाचक, टीकाकार, संपादक, प्रकाशक, पुस्तकविक्रेते-साहित्याशी ज्यांचा ज्यांचा संबंध येतो त्या सर्वांना समाविष्ट करून घेणारी एकच एक प्रचंड व्यापक संघटना आपण निर्माण केली तर आपल्या या साहित्य-संमेलनावर घेण्यांत येणारे सर्व आक्षेप आपल्याला नाहींसे करतां येतील. माझ्या मनांत कधीं कधीं असं येतं, कीं आपल्या साहित्यांत जे जे ग्रंथ निर्माण होतात व जीं मासिकं आणि वृत्तपत्रं प्रकाशित होतात त्या सर्वांचा समुच्चय म्हणजे एक अमूर्त विश्वविद्यालयच नव्हे काय ? दोन कोटि मराठी लोकांना कलात्मक आनंद देण्याचं, संशोधनात्मक ज्ञान उपलब्ध करून देण्याचं, विविध शास्त्रांची व तत्त्वज्ञानांची ओळख करून देण्याचं, राजकारण, धर्मकारण, समाजकारण, उद्योगधंदे इत्यादि क्षेत्रांत स्वतंत्र प्रभावी विचारांची दिशा दाखविण्याचं कार्य या विश्वविद्यालयाकडून सतत चाललेलं नाहीं काय ? एकंदर समाजाला सुशिक्षित, सुसंस्कृत, देशाभिमानी, स्वतंत्र, धाडसी करण्याचा जो हेतु कोणत्याहि उच्च विश्वविद्यालयाच्या बुडाशीं असायला पाहिजे, त्याच हेतूनं साहित्यरूपी हें अमूर्त विश्वविद्यालय आपण सर्व साहित्यिकांनीं मिळून चालविलेलं नाहीं काय ? ज्या महाराष्ट्र विश्वविद्यालयाची कल्पना आज कित्येक वर्षे रखडत पडलेली आहे ते प्रत्यक्ष मूर्त

विश्वविद्यालय केव्हां स्थापन व्हावयाचें असेल तें होवो. मराठीच्या प्रतिष्ठेच्या दृष्टीनं असं स्वतंत्र विश्वविद्यालय आवश्यक आहे, व त्याची स्थापना करण्यासाठीं सतत झटणाऱ्या आपल्या पुढाऱ्यांना आपण पाठिंबा दिला पाहिजे यांत तर संशय नाहीच, परंतु तें विश्वविद्यालय स्थापन होण्याची वाट कशाला पाह्यला पाहिजे ? साहित्यरूपी जें अमूर्त विश्वविद्यालय अस्तित्वांत आहे तेंच अधिक संघटित, बलिष्ठ आणि कार्यक्षम करतां येणार नाहीं काय ? मला तर वाटतं, कीं कोणत्याहि अभिषिक्त विश्वविद्यालयाकडून होत नाहीं व होणार नाहीं इतक्या मोठ्या प्रमाणावर आपल्या मायभाषेच्या अभिवृद्धीचं, प्रसाराचं अन् अभ्यासाचं कार्य आधींच तयार असलेल्या या अनभिषिक्त विश्वविद्यालयाकडून आपल्याला साध्य करून घेतां येईल. रूढार्थानं ज्याला आपण विश्वविद्यालय म्हणतो तें सरकारी मदतीवांचून व सरकारी मान्यतेचा शिकामोर्तव झाल्यावांचून अस्तित्वांत येऊं शकत नाहीं; आणि तें अस्तित्वांत आलं तरी फार तर काय करील ? उच्च शिक्षण घेऊं पाहणाऱ्या बहुजनसमाजाच्या चतकोर भागाला मातृभाषेतून शिक्षण देईल, भिन्नभिन्न विषयांचीं क्रमिक पुस्तकं मराठी भाषेत तयार करून घेईल, शेंपन्नास नवीन प्रोफेसर निर्माण करील, परीक्षा घेईल, पदव्या देईल. पण मराठी बोलणाऱ्या एकंदर बहुजनसमाजाशीं त्या विश्वविद्यालयाचा प्रत्यक्ष संबंध येईल काय ? वृहन्महाराष्ट्राच्या चारी परिसीमा अखंड व्यापण्याची ताकद त्या विश्वविद्यालयांत असेल काय ? आपल्या साहित्यभांडाररूपी अमूर्त विश्वविद्यालयांत मात्र हें सामर्थ्य आजच वीजरूपानं आहे. त्याचा आपण व्यवस्थित रीतीनं परिपोष केला तर आपल्याला केवढं तरी कार्य करून दाखवितां येईल. ज्या विषयावर मराठींत पुस्तकं नाहींत त्यावर तीं तयार करून घेतां येतील, उत्कृष्ट ग्रंथांचा पुरस्कार होईल अशी व्यवस्था करतां येईल, पुरोगामी विचाराच्या लेखकांची संघटना करतां येईल, त्यांची पुस्तकं मोठ्या प्रमाणावर छापून व स्वस्त किंमतींत विकून तीं समाजाच्या अगदीं खालच्या थरापर्यंत पोचवितां येतील, परीक्षा घेऊन पदव्या देतां येतील—साहित्य-परिषदेनं हा उपक्रम केलेलाच आहे—साहित्यक्षेत्रांत शिरूं पाहणाऱ्या अनिष्ट प्रकारांचं नियंत्रण करतां येईल, साहित्याशीं संबद्ध असलेल्या सर्व घटकांच्या हितसंबंधांवर संरक्षक नजर ठेवतां येईल, इतर देशी भाषांशीं सहकार्य करण्याच्या योजना आखतां येतील, भाषाविषयक आक्रमणाचा प्रश्न सोडविण्याची धमक अंगीं आणतां येईल ! परंतु, या सर्व गोष्टीं जबरदस्त संघटनेवर अवलंबून आहेत. आणि ही संघटना तुमच्या आमच्या संकल्पावर व सतत प्रयत्नावर अवलंबून आहे. दोन कोटी मराठी लोकांपैकीं या संमेलनाची कार्यकारी शाखा जी महाराष्ट्र साहित्य परिषद तिच्या सभासदपटावर पुरते एक हजारही लोक नसावेत ? ही स्थिति ताबडतोब पालटण्याची आज आपण प्रतिज्ञा करा. या प्रतिज्ञेचं आपण पालन केलंत व लोकांत तिचा फैलाव केलात तर आजच्या निष्क्रियतेच्या उदासवाण्या काळ्या चित्रावर भडक गहिरा गुलाबी रंग चढायला अवकाश लागेल असें आपल्याला वाटतं काय ? मी तर आपल्यापुढें असं स्वप्नचित्र ठेवतो कीं, आपण सर्वांनीं निकराची

संघटना केल्यास आपल्या या साहित्य-संमेलनाला National Congress प्रमाणे Marathi Literary Congress चे स्वरूप येईल; दोन कोटी मराठी लोकांपैकी एक लक्षतरी स्त्रीपुरुष तिच्यांत उत्साहानं भाग घेतील; सध्यांच्या साहित्य-परिषदेस त्या काँग्रेसच्या कार्यकारी मंडळाचं स्वरूप येईल; तिच्या सभासदपटावर नाहीं असा एकहि सुशिक्षित मराठी भाषा बोलणारा इसम सांपडणार नाहीं; आणि या महासभेचं व कार्यकारी मंडळाचं महत्त्व इतकं वाढेल कीं, मराठी भाषेची प्रतिष्ठा सतत राखणारी, तिच्या प्रसारासाठीं व अभ्यासासाठीं चळवळीचं जाळं सर्व दिशांना पसरणारी, आणि आपल्या मराठी साहित्याच्या अमूर्त विश्वविद्यालयाचं जें विविध कार्य मीं मघाशीं वर्णन करून सांगितलं तें पार पाडणारी अशी ती एक अपूर्व संस्था बनेल ! आज खचित अशी वेळ आली आहे कीं, ही क्रांति घडवून आणण्याची आपली मनापासून इच्छा आहे किंवा नाहीं या प्रश्नाचं खरं काय तें उत्तर आपण दिलं पाहिजे. साहित्यभक्तीचे कोरडे पोवाडे गाण्याचे, 'मराठी असे अमुची मायबोली' एवढा कोरडा घोष केला कीं, आपलं भाषाभक्तीचं कार्य संपलं असं मानण्याचे, केवळ सोहाळा म्हणून सभा-संमेलनं भरविण्याचे दिवस आतां संपले पाहिजेत. आपल्या मायभाषेवर येणारीं परोपरीचीं संकटं दूर करण्याचं सामर्थ्य आपण अंगीं आणणार कीं नाहीं, तिच्या अभिवृद्धीसाठीं आपण आटोकाट झीज सोसणार कीं नाहीं, व क्रांतीच्या ज्या युगाच्या उंबरठ्याशीं अखिल मानवजाति आज उभी आहे, तो उंबरठा इतर स्वतंत्र लोकांप्रमाणे मराठी भाषा बोलणारे लोकहि ओलांडतील असं सामर्थ्य त्यांच्यांत उत्पन्न करण्याइतकं तेजस्वी साहित्य आपण निर्माण करणार कीं नाहीं ? हा प्रश्न यापुढें टाळतां येईल असं आपल्याला वाटतं ?

हा प्रश्न सर्वांनींच विचार करण्यासारखा आहे, परंतु त्यांतल्यात्यांत मराठी साहित्याचे वाचक व लेखक यांना मी तो विशेष कटाक्षानं विचारूं इच्छितों. संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, विक्रेते इत्यादि घटकांना साहित्य-संसारान्त स्थान असलं तरी साहित्याचे सर्वांत अधिक महत्त्वाचे घटक दोनच. वाचक व लेखक. साहित्याची हीं दोन मुख्य केंद्रं आहेत. साहित्याच्या उलाढालींचीं, घडामोडींचीं, दुःस्थितींचीं अगर सुस्थितींचीं सारीं यंत्रं या दोन केंद्रांभोवतीं फिरत असतात. आपल्या समाजाची क्रांतिकारक उन्नति व्हावयास हवी असेल तर पुरोगामी क्रांतिकारक साहित्य निर्माण झालंच पाहिजे, आणि या साहित्याच्या निर्मितीची जबाबदारी वाचकांवर व लेखकांवर आहे. त्यांतल्या त्यांत लेखकांवर अधिक आहे. कारण मी कांहीं वेळापूर्वीं म्हटलं तेंच खरं, कीं सामान्य वाचकाची रुचि अधोगतिप्रिय असते, स्वास्थ्यलोलुप असते. तिला धक्के देऊन जागृत करण्याचं, उंच पातळीवर नेऊन भरान्या मारायला लावण्याचं काम लेखकांचं आहे. आजच्या वाचकाची मनस्थिति पाहिली तर ती भांबावलेली आहे. जागतिक घडामोडींचे जे प्रतिध्वनी आपल्या देशांत जिकडेतिकडे उमटत आहेत त्या योगानं सामान्य वाचक आज भ्रमांत पडल्यासारखा झाला आहे. कुठंतरी कांहींतरी

चुकतं आहे असं त्याला पदोपदीं वाटतं. पण, काय चुकतं आहे त्याचा निश्चय त्याला करतां येत नाहीं. काय केलं पाहिजे तें त्याला निर्भयपणें कुणी सांगत नाहीं. पुढच्या मार्गावर जिकडेतिकडे त्याला अंधार दिसल्यामुळें तो शोधण्याची खटपटच तो सोडून देतो, आणि मग विचारशक्तीला यत्किंचितहि ताण न देणारं, ध्येयशून्य, हलकं, चटोर वाङ्मय हातीं आलं, कीं त्याचं तो उत्साहानं स्वागत व कौतुक करतो. गंभीर विषयाकडे त्याचं लक्ष कोणीं खेचीत नाहीं; मग क्षुद्र विषयांत, वैयक्तिक वितंडवादात, वीभत्स विनोदांत, शिव्यागाळींत तो आनंद मानीत राहातो. भाषणाच्या प्रारंभीं वृत्तपत्रांत सध्यां ब्रीकाळलेल्या ज्या निपेधार्ह साहित्य-प्रकाराचा मीं उल्लेख केला त्याची कार्यकारण मीमांसा ही अशी आहे. मनुष्याच्या मनोधर्माविषयीं असा एक सिद्धांत आहे, कीं त्या मनाला शून्यावस्था सहन होत नाहीं. The mind cannot bear a vacuum. माणसाला कसलातरी चाळा सतत लागत असतो. त्यामुळें वाचकांच्या मनाला गंभीर विषयाकडे खेचून नेणारे बलिष्ठ साहित्यिक दुर्मिळ झाले, कीं मग तें मन अप्रतिष्ठित, क्षुद्र विषयांकडे वळतं आणि तसल्या विषयांच्या साहित्याची मागणी वाढूं लागते.

आमच्या मराठी वाचकांनीं आपल्या सध्याच्या रोगट अभिरुचीचा साहित्यावर किती विपरीत अनिष्ट परिणाम होत आहे तें ओळखलं पाहिजे. साहित्याचे खरे आश्रय-दाते आपण आहोंत, गलिच्छ साहित्याचा धिक्कार करणं व तें आश्रयाच्या अभावीं आपोआप नष्ट होईल अशा वाण्यानं वागणं हें आपलं कर्तव्य आहे, अभिजात अभिरुचीची परंपरा आपण सतत कायम ठेवली पाहिजे इत्यादि गोष्टीचं अवधान त्यांनीं कधींहि सुट्टं देतां काभा नये. पण वाचकांच्या ठिकाणीं ही जागृति उत्पन्न होत नसेल तर क्रांतिकारक पुरोगामीं लेखकांनीं ती घडवून आणण्याचा भार आपल्या शिरावर घेतला पाहिजे. या दृष्टीनं मी विचार करूं लागलों म्हणजे माझ्या मनांत असं येतं, कीं आपल्या महाराष्ट्राचा अभ्युदय सत्वर व्हायचा असेल तर मराठींतल्या पुरोगामी लेखकांनीं एकवटून आपल्या तेजस्वी साहित्याची अजस्र लाट एकंदर मराठी वाचक-वर्गाच्या मस्तकावरून जाईल असा संकल्प केला पाहिजे.

मला माहीत आहे कीं 'पुरोगामी लेखक' हे शब्द माझ्या तोंडून ऐकत असतां आपण मनांतल्या मनांत म्हणत असाल, 'पुरोगामी लेखक कुणाला म्हणावं तें सांगा.' सांगतो. मी वारंवार असं ऐकलं आहे, कीं समाजाची उन्नति जो करूं पाहतो तो पुरोगामी लेखक असं म्हटल्याबरोबर शंकात्मे विचारतात, पण उन्नतीच्या कल्पना भिन्न भिन्न असूं शकतील व त्यामुळें जें साहित्य एका दृष्टीनं पुरोगामी तेंच दुसऱ्या दृष्टीनं प्रतिगामी ठरेल. पण वितंडवादाची ही लटपट मी चालूं देणार नाहीं. मी आपल्याला असं सांगतो कीं, जें ध्येयप्रेरित असल्यानं समाजाच्या 'पुढें' असतं, व जें आपल्या नेटानं समाजाला पुढें नेतं तें 'पुरोगामी' साहित्य ! कुणी विचारील "पुढें" म्हणजे काय ? ज्या ज्या दिशेकडे तोंड फिरवून पाहावं ती पुढचीच दिशा ठरेल. पण हा शब्दच्छलहि पोकळ आहे. कारण, आपला देश व समाज मानवी संस्कृतीच्या इतिहासाच्या अशा

एका ठिकाणी येऊन आज उभा आहे कीं, त्यानं वाटेल त्या दिशेला तोंड फिरवावं ही शक्यता आतां उरलेली नाही. त्याचं तोंड एका विवक्षित दिशेकडे फिरलेलं आहे, इतिहासानं फिरविलेलं आहे, मानवी जीविताबद्दलच्या अखंड अविवाद्य सिद्धान्तांनीं तें फिरविलेलं आहे. शास्त्रीय विज्ञानावर आधारलेले नीतिनियम, बुद्धिप्रामाण्य आणि शुद्ध लोकशाही इत्यादि तत्त्वांकडे तोंड करून आपला समाज आजघटकेला उभा आहे. आपल्या समाजाला एक नष्ट तरी झालं पाहिजे, किंवा “पुढें” म्हणजे या दिशेनं गेलं पाहिजे. हें घडवून आणणारं जें साहित्य तें पुरोगामी साहित्य होय, व तें लिहिणारे जे लेखक ते पुरोगामी लेखक होत.

जगांत आज महायुद्ध सुरू असलं तरी ज्या आसुरी साम्राज्यतृष्णेच्या पोटीं तें उद्भवलं आहे ती नष्ट करण्यासाठीं तें सुरू आहे. अखेर जगांत शांतता व निर्भेळ लोकशाही स्थापन होणार आहे, सर्व स्वतंत्र राष्ट्रांचा एक व्यापक संघ अस्तित्वांत येणार आहे, विज्ञानशास्त्राच्या शोधांच्या योगानं देशादेशाला संकुचित करणाऱ्या स्थलकालमर्यादा नष्ट झाल्याच आहेत व आणखी होणार आहेत, आपल्या देशाचे हितसंबंध संबंध जगाच्या व अखिल मानवजातीच्या संबंधांशीं निगडित होणार आहेत— या ध्येयाकडे आपलं तोंड फिरलेलं आहे व आपल्याला “पुढें” जायचं याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, या ध्येयाकडे आपल्याला जायचं आहे. आपण एका विवक्षित मर्यादित जिल्ह्यांत, प्रांतांत अगर देशांत राहात नसून सर्व राष्ट्रांचं मिळून जें एक प्रचंड कुटुंब आधुनिक काळांत तयार होत आहे, त्या कुटुंबांतले आपण आहोंत व अशा व्यापक संसारांत पराक्रमानं जीवित कंठण्यासाठीं अवश्य ते सर्व आचारविचार आपल्या समाजानं आत्मसात् केले पाहिजेत. अशा या विचारसरणीला पुरोगामी विचारसरणी म्हणतां येईल. समाजांतल्या शक्य तितक्या व्यक्तींना या भूमिकेवर आणून सोडण्याचा ज्यांत हेतु असतो तें पुरोगामी साहित्य होय. असं साहित्य लिहिणारे लेखक आजच्या घटनेला हवे आहेत. असलंच साहित्य आपण वाचू व उदार आश्रयानं वाढवू आणि जगवू अशी प्रतिज्ञा करणारे वाचक, असलंच साहित्य आपण प्रकाशित करूं अशा निश्चयानं वागणारे प्रकाशक व संपादक आपल्याला हवे आहेत. अशा सर्वांची संघटित झालेली महासभा साहित्यसंमेलनाच्या अधिवेशनप्रसंगीं दिसूं लागेल तोच दिवस मराठी भाषेच्या खऱ्या अभ्युदयाचा दिवस ठरेल. तो दिवस लवकर उगवावा यासाठीं सर्व प्रकारें झटण्याचा संकल्प या समारंभास जे स्त्रीपुरुष हजर आहेत त्यांनीं, जे या वेळीं माझं भाषण आकाशवाणीतून ऐकत आहेत त्यांनीं, व जे जे तें वृत्तपत्रांत वाचतील त्यांनीं केला, तर माझे श्रम सार्थकी लागून मी धन्य झालों असं मला वाटेल, आणि हें अध्यक्षपद देऊन आपण माझा जो गौरव केलात त्यापासून मला वाटणारा आनंद पूर्ण होईल.

विष्णु सखाराम खांडेकर

सोलापूर : १९४१

विष्णु सखाराम खांडेकर

मित्रहो !

महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाच्या या पंचविसाव्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान मला देऊन आपण माझ्याविषयी जें प्रेम व्यक्त केलें आहे, त्याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. जगांत एकच ऋण असें असतें कीं जों जों तें वाढत जातें, तों तों त्याचा भार वाहणाऱ्या मनुष्याला अधिकच आनंद होत जातो. हें ऋण म्हणजे प्रेम होय आपल्या या वाढत्या ऋणाला पात्र ठरण्याचा मी मनःपूर्वक प्रयत्न करीन एवढें आश्वासन मी आपणांला देतो.

आज आपल्यापुढें संमेलनाचा अध्यक्ष म्हणून उभा राहतांना माझ्या डोळ्यांपुढें एकवीस वर्षांपूर्वीचें एक चित्र उभें राहत आहे. हें चित्र पाहून मला वाटतें दैवालासुद्धां कादंबरीकाराप्रमाणें योगायोगाची फार आवड असते. नाहींतर, ज्या एका साध्या वैयक्तिक प्रसंगाची आठवण मी आपल्याला सांगणार आहे, तो बारा एप्रिललाच कां घडला असता ?

१२ एप्रिल १९२० या दिवशीं नुक्तीच विशी उलटलेला एक उंच हडकुळा मुलगा याच वेळीं सावंतवाडीहून शिरोड्याला जाणाऱ्या रस्त्यानें चालला होता, त्याच्या डोळ्यांवर जाड कांचांचा चष्मा होता आणि हातांतल्या पिशवींत 'केशवसुतांची कविता' होती. चालतांना भोंवतालच्या काजूंच्या झाडांवर पिकलेले तांबडे पिवळे सुंदर बोंडु त्याला दिसत होते, मधून मधून रानफुलांचा सुगंध त्याला उत्हसित करीत होता, दूर दिसणारे उंच उंच माड त्याचें लक्ष वेधून घेत होते; पण त्याचे पाय जसे धुळीनें भरून गेले होते, त्याप्रमाणें त्याचें मनही विचारांनीं गांधळून गेलें होतें. कुठल्याही रम्य दृश्यांत तें फार वेळ रमून जाईना. तें एकसारखें म्हणत होतें—आपण एका लहानशा खेड्यांतल्या शाळेंत मास्तर व्हायला जात आहों. आयुष्यांतले राजरस्ते सोडून मळलेल्या पाऊल वाटेनें जाण्याची आपली ही लहर वेडेपणाची तर ठरणार नाही ना ? चिमुकल्या जलाशयांत मोठ्या माशाचा कोंडमारा व्हावा, तशी या खेड्यांत आपल्या कर्तृत्वाची कुचंबणा तर नाही ना होणार ? ही न मळलेली पाऊलवाट सुंदर वनश्रीनें नटलेल्या गिरिशिखराकडे जात असेल, कीं एखाद्या खोल खोल दरीच्या तोंडाशीं जाऊन पोंचत असेल ?

जगांतले सर्व कूटप्रश्न सोडविण्याला कालच समर्थ असतो. त्यानें त्या वेळच्या माझ्या या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे मला स्पष्टपणें दिलीं आहेत. शिरोड्यासारख्या खेड्यांत आणि माझ्यासारख्या सामान्य मनुष्याच्या जीवनाचा अथवा कर्तृत्वाचा संकोच झाला नाही; उलट विकासच झाला. मी त्या खेड्यांत शिक्षक म्हणून गेलों खरा ! पण लवकरच मला एक गोष्ट कळून चुकली. शाळेच्या चार भिंतींच्या आंत मी शिक्षक असलों, तरी त्या भिंतींबाहेरच्या विशाल आणि विलक्षण जगाच्या पायाशीं बसून मला अनेक गोष्टी शिकल्या पाहिजेत. वाळपणीं शहरांत वावरलेल्या माझ्यासारख्या मध्यम वर्गांतल्या पांढरपेशाचें जीवन पडद्यांतल्या स्त्रीप्रमाणे संकुचित झालेंलें असतें. माझ्या डोळ्यांवरला हा कृत्रिम पडदा नाहीसा करायला आणि ललित वाङ्मयाचा उगम बुद्धीच्या बहुविध चमत्कारापेक्षां भावनांच्या सखोल अनुभूतींत आहे, वाङ्मयाची मोहिनी जीवनाच्या एखाद्याच पैलूच्या सौंदर्यापेक्षां त्याच्या विविध पैलूंच्या वैचित्र्यांत आहे, या कल्पना मला पटवून द्यायला शिरोड्यानें फार मदत केली आहे. एकवीस वर्षांपूर्वी मी शिरोड्याला गेलों नसतो तर तात्यासाहेब कोल्हटकरांसारख्या अलौकिक वाङ्मयगुरूचा लाभ होऊनही माझें लिखाण अधिक कृत्रिम आणि अधिक निर्जीव राहिलें असतें. आणि आज आपल्यापुढें उभा राहून बोलण्याची आनंददायक संधीही मला मिळाली नसती.

या एकवीस वर्षांत मराठी वाङ्मयाच्या कांही कांहीं भागांनीं आश्चर्य वाटावें इतकी प्रगति केली आहे. गेल्या दीड-दोन तपांतच लघुकथा, लघुनिबंध व बोलपट हे तीन मोहक वाङ्मयप्रकार मराठींत दृढमूल झाले. आज फळें, फुलें व छाया देणारे हे तीन वृक्ष उद्यांच्या मराठी वाङ्मयांतले कल्पवृक्ष होतील. कादंबरीच्या क्षेत्रांत हरिभाऊ

आपट्यांच्या प्रतिभेचें चांदणें अद्यापि रेंगाळत असलें तरी फडके, वरेरकर, देशपांडे, माड-खोलकर प्रभृति अनेक तेजस्वी तारे या काळांतच आपल्या स्वयंभू तेजानें चमकूं लागले. या काळखंडाच्या उत्तरार्धांत नाट्यकलेची प्रकृति क्षय झाल्याप्रमाणें ढासळू लागली हें खरें; पण वरेरकरांसारख्या वैद्यराजांनीं आपल्या आसवांनीं व अरिष्टांनीं आणि अभ्यांच्या सारख्या डॉक्टरांनीं आपल्या हास्यरसाच्या प्राणवायूनें तिला जगविण्याचा जो प्रयत्न केला, त्याचें मराठी रसिकांना कधींही विस्मरण होणार नाहीं. या वैद्यडॉक्टरांच्या खटपटीनें सुद्धां तिला गुण आला नाहीं हें खरें ! पण जिथें रोग्याचीं अपथ्येंच विलक्षण, तिथें धन्वंतरी खालीं उतरला तरी त्याला सुद्धां हात हालवीतच स्वर्गाचा रस्ता सुधारावा लागतो.

एखाद्या शहराचें विमानातून निरीक्षण केलें म्हणजे त्याच्यांतल्या मोठमोठ्या प्रेक्षणीय गोष्टी चटकन नजरेंत भरतात. त्या दृष्टीनें गेल्या वीस वर्षांतल्या मराठी वाङ्मयाकडे पाहिल्यास रविकिरण मंडळाचें काव्य, ज्ञानकोश आणि त्याच्या पावलावर पाऊल ठेवून प्रगतीचा मार्ग आक्रमणारे अनेक कोश, 'टिळक-चरित्र', 'प्रतिभा-साधन', 'हास्यविनोद मीमांसा', 'आधुनिक भारत', 'स्मृतिचित्रें', 'छंदोरचना' यांच्यासारखे किती तरी वैशिष्ट्यपूर्ण ग्रंथ, दरमहा वीस-पंचवीस हजार घरांत आणि तीन साडेतीन लाख मनांत प्रवेश करणारे किलोस्कर मासिक, दैनिक व साप्ताहिक वृत्त-पत्रांची सर्व दृष्टींनी झालेली आश्चर्यकारक वाढ, इत्यादि गोष्टी आपलें लक्ष वेधून घेतात. ललित वाङ्मयांतल्या कर्तृत्वामुळें ज्यांना आज घोडघर लोकप्रियता मिळाली आहे अशीं वीस-पंचवीस ठळक नांवे सोडून दिलीं तरी प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी, प्रा. शेजवलकर, प्रा. न. र. फाटक, जावडेकर, प्रा. माटे, प्रा. द. के. केळकर, प्रा. बनहट्टी, वा. ना. देशपांडे, पां. वा. गाडगीळ, यावडेकर, क्षीरसागर वगैरे अनेक नामांकित लेखकांनीं या काळांतलें साहित्य समृद्ध केलें आहे. इतकेंच नव्हे तर विविध क्षेत्रांत नवी नवी नांवेहि आपणांला आकर्षक वाटूं लागलीं आहेत. वेडेकर, कवटेकर, 'पाणकळा'कार दिवे, चोरघडे, कुसुमाग्रज, प्रा. आंत्रेकर, शेष, चोरकर इत्यादिकांच्या गेल्या चार-पांच वर्षांत प्रकाशित झालेल्या कृतींत जी चमक दिसून येते, ती मराठीची उज्ज्वल परंपरा अखंड चालणार आहे अशी जणूं कांहीं साक्षच देत आहे.

या वर्णनावरून आजचें मराठी वाङ्मय घोडदौडीनें प्रगति करीत आहे असाच कुणीहि निष्कर्ष काढील. आजच्या वाङ्मयांत घोडदौड आहे यांत शंकाच नाहीं ! या घोडदौडींतले घोडे जसे उमदे आहेत तसे त्यांच्यावर बसलेल्या सैनिकांचे पोषाकही फार सुंदर आहेत, नि ते गात असलेली गाणीं तर फार फार गोड आहेत. या सान्या सरंजामांत एकच उणीव आहे—या सैनिकांपैकीं बहुतेकांच्या हातांत तरवारी नाहींत; अलगुजें आहेत.

गेल्या वीस वर्षांतल्या मराठी वाङ्मयाला भाषासौंदर्य, कलाविलास, तंत्रशुद्धता इत्यादिकांची कसोटी लावली तर कट्टर टीकाकारालाही मुक्तकंठानें त्याची स्तुतीच करावी

लागेल. पण यापेक्षा खोल जाऊन आपण पाहू लागलों तर आजच्या ललितवाङ्मयाचे सौंदर्य अद्ययावत् वेशभूषा व केशभूषा केलेल्या एखाद्या फिकट तरुणीच्या सौंदर्यासारखे आहे असे आढळून येईल. या पिढीने फडके व माडखोलकर हे दोन असामान्य भाषाप्रभू निर्माण केले हे कोण अमान्य करील ? एवढेच नव्हे तर आजकाल कॉलेजांत असलेले होतकरू लेखकही किंचित् अशुद्ध पण नादमधुर व सफाईदार भाषा लिहितात याचे कोणाला कौतुक वाटणार नाही ? पण आकर्षक भाषेचे हे आवरण दूर करून आपण या उद्यांच्या लेखकांच्या वाङ्मयनिर्मितीकडे वळलों तर तिथे काय दिसून येते ? निर्जीव नकला, आंधळे अनुकरण, लेखन हा शाब्दिक खेळ आहे या कल्पनेवर उभारलेले हवेंतले मनोरे ! गेल्या वीस वर्षांत आपले राजकारण असहकारितेपासून समाजवादापर्यंत, निदान गांधीवादावर समाजवादाचे कलम करतां येईल कीं नाही या कल्पनेपर्यंत आले आहे, पण आमच्या आजच्या साप्ताहिकांना वैयक्तिक उखाळ्या-पाखाळ्या आणि ताळतंत्र सोडलेली विडंबने यांची जशी चट आहे, जशी विविध राजकीय कल्पना बहुजनसमाजापर्यंत नेऊन पांचविण्याची तळमळ कुठे आहे ? ज्योतिष आणि सिनेमा हीच जिथे अनेक नियतकालिकांची आराध्यदैवते झाली आहेत, तिथे प्रक्षोभक विचारसरणी आणि उद्बोधक मार्गदर्शन यांची अपेक्षा करायची तरी कुणापासून ? सुवासिक फुलांच्या अपेक्षेने कागदीं फुले हुंगारींत, आणि निराश होऊन तीं दूर फेकावींत, तशी आजकालच्या अनेक नियतकालिकांच्या वाचकांची स्थिति होत असते. या फुलांना चुकून कोणी तरी अत्तर लावले असेल या आशेने तीं हुंगून पाहणाऱ्यांची तर अनेकदां फटफजितीच होते. कारण, रॉकेल हे अत्तराहूनही अधिक सुगंधी असते असा या वावरींत चालू काळांतला शिष्टसंमत संकेत होऊं पाहत आहे !

नियत-कालिकांहूनहि लोकांना अधिक आकर्षक वाटणारा बोलपट हा वाङ्मयप्रकार पाहिला तरी हाच अनुभव येईल. या क्षेत्रात 'तुकाराम' देणारे फत्तेलाल-दामले, 'धर्मात्मा' व 'कुंकू' निर्माण करणारे शांताराम आणि 'छाया' व 'ब्रह्मचारी' काढणारे विनायक यांच्यासारखे कुशल दिग्दर्शक आहेत. पण असे असूनही गेल्या पांच वर्षांत सर्वसाधारण बोलपट म्हणजे एक उत्तान किंवा उथळ प्रेमकथा, बोलपट म्हणजे सुंदर नटीने म्हटलेली त्याच त्याच शब्दांची गोड गाणीं, बोलपट म्हणजे भडक प्रसंग आणि पांचट विनोद यांनी भरलेली एक अस्वाभाविक गोष्ट, या किंवा अशाच प्रकारच्या समजुती वरच्या दर्जाच्या प्रेक्षकांत कां रूढ व्हाव्यात ? चिपळूणकर-आगरकरांच्यापासून केळकरजोश्यांपर्यंत निःस्पृह टीकाकारांची परंपरा ज्या महाराष्ट्रांत अखंड चालत आली, त्या महाराष्ट्रांत आजच उत्कृष्ट टीकाकारांचा दुष्काळ पडावा हे कशाचे लक्षण आहे ? एका मोठ्या लेखकाने उठून दुसऱ्या मोठ्या लेखकाला अभिनव साहित्यसम्राट् बनवावे आणि त्या दुसऱ्या लेखकाने पहिल्याचे ऋण तावडतोव फेडण्याकरितां थोड्याफार शिकलेल्या लोकांनासुद्धां समजायला कठीण अशा त्याच्या लेखनाचा बहुजनसमाजाचे वाङ्मय म्हणून गौरव करावा हे कशाचे द्योतक आहे ?

सरस्वतीच्या दरवारांत भाट आणि मारेकरी या दोघांनाही जागा नाहीं हें न कळण्याइतकी आमच्या बुद्धीला बधिरता कां यावी? श्यामा, चोरघडे आणि मांजरेकर यांच्यासारख्या कुशल कथालेखकांचें जिथें अनाहूत कौतुक केलें जात नाहीं, कुसुमाग्रज आणि बोरकर यांच्यासारख्या प्रतिभावान् कवींना जिथें कोपन्यांत उपेक्षित स्थितींत पडून राहावें लागतें, तिथें विविध अभिजात वाङ्मयाचा निर्दोष व मोहक विलास विपुलतेनें आढळू नये यांत अस्वाभाविक असे कांहींच नाहीं. ज्या तळ्यांत पाणी आटत जाऊन जवळ जवळ त्रिखलच राहिलेला असतो, तिथें कमळेंही कमी फुलतात हा सृष्टीचा नियम वाङ्मयालाही लागू आहे.

माझ्या या विधानांत कित्येकांना सात्त्विक संताप दिसेल, तें ऐकून कित्येकांचा आंतला आवाज 'म्हातारा', 'म्हातारा' असा कौल देऊं लागेल, कित्येकांना बाँबगोळे टाकून गडबड उडवून देण्याची मनोवृत्तीच यांत आढळेल, कित्येकांना मी घाबरटपणानें अतिशयोक्तीची अतिशयोक्ति करीत आहे असा भास होईल. पण माझी खात्री आहे कीं आपण शांतपणानें व सूक्ष्म दृष्टीनें सरस्वतीमंदिरांतील कांहीं दालनांत हिंडून आलांत, आजकाल त्यांची सजावट कशी केली जात आहे हें पाहिलेंत, म्हणजे माझें मत वकिलाचें नसून न्यायाधीशाचें आहे असें आपणांलाही वाटेल.

काव्य हा मराठी शारदेचा सर्वांत जुना व सर्वांत वैभवशाली असा विभाग होय. त्याच्या आधुनिक जीवनाकडे पाहिलें तरी टिळक-केशवसुतांपासून गिरीश-यशवंतांपर्यंत भावमधुर आधुनिक कवितेचा प्रवाह विविध मुखांनीं एकसारखा वाहत आला असें दिसून येईल. पण रविकिरण मंडळानें या कवितेला लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेऊन बसविल्यानंतर तिला जी उतरती कळा लागली ती थांबल्याचें लक्षण मात्र अजूनही दिसत नाहीं. रविकिरण मंडळाच्या काव्यगायनांत काव्यहि होतें आणि गायनहि होतें. पण भागीनें व्यवहार करणाऱ्या दोन मित्रांपैकीं एकानें दुसऱ्याला सफाईनें बुडवावें, तशी इतर अनेक कवींच्या काव्यगायनांतल्या गायनानें काव्याची स्थिति करून टाकली. कल्पनेनें खुललेलें किंवा भावनेनें फुललेलें गीत गायिलें असतां अधिक गोड लागतें ही कल्पना मागें पडून गोड गळ्यानें म्हटलेलें कुठलेंही पद्य हें काव्य असलेंच पाहिजे, या नवीन सिद्धांतानें तिची जागा सध्यां बळकावलेली आहे. ग्रामोफोन व ब्रोलपट यांच्यामुळें जें काव्य आज घरोघर लोकप्रिय होत आहे, त्याची छाननी केल्यास लवकरच काव्यनिर्मितीचें एखादें स्वस्त यंत्र तयार होईल—निदान झटपट काव्याच्या छोट्या छोट्या मार्गदर्शिका निघतील—असा कोणी तर्क केला तर तो फारसा चुकीचा ठरणार नाहीं. 'खुलवित', 'डुलवित', 'थयथय', 'गरगर', 'प्रेम', 'प्रीति', 'राया', 'सजणा', 'सजणे', 'हांसत', 'नांचत', अशांसारखे शें-दोनशें शब्द व 'कृष्ण-राधा' किंवा 'तो-ती' हीं दोन जोडपीं घेतलीं कीं एवढ्या भांडवलावर काव्याचा धंदा यशस्वी होतो, असा आजकालच्या महाराष्ट्राचा अनुभव आहे. ग्रामोफोन व ब्रोलपट यांच्या गाण्यांना काळाच्या व कथेच्या मर्यादा असल्यामुळें त्यांच्या पद्य-

रचनेतली कृत्रिमता एकवेळ क्षम्य ठरेल; पण या पद्यरचनेपलीकडच्या उच्च काव्याची जाणीव सामान्य वाचकांला असू नये, वैठकींतल्या संभाषणांत माणसें ज्या कोट्या करतात किंवा हास्यकारक गोष्टी बोलतात त्याच गणमात्रांचा आधार घेऊन मांडल्या कीं असल्या क्षणजीवी चुटक्यांची कवितेंत गणना व्हावी आणि कुसुमाग्रजांची 'स्वप्नांची समाप्ति' किंवा बोरकरांची 'तेथे कर माझे जुळती' त्या घरोघर ऐकू याव्यात इतक्या योग्यतेच्या कवितांचे चरण गुणगुणतांना सुद्धां कुणी आढळू नये या गोष्टी काय दर्शवितात ?

फुलें आणि मुलें, संध्यातारका आणि चांदरात हे काव्याचे विषय जुने झाले म्हणून मराठी काव्याला ओहोटी लागली असें अनेकांना वाटतें. व्यक्तिशः माझे मत तसें नाहीं. काळाबरोबर सामाजिक मूल्ये बदलत आहेत. पण मनुष्याच्या सर्व नैसर्गिक भावना पूर्ववत् कायम आहेत. त्याची सौंदर्यदृष्टि पूर्वीइतकीच तरल आहे. किंवाहुना पूर्वीहून ती अधिक सूक्ष्म होत आहे. पण सध्यां सतारीचे कोमल स्वर नगाऱ्यांच्या धांगडधिंग्यांत बुडून जात आहेत.

आजचा कवि टिळकांच्या पद्धतीनें 'वनवासी फूल' लिहूं शकणार नाहीं. परंतु आपल्यावर आभाळांतून बॉब केव्हा पडतील याचा नेम नाहीं म्हणून व्याकूल झालेल्या फुलाशीं त्याला आपलेपणानें बोलायला काय हरकत आहे ? 'एक अमेरिकन मुलगी' पाहून वात्सल्यानें तिच्या सौंदर्याचें वर्णन करण्याची टिळक कवींना जी स्फूर्ति झाली, ती आजच्या कवींना कदाचित् होणार नाहीं. पण आपल्या मायदेशांतून हद्दपार झालेली आणि आपल्या प्रियकराचा शोध करीत हिंदुस्थानांत आलेली ज्यू तरुणी त्यांच्या काव्याचा विषय कां होऊं नये ? केशवसुतांना 'तुतारी' आणि तांब्यांना 'रुद्रास आवाहान' ही कविता ज्या काळांत स्फुरली, त्याच्यापेक्षां आजचा काळ कमी भावनामय आहे, कमी स्फूर्तिप्रद आहे, असें कोण म्हणेल ? पण या नव्या काळाशीं समरस होऊन गाण्याची तयारीच आमच्या कवींनीं केली नाहीं. त्यांतून एखादा जातिवंत कवि स्वच्छंदानें गाऊं लागला तर त्याचें कौतुक करण्याइतकी सूक्ष्म रसिकताही आजच्या सर्वसामान्य वाचकवर्गांत नाहीं. तिसऱ्या दर्जाच्या चुरचुरीत वाटणाऱ्या लिखाणाच्या अतिपरिचयानें आजच्या महाराष्ट्रीय रसिकतेला एक प्रकारची बधिरता आली आहे. काव्याच्या या उपेक्षेचा परिणाम दुसरा काय होणार ? मधुर ग्रामगीतें गाणारे ठोकळ विनोदी गोष्टी लिहूं लागले आणि रानारानांत शीळ घालणारी ना. घ. देशपांड्यांची रसवंती मुकी झाली. अजूनही एकदोन गरुड आभाळांत आपलें अस्तित्व दर्शवीत आहेत. तीनचार गरुडांचीं पिलें सूर्याकडे टक लावून दूर पर्वतशिखरावर बसलेलीं आहेत. पण त्यांच्याकडे लक्ष कोण देतो ? पोपट पिंजऱ्यांतले डाळिंबाचे दाणे खाऊन पोपटपंची करीत आहेत, मधून मधून मैनांना साद घालीत आहेत आणि त्यांच्या या मोडक्या तोडक्या उद्गारांना काव्य समजून बहुजनसमाज तें ऐकण्यांत दंग होऊन जात आहे.

काव्याला लागलेल्या या ओहोटीची भरपाई विनोदाने केली असती तर संक्रमण-काळाचे एक प्रतिबिंब म्हणून या स्थित्यंतराचे समर्थन करतां आले असते. पण उच्च दर्जाचे विनोदी वाङ्मय तरी आपल्याकडे झपाट्याने कुठे वाढत आहे ? प्रो. चिंतामणराव जोश्यांचा वैचित्र्यपूर्ण व प्रसंगनिष्ठ विनोद, चंद्रज्योतीप्रमाणे चमकत उडणारे अत्र्यांचे विनोदी संवाद आणि ना. धों. ताम्हनकर, शामराव ओक व वि. मा. दी. पटवर्धन यांचा अधूनमधून होणारा स्वैरसंचार हेच काय ते आमच्या आजच्या विनोदाचे झरे. या सर्वच झऱ्यांत विपुल पाणी आहे किंवा आहे ते पाणी स्फटिकासारखे निर्मल आहे असे नाही. पण हे झरे वाहते तरी आहेत. अधूनमधून दर्शन देणारे हे पांच विनोदी लेखक सोडून दिले तर आजच्या वाचकाला आपली नित्याची विनोदाची भूक भागविण्याकरितां नियतकालिकांकडेच वळावे लागते. एका दृष्टीने हे स्वाभाविकच आहे. जीवनकलह एकसारखा वाढत आहे, मुंबईसारख्या शहरांत अर्धे यंत्र व अर्धे माणूस होऊन मनुष्याला जगावे लागत आहे. जीवनाच्या या भयंकर उकाड्यांत विनोदाच्या शीतल वायुलहरी कुठूनही आल्या तरी त्या हव्याच असतात. त्या दृष्टीने अच्युतराव कोल्हटकरांपासून प्र. श्री. कोल्हटकरांपर्यंत अनेक साहित्यिकांनी वृत्तपत्रांतून आपल्या विनोदाचा इष्ट असा आविष्कार केला असून तो कमीअधिक प्रमाणांत यशस्वीही झाला आहे. इंग्लिशमध्ये 'पंच' सारख्या वृत्तपत्रांनी हेच कार्य इतक्या सरस रीतीने केले आहे की, त्यांच्यांतल्या चुटक्यांचे नि छोट्या लेखांचे संग्रह वाङ्मयदृष्ट्याही वाचनीय वाटतात. त्यांतला साराच विनोद कालाने कोमेजून जाईल असा नसतो. पण आपल्या वृत्तपत्रांतल्या स्फुट विनोदी लेखनाला अभिजात वाङ्मयाची ही चाळण लावली तर त्यांतला कितीसा भाग खाली पडू शकेल हे काय सांगायला हवे ? वृत्तपत्रीय विनोदांत लहान मुलाचा अवखळपणा किंवा उच्छृंखलपणा असणे स्वाभाविक आहे हे मान्य करूनही आजकालच्या असल्या वाङ्मयाचे परीक्षण केले तर त्यांतून काय निष्पन्न होते ? वर्तमानपत्री विनोदाला सर्व विषय मोकळे असल्यामुळे त्याने विमानाप्रमाणे स्वैर संचार करायला हवा ! पण भोंवतालीं अनेक महत्त्वाच्या राजकीय व सामाजिक घडामोडी होत असतांना आमच्या वृत्तपत्रीय लोकप्रिय लेखकांची विनोदबुद्धि फक्त दोनच गोष्टीभोंवती पिंगा घालते—वैयक्तिक टीका नि कामविकागाचे विकृत प्रदर्शन या विषयांपलीकडे कधींकाळीं या विकृत विदूषकांची नजर गेलीच तर ती गाधीजींच्या शेळीवर किंवा एखाद्या सिनेमा नटवरच पडायची ! कल्पकतेने नटलेला उपहास, राजकीय किंवा सामाजिक ढोंगांच्या मर्मस्थानीं जाऊन बसणारा उपरोध, गंभीर विषय सर्वसामान्य वाचकाच्या गळीं उतरावा म्हणून त्याला दिलेली सौम्य पण रम्य विनोदाची जोड, या गोष्टींचा आमच्या नियतकालिकांत दुष्काळ नसला तरी, आजकाल त्या बऱ्याच दुर्मिळ आहेत यांत शंका नाही. काव्याप्रमाणे विनोदांतही सूक्ष्म, भव्य, उदात्त किंवा अभिजात अशी निर्मिति करण्याकडे कलावंतांचे लक्षच नाही ! क्वचित् अशी कृति निर्माण झाली तर तिचे गुणग्रहण करण्याइतकी सामान्य वाचकांची अभिरुचीही

निर्मळ राहिलेली नाही. मराठी लघुकथांत व लघुनिबंधांत सहजसुंदर विनोदाचा हळूहळू विकास होत आहे. पण त्याचें महत्त्व मूठभर वाचकांखेरीज इतरांना वाटत नाही आणि पटत नाही ! जिथे करवंदें द्राक्षें म्हणून खपतात, तिथे द्राक्षांना कोण विचारणार ?

काव्य व विनोद या दोन क्षेत्रांतली आजची मराठी प्रतिभा शेवाळानें झांकलेल्या पाण्याप्रमाणें झाली आहे. उच्च कलेपेक्षां तात्पुरत्या लोकप्रियतेकडे लक्ष देऊनच या क्षेत्रांतलें बहुतेक वाङ्मय निर्माण होत आहे. सामान्य विषय, सामान्य कल्पकता आणि सामान्य मांडणी यांचा त्रिवेणीसंगम असामान्य करण्याकरितां असल्या लेखकांना उत्तानपणाची किंवा वेछूटपणाची मदत घ्यावी लागली नसती तरच नवल झालें असतें !

काव्यविनोदाच्या क्षेत्रांतल्या अनुभवांवरूनच आजच्या वाङ्मयाचें वर्णन करावयाचें झालें तर त्याची वाढ खुंटली आहे असेंच म्हणावें लागेल. या दोन क्षेत्रांत त्याच्या विकासाला पुरेसा जीवनरस मिळत नाही हें उघड आहे. या रसदारित्र्याच्या मुळाशीं सामाजिक परिस्थिति आहे कीं कलाकारांची विकासशून्य किंवा आत्मनिष्ठ मनोवृत्ति आहे हा प्रश्न निराळा ! पण आपल्या आजकालच्या काव्यविनोदांत थोडीफार रम्यता असली तरी भव्यता मुळींच नाही, कल्पनेचें चातुर्य मधूनमधून चमकलें तरी तिच्या गरुडभरान्या कधीही दिसत नाहींत, जीवनाचें प्रतिबिंब क्वचित् आढळलें तरी तें सहस्र अविकृत असें असत नाहीं.

पण काव्य आणि विनोद हीं ललित वाङ्मयाचीं महत्त्वाचीं अंगें असलीं तरी त्यांच्यावरून निघणारे निष्कर्ष कादंबरीसारख्या विशाल व अनंत हस्तांनीं जीवनरस लुटणाऱ्या वाङ्मयाला तरी लागू पडणार नाहींत असें अनेकांना वाटेल. एका दृष्टीनें हें खरेंही आहे. गेल्या वीस वर्षांत मराठी कादंबरीचें वैभव एखाद्या महानदीप्रमाणें वाढत आलें आहे. महानदीला थोड्या थोड्या अंतरावर नवीन नदी येऊन मिळावी त्याप्रमाणें दर दोनतीन वर्षांनीं एखादा नवा कादंबरीकार उदयाला येऊन कादंबरी वाङ्मय अधिक संपन्न करीत आहे. त्यामुळे आजची कादंबरी जर मराठी मनाच्या आशाआकांक्षा पूर्णपणें व्यक्त करीत असेल, मराठी प्रतिभेचा अभिजात विलास दर्शवीत असेल, मराठी आत्म्याच्या विकासाची सर्वस्पर्शी साक्ष देत असेल, तर इतर क्षेत्रांतल्या वैगुण्यांमुळे उत्पन्न होणारें असमाधान अंशतः तरी दूर व्हायला कांहींच हरकत नाहीं.

त्या दृष्टीनें मराठी कादंबरीकारांकडे पाहूं लागलों कीं प्रथम वामनराव जोश्यांची मूर्ति डोळ्यांपुढें उभी राहते. १९२९ मध्ये 'सुशीलेचा देव' आणि १९३४ मध्ये 'इंदु काळे आणि सरला भोळे' या दोन सदीप पण सजीव कादंबऱ्या लिहून तात्त्विक कादंबरीकार या नात्यानें पूर्वी मिळविलेला लौकिक त्यांनीं अनेक पटींनीं वृद्धिंगत केला. पण गेल्या सहा-सात वर्षांत वामनराव जवळजवळ वानप्रस्थ झाले आहेत. इंग्लिश वाङ्मयांतला वामनरावांचा समानधर्मा वेल्स पाहा. वयाच्या दृष्टीनें स्वारी पाऊणशेंच्या घरांत आली आहे. पण त्याच्या लेखनाचा वेग आणि जोम अणुमात्रही कमी झालेला नाहीं ! आणि आमचे वामनराव ? ते कादंबरीच नव्हे तर इतरसुद्धां कांहीं लिहित

नाहींत. या मौनव्रताचें कारण विचारलें तर ' माझ्यापार्शीं आतां सांगण्यासारखें कांहीं उरलें नाहीं ' एवढेंच ते सांगतात. मुलींच्या कॉलेजांतल्या अध्यापनाच्या कार्यामुळे त्यांचें निरीक्षणाचें क्षेत्र संकुचित झालें असेल ! पण एवढ्याशा हस्तिदंताचा ताजमहाल करणाऱ्या कलावंताप्रमाणें त्याच लहानशा क्षेत्रांतून त्यांनीं सुशीला, सरला आणि इंदु निर्माण केल्या होत्या ! नाहीं का ? मग त्यांची निर्माणशक्ति अशी विरक्त कां झाली ? किती तरी प्रश्न वामनरावांच्या प्रतिभेच्या स्पर्शाची वाट पाहत तसेच तिष्ठत राहिले आहेत. आपण इंदु काळे मध्ये कलासक्तीचा प्रश्न ज्या रीतीनें सोडविला ती समाधानकारक नाहीं. उच्च ध्येयांत ज्याप्रमाणें व्यावहारिक दुःख असतें त्याप्रमाणें तात्त्विक आनंदही असतो हें खरें असलें तरी विनायकराव आणि सरला यांचीं ध्येयें आजच्या काळाला अत्यंत अपुरीं पडणारीं आहेत इत्यादि गोष्टी वामनरावांना काय इतरांनीं सांगायला हव्यात ?

सुशीलेच्या देवांत सुशीलेच्या वसतिगृहाच्या शेजारी वडारी लोकांचीं पालें असतात. जनावरापेक्षांही अधिक कष्टानें आयुष्य काढणाऱ्या या दुर्दैवीं प्राण्यांच्या वस्तींत पटकीचा उपद्रव सुरू होतो. सुशीला तिथें जाते, त्यांची शक्य ती शुश्रूषाही करते. पण फाटलेलें आभाळ पृथ्वीवरला कुठलाही शिंपी शिवूं शकत नाहीं. अखेर व्हायचें तेंच होतें. सत्तरऐंशी वडारी एका आठवड्यांत पटकीला वळी पडतात. या वेळीं सुशीला संतापानें उद्गारते ' हीं गरीब माणसें पटकीला वळी पडलीं का आपल्या समाज-व्यवस्थेला वळी पडलीं हा मला प्रश्न पडला आहे ! '

सुशीलेच्या या प्रश्नाचें उत्तर द्यायला, तें उत्तर होकारार्थी असल्यास ही अमानुष समाजव्यवस्था कशी बदलायची हें सांगायला, वामनरावांनीं यापूर्वीच पुढें यायला हवें होतें. त्यांच्या प्रतिभेला वार्धक्य आलें आहे असें मला वाटत नाहीं. तिच्यावर एकप्रकारचें उदासीनतेचें पटल आलें आहे. भोंवतालची वाङ्मयीन परिस्थिति पाहून ती निष्क्रिय झाली आहे. गुडघाभर पाण्यांत पोहण्याच्या शर्यतींत भाग घ्यायला ती उत्सुक नाहीं. ज्यांना शृंगाराचे मळे पिकवितां येतात किंवा हास्याचे पूर वाहवतां येतात, त्यांच्याच वाङ्मयाला आज महत्त्व आहे हें ओळखून तर त्यांनीं आपल्या लेखणीला विश्रांति दिली नसेल ना ?

प्रश्नचिन्ह हा वामनरावांचा जिवलग मित्र आहे. त्यामुळे त्यांच्या लेखनसंन्यासाच्या वाचतींतही अनेक उत्तरे संभवूं शकतील. पण वरेरकरांच्या क्रोशांत संशय, शंका, प्रश्नचिन्ह वगैरे शब्दच नाहींत ! पूर्णविराम हेंच त्यांच्या निशाणावरलें प्रतीक. ' सांगण्यासारखें माझ्याजवळ कांहीं नाहीं ' हें वाक्य विनयानें असो अथवा आत्म-विश्वासाच्या अभावानें असो त्यांच्या तोंडून कधींच बाहेर पडणार नाहीं. उलट ते ठांसून म्हणतील ' मी आतांपर्यंत सांगितलें हें कांहींच नाहीं. तुसतें चार चुळके पाणी तुमच्या पदरांत पडलें आहे. पण वाकीचा समुद्र-समुद्र कसला ? महासागरच म्हणान अजून माझ्या पोतडींतच आहे. '

या आत्मविश्वासाला शोभेल असें विपुल कादंबरीलेखन त्यांनीं केले आहे हे कुणीही कबूल करील. गेल्या तेरा-चौदा वर्षांत त्यांनीं विसावून अधिक कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांतल्या विषयांचे वैचित्र्य त्यांतल्या माणसांतकेंच आश्चर्यजनक आहे. वाचकाला मलवारहिलपासून ठाण्याच्या वेड्याच्या इरितळापर्यंत आणि आय. सी. एस्. अधिकाऱ्यापासून कोंकणांतल्या भंडार्यापर्यंत फिरविणारा दुसरा मराठी कादंबरीकार अजून मराठी भाषेत झालेलाच नाही. कोमलतेच्या दृष्टीनें 'विधवा-कुमारी', चटकदारपणांत 'विकारी वात्सल्य' आणि प्रचाराचे साधन म्हणून 'पेटते पाणी' या त्यांच्या कादंबऱ्या निःसंशय चांगल्या आहेत. पण असें असूनही कादंबरीकार म्हणून वरेरकर कितीसे लोकप्रिय आहेत? कल्पकता, कलाविलास व भावनेची आर्तता हे गुण त्यांच्या अनेक कादंबऱ्यांत उत्कटत्वाने दिसत नाहीत हे खरे! पण फडके, खांडेकर आणि माडखोलकर यांच्या कादंबऱ्यांत नसलेले जे गुण त्यांच्या कृतींत आहेत, त्यांचे तरी मोठ्या प्रमाणांत वाचकांनीं कौतुक केले आहे का? असें कां व्हावे?

याचे उच्चर एकच आहे. वाङ्मयाच्या अंतरंगापेक्षां त्याच्या बहिरंगावरच संतुष्ट होण्याची चटक आपल्या वाचकांना लागली आहे—नव्हे, लावण्यांत आली आहे. काव्याच्या अर्थापेक्षां गळ्याची गोडी जशी आम्हांला अधिक मोहिनी घालते, त्याप्रमाणे काय सांगितले गेले आहे यापेक्षा तें कसे सांगितले गेले आहे यालाच आपण अधिक किंमत देऊ लागलों आहों. देवळांतल्या मूर्तीला दुरूनच नमस्कार करून देवाल्याच्या भिंतीवर काढलेलीं चित्रे पाहण्यांत दंग होणाऱ्या लहान मुलांसारखी आजच्या वाचकवर्गाची स्थिति झाली आहे. तो भाषेच्या विलासावर वेहद खूप होतो. शृंगार अथवा हास्य यांच्या फवाऱ्यांनीं त्यांचे अंग पुलकित होते. पण भाषेचा शृंगार हा वाङ्मयाचा आत्मा होऊं शकत नाही. कारंजांतल्या तुपारांनीं कालव्याच्या पाण्याची उणीव भन्न निघूं शकत नाही. शृंगार आणि हास्य यांच्या अंगांत कोमेजलेल्या मनाला घटकाभर फुलविण्याची शक्ति असली तरी मानवी अंतःकरणांतल्या सुप्त भावनांना चिरंतन आवाहन द्यायला, मनुष्याचे उदात्त विचार उचंबळवून टाकायला, सामान्य व्यक्तीच्या डोळ्यांपुढे एक नवी ध्येयसृष्टि नाचत टेवायला निव्वळ शृंगाराचा किंवा प्रहसनपर हास्याचा उपयोग होऊं शकत नाही, हे त्याच्या लक्षातच येत नाही.

पण याबद्दल वाचकवर्गाला सर्वस्वीं जबाबदार धरणें मात्र योग्य होणार नाही. सामान्य व्यक्ति जशी संसारांत त्याप्रमाणे सामान्य वाचक वाङ्मयांत प्रवाहपतित असतो. त्यामुळे आपण जें आवडीनें वाचीत आहों तें सुंदर आणि सजीव वाङ्मय आहे कीं नाही हे पाहण्याची त्याला शक्तिही नसते आणि सवड तर नसतेच नसते. चहाला थोडेसें अफूचे पाणी दिले कीं त्याची चटक हां हां म्हणतां गिऱ्हाइकाला लावतां येते या अनुभवांत नवीन असें काहींच नाही. पण या बाजारी युक्तीचा अवलंब करणारे लोक सगऱ्यतीच्या पवित्र मंदिरांतही असतात याची बहुतेक वाचकांना दादही नसते.

मोहिनीमंत्रानें भारलेल्या मनुष्याचा जसा स्वतःच्या मनावर तावा असत नाही, तशी सर्वसामान्य वाचकवर्गाची अभिरुचीही स्वतंत्र राहू शकत नाही. ज्या पोकळ सिद्धांतांचे नगारे त्याच्या कानांजवळ वारंवार वाजत असतात, तेच सिद्धांत त्याला खरे वाटतात. ज्या रसांनी थन्नथन्नलेल्या कथा त्याला वारंवार वाचायला किंवा पाहायला मिळतात, त्यांच्याविषयीं नकळत त्याच्या मनांत अंध आसक्ति उपन्न होते. बहुजनसमाज हा नेहमीच लहान मुलासारखा असतो. नुसत्या संवयीमुळे त्याला एखाद्या गोष्टीविषयीं प्रीति किंवा उदासीनता वाटू लागते.

शृंगार आणि हास्य या दोन रसांकडेच सध्यांच्या वाचकांचा जो विलक्षण ओढा दिसत आहे त्याचीं कारणेही थोडीफार अशींच आहेत. “ कोलंबसानें अमेरिकेचा किंवा आइन्स्टाइननें सापेक्षतेच्या सिद्धांतांचा शोध लावल्याचें एक वेळ खोटें ठरेल; पण शृंगार आणि हास्य या दोन रसांचा शोध आम्हींच लावला आहे!” अशा अभिमानाचे झटके जिथे नामवंत साहित्यिकांना मधून मधून येतात, तिथे सध्यांच्या समाजजीवनाचीं विविध, सूक्ष्म व जिवंत चित्रे वाचकांना कुठून पाहायला मिळणार ? डोळे हे रडण्याकरितां किंवा रागावण्याकरितां नाहीत, फक्त प्रेमकटाक्ष टाकण्याकरितांच आहेत—ओठांचा संबंध अन्यायाची चीड येऊन बाहेर पडणाऱ्या उदारांपेक्षां चुंबनाशींच अधिक आहे—हातांचा उपयोग एखाद्या उदात्त ध्येयाचें निशाण मिरविण्याकरतां किंवा त्याच्यासाठीं लढण्याकरितां नसून आलिंगन देणें व घेणें हाच आहे, अशी आजच्या लोकप्रिय वाङ्मयांवरून एखाद्याची समजूत झाली तर त्यांत सारा दोष त्याच्या विकृत दृष्टीचाच आहे असें म्हणतां येईल काय ? विषय कोणताही असो, तत्त्वप्रतिपादनाच्या अथवा कलेच्या दृष्टीनेंच त्याची सजावट करावयाची या गोष्टीकडे आमच्या प्रतिभावतांचें अधिकाधिक दुर्लक्ष होत चाललें आहे. कुठलाही रस उत्कटत्वानें निर्माण झाला कीं तो वाचकांच्या मनाची पकड घेऊं शकतो हें जणूं कांहीं त्यांना पटतच नाही ! कृत्रिम का होईना, पण कामकथा ही प्रत्येक कादंबरींत पाहिजेच. आपल्या कथेंतल्या नायकनायिकांचें मनोविश्लेषण करण्याऐवजीं त्यांच्या शरीरसौष्टवाचीं सविस्तर वर्णनें करण्याचाच मोह आमच्या लेखकांना पदोपदीं कां होतो ? आजचे होतकरू लेखक अहमहमिकेनें ज्यांचे अनुकरण करीत आहेत, त्या फडके-माडखोलकरांच्यासारख्या श्रेष्ठ कलावंतांच्या कृतीसुद्धां या कलाहीन अतिरेकापासून अलिप्त नाहीत. ‘ कांता ’ ही माडखोलकरांची सुप्रसिद्ध कादंबरी पाहा. कलेच्या दृष्टीनें पाहिलें तर कांता ही त्या कादंबरीची नायिका नाही आणि प्रियदर्शन हा तिचा नायकही नाही. त्या कादंबरीचा नायक ‘ सर महादेव ठाकूर ’ ही प्रभावशाली व्यक्ति आहे आणि तिची नायिका ‘ श्यामा ’ ही तेजस्वी तरुणी आहे. या दृष्टानें त्या कादंबरींतल्या कथाप्रवाहांची गुंफण झाली असती तर ती वाचून संपविल्यावर सुद्धां, आपण विजेचा चमचमाट पाहत आहों असेंच वाचकाला वाटत राहिलें असतें. पण हेतु, भूमिका व प्रसंग यांचें केंद्रीकरण करण्याची कलात्मक दक्षता तर माडखोलकरांनीं घेतली नाहीच ! उलट एवढ्या

प्रभावशाली लेखकानें कादंबरीचा आरंभ करतांना वाचकवर्गाला शृंगारिक वर्णनाचे दोन घोट पाजण्याची जी काळजी घेतली आहे ती पाहण्यासारखी आहे !

या प्रकरणांत नागपूरचे डी. एस. पी. यादवराव आपल्या ऑफिसांत बसले असतांना त्यांची मुलगी विजया घाईघाईनें आंत येते. ती बडिलांच्याकडे गाडी मागायला आलेली असते. खरें पाहिलें तर आंत आल्याबरोबर तिनें आपली मागणी पुढें करायची ! पण तसें झालें असतें तर वाचकांच्या डोळ्यांपुढे एका तरुणीची मोहक आकृति मूर्तिमंत उभी करण्याची ही संधि लेखकानें सुखासुखां गमावल्यासारखें झालें असतें. म्हणून माडखोलकर वर्णनाला सुरुवात करतात—‘ त्यांनीं कौतुकानें तिच्या कमनीय आकृतीकडे पाहिलें ! ’ बडिलांना कमनीय वाटणाऱ्या मुलीच्या या आकृतीचें चित्र लेखकानें मोठें सुंदर काढलें असून त्याचा शेवट खालील वाक्यानें केला आहे— ‘ नाहीं म्हणायला, आपल्या उन्नत वक्षःस्थलावर मात्र, आकाराच्या बाबतींत उरोजार्शी स्पर्धा करणारें, गुलाबाचें टपोरें फूल तिनें खोवलेलें होतें. ’ हें वर्णन संपतांच सामान्य वाचक मनांत म्हणतो—आतां तरी बापलेकींचें संभाषण सुरू होईल. पण छे ! सुंदर तरुणी समोर असतांना कुणालाहि बोलणें सुचणें शक्य आहे का ? मग तो तिचा बाप का असेना ! यामुळें माडखोलकरांना पुन्हां वर्णन करण्याशिवाय गत्यंतरच उरत नाहीं. ‘ यादवराव सारखे तिच्याकडे बघत होते. तिच्या फ्रॉकवरील तो श्वासोच्छ्वासागणिक वर खाली होणारा गुलाब, त्याला आपल्या कांतीनें लजविणाऱ्या तिच्या रेखीव जिवणी-भांवतीं उमललेलें निर्भर हास्य, खोलींतील प्रत्येक वस्तूवर दृष्टिक्षेप करीत असलेल्या तिच्या चंचल नेत्रांतील स्फटिकाची लकाकी किंवा त्या मर्दानी पोशाखामुळें खुलून दिसणारी तिच्या सडपातळ बांध्याची मोहक सुस्पष्टता—यांपैकी कोणत्या गोष्टीनें त्यांना मुग्ध केलेलें होते कोण जाणे ! ’ कोण जाणे हेंच खरें ! कारण देव जाणें असें म्हणण्या-इतकी कांही ही गोष्ट गूढ नाहीं —!

‘ मुखवटे ’ या त्यांच्या राजकारणप्रधान कादंबरींतल्या पहिल्या प्रकरणांत हीच गंमत पुन्हां दिसते. कादंबरीच्या नायकाला बाजूला ठेवून माडखोलकर गांधीजींच्या आश्रमांत जी सुरुवात करतात ती मोहन व रोज या दुय्यम दर्जाच्या पात्रांवर ! आणि अवघ्या दहा पृष्ठांत भाविकपणानें गांधींचें दर्शन व्यायला बघ्याला गेलेल्या रोजला ते एका नदीच्या कांठावर आणतात. तिथे तिचा पाय बसून ती कातळावर आपटते आणि मग—

मग काय रोज एकटी असती तर तिला दवाखान्याचाच रस्ता सुधारावा लागला असता ! पण आजकालचा कुठला लेखक नायिकेला अशी एकटी आपटूं देण्याइतका निष्काळजी आहे ? इथे रोजबरोबर मोहन आहेच कीं !

लेखक पुढें वर्णन करतात—‘ जोरानें आदळल्यामुळें अंग अवघडल्यासारखें होऊन तिला चटकन् उठतां येईना; शिवाय कदाचित् आपण पुन्हां पडूं अशीही भीति तिला वाटली.

तेव्हां त्यानें तिचे दोन्ही दंड घट्ट धरून तिला अलगत उठवून उभी केली—

‘ आणि तिच्या श्वासकंपित ओंठावर झटकन् आपले ओंठ टेकून तिला हृदयाशीं धरलें. ’

चिवड्याला जशी काजूवियांशिवाय लज्जत नाहीं, त्याप्रमाणें असल्या वर्णना-वांचून कादंबरीला गोडी नाहीं, अशी माडखोलकरांसारख्या अव्वल दर्जाच्या साहित्यिकानें आपली समजूत करून घ्यावी हें कशाचें लक्षण आहे? अभिजात वाङ्मयांतच असें स्थानीं-अस्थानीं वैषयिक वातावरण निर्माण होऊं लागल्यावर दर आठवड्याला वाचकांना कांहीं तरी गरमगरम खाद्य पुरविण्याचें दुकान काढणाऱ्यांनीं कामविकृतीचें स्फुट-अस्फुट दर्शन हेंच आपलें प्रमुख आकर्षण केलें तर त्यांत दोष कुणाचा ?

मी माडखोलकरांच्याच कादंबऱ्यांतलीं उदाहरणें दिलीं याचें कारण ते जेवढे लोकप्रिय लेखक आहेत तेवढेच माझे निकटचे स्नेही आहेत. माझ्या टीकेमुळें ते स्वप्नांतही गैरसमज करून घेणार नाहींत. पण उदाहरणें माडखोलकरांचीं असलीं तरी वैषयिक वातावरणाचा हा ओढा त्यांच्याच कादंबऱ्यांत दिसून येतो असें मुळींच नाहीं. आजारी माणसाला आपल्या आजाराशिवाय बोलायला जसा दुसरा विषयच सुचत नाहीं, त्याप्रमाणें कॉलेजांतल्या तरुण होतकरू लेखकापासून पन्नाशीच्या घरांत आलेल्या प्रौढ प्रथितयश साहित्यिकांपर्यंत प्रत्येकाची प्रतिभा आजकाल असल्या प्रेमाभोंवतींच पिंगा घालीत असलेली दिसते !

आणि सर्वांत मौजेची गोष्ट हीं कीं बहुतेक प्रेमचित्रे अंधुक, कल्पनारम्य आणि थोडींफार विकृत असतात. गेल्या दहा वर्षांतल्या मराठींतल्या सर्व प्रेमकथा वाचल्या तरी मध्यम वर्गांतल्या तरुणतरुणींच्या खऱ्याखऱ्या प्रेमाच्या अनुभवांवर फारसा प्रकाश पडणार नाहीं.

कुठल्याही दुकानांत गेलें तरी आईस्क्रीमची चव जशी एकच असायची, कांहीं थोडा फरक असला तर तो आईस्क्रीम कमी-अधिक घट्टच असण्यांत असायचा, तशीच आमच्या विविध कथांतील प्रेमाची स्थिति झाली आहे. त्यांत वैचित्र्य नाहीं, उत्कटता नाहीं, आर्तता नाहीं आणि प्रणयचित्राचें सौंदर्य वाढविणारी मुग्धमधुर सूचकता किंवा कल्पकता तर नाहींच नाहीं ! हाडींच्या कादंबऱ्यांतील रुद्र, आर्त किंवा उत्कट प्रेमाचें कलात्मक स्वरूप आमच्या कितीशा कादंबऱ्यांत पहायला मिळतें ? स्टिफेन् झाइगूच्या ‘ एका अनामिकेचें पत्र ’ या कलापूर्ण कथेत नीतिवाह्य पण भावमधुर प्रीतीचें जें हृदयस्पर्शी चित्रण आढळतें, त्याच्या शेजारीं अभिमानानें उभी राहूं शकतील अशीं प्रणयचित्रे आमच्या लेखकांनीं कितीशीं काढलीं आहेत ?

मनामध्ये अशी तुलना सुरू झाली कीं एका गोष्टीची खात्री पटते—प्रीतीचे विविध रंग हा पाश्चात्य लेखकांचा आणि वाचकांचा अनुभवाचा विषय आहे. आमच्याकडे तो अनुकरणाचा, कुतूहलाचा, व्यवहारदृष्ट्या अतृप्तीचा आणि म्हणूनच विकृतीचा विषय झाला आहे. प्रेमकथा म्हणजे कामकथा असा संकेत आमच्या आजच्या वाङ्मयांत

पड्ड पाहात आहे. सजीव प्रेमकथा लिहायला लागणारे अनुभव आमच्या समाजांत दुर्मीळ आहेत. इतकेंच नव्हे, तर अशा प्रकारचे अनुभव कलात्मक रीतीने रेखाटायला जी कोमलता आणि सत्यनिष्ठा लागते, त्यांचाही विकास अद्यापि आमच्या लेखकांत झालेला नाही. सांकेतिक नीति, संस्कृति, परिस्थिति इत्यादिकांनी चौफेर वेढलेल्या मध्यम-वर्गाच्या घरांतील प्रीति ही कल्पलता नव्हे; ती कुंडींतली वेल आहे ! काव्यात्म प्रतिभेच्या लेखकाला तिच्यापासून कसली स्फूर्ति मिळणार ? समुद्राचे विराट् स्वरूप जसे वादळांत प्रचीत होते, त्याप्रमाणे प्रीतीचे विशाल आणि विलक्षण स्वरूपही जीवनसागरांतलीं वादळे जिथे नित्य सुरू असतात अशा बहुजनसमाजांतच प्रगट होतें. पण अशा गोष्टी आमच्या मराठी लेखकांना अद्यापि दिसतच नाहीत. चुकून दिसल्याच तर त्या रंगवितां येत नाहीत. मी अद्यापि ज्यांचा उपयोग करूं शकलों नाहीं अशा अनेक रम्य पण विलक्षण प्रेमकथांपैकीं एकच इथें सांगतो.

एका सामान्य माणसाने ठेवलेल्या सामान्य बाईची गोष्ट आहे ही ! मित्रांना दिलेला पैसा परत न आल्यामुळे त्या माणसाचे दिवाळे वाजतें. तो अन्नाला मोताद होतो. आत्महत्येचे विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागतात. ही दुर्दशा त्या बाईला पाहवत नाहीं. तो सुखी व्हावा म्हणून ती एक विलक्षण त्याग करते. ती दुसऱ्या मनुष्यापाशीं राहण्याचा निश्चय करते. तिचा प्रियकर डोळ्यांत अश्रु आणून तिला म्हणतो, 'तूं तरी मला सोडून जाऊं नकोस.' आपण त्याच्यापाशीं राहणे म्हणजे त्याच्या अगतिक जीवनाला भारभूत होण्यासारखें आहे अशी तिची खात्री झालेली असते. ती त्याला उत्तर देते, 'माझें प्रेम तुझ्या पैशावर होतं. तुझ्यावर नव्हतं !' हें विलक्षण उत्तर ऐकून तिचा प्रियकर दुःखित मनानें निघून जातो. पण तो अन्नाला महाग होत नाही ! त्याच्या नांवानें दरमहा नियमितपणें पैसे येऊं लागतात. तो पैसे पाटविणाऱ्याचे नांव कळावें म्हणून खूप खटपट करतो. पण त्याला तें कधींच कळत नाहीं.

या कथेंतली नायिका एक रखेली आहे. इतकेंच नव्हे तर ती एका मनुष्याला सोडून दुसऱ्यापाशीं रहायला तयार झालेली बाई आहे. पण असें असून या गोष्टीचे वातावरण वैपयिक वाटतें काय ? कथेंत रंग भरण्याकरितां कुणाही लेखकाला या बाईच्या सौंदर्याचे साग्रसंगीत वर्णन करण्याची जरूरी भासणार नाहीं. पण आमच्यातले अस्सल कलावादी सुद्धां असल्या कथानकांना स्पर्श करायला धजणार नाहीत. समाजाच्या सांकेतिक नीतीच्या चौकटींत कसेवसे वसणारे कृत्रिम प्रीतिचित्रच रंगविण्याचा ते प्रयत्न करतील आणि मग तें निर्जीव वाटूं नये म्हणून शृंगाराचे गहिरे रंग त्यांत कांटोकांठ भरतील.

आमच्यांत प्रेमाचे भाट आहेत; पण त्यांचे पोवाडे मात्र नाहीत ! प्रीतीची पूजा आहे; पण तिची मूर्ति नाहीं. प्रीतीच्या उदात्त, उच्छृंखल किंवा उत्साही स्वरूपाच्या विविध छटांचें आम्हांला अद्यापि आकलनच करतां येत नाहीं. याचा परिणाम म्हणजे आमचें आजचें नकली प्रेमवाङ्मय. उत्कट प्रीतीचें चित्रण हें सुंदर मनोविश्लेषण असतें;

नुसतें शरीरप्रदर्शन किंवा विकारचित्रण नसतें. पण हें न कळल्यामुळें किंवा कळूनही न ! वळल्यामुळें वाचकाच्या किंवा प्रेक्षकाच्या सुप्त कामुकतेला चाळवणारीं वर्णनें करून , आणि उद्दीपक प्रसंग रंगवून प्रेमकथा लिहिल्याचें समाधान आम्ही मानीत आहों. हें समाधान नुसतें दुबळें नाहीं; तें आंधळेंही आहे.

असल्याच आत्मवंचनेचें एक उत्कृष्ट उदाहरण श्री. क्षीरसागर यांच्या ' राक्षस-विवाह ' या भावकथेत आढळेल. राक्षसविवाह या नांवावरून लहान मुलांकरतां लिहिलेली ही एखादी अद्भुत कथा असावी असा अनेकांना भास झाला असेल. पण ही कथा अद्भुत तर नाहींच; उलट घरोघर घडणारी आहे ! पूर्व परिचयावांचून झालेलें लग्न हा शुद्ध राक्षसविवाह असतो असा क्षीरसागरांचा ठाम सिद्धांत आहे ! ते म्हणतात, ' बाजारी वधूपरिक्षा, वरपक्षाची जेल्याची भूमिका व अपरिचित वराला एका दिवसांत शरीरार्पण. यामुळेंच मला रूढ विवाह राक्षसविवाह वाटतो. ' क्षीरसागरांचें हें वाक्य वाचल्यावर आपण राक्षस आहों हें कळून चुकल्यामुळें हजारों मराठी वाचकांची माझ्याप्रमाणेंच मोठी त्रेधा उडाली असेल. परिचयानंतर होणारा प्रेमविवाह हा आपल्या-कडे अद्यापि नियम नसून अपवाद आहे. त्यामुळें आपले बहुतेकांचे विवाह क्षीरसागरांच्या दृष्टीनें तरी राक्षसविवाहांतच जमा आहेत. आपल्यापैकीं एखाद्याची पत्नी पतीला देव मानीत असेल आणि एखादा पति आपल्या पत्नीला देवता म्हणत असेल, निदान शेंकडा सत्तरऐंशीं जोडपीं तरी एकमेकांकडे आपलें जिवाभावाचें माणूस या दृष्टीनें पाहात असतील; पण क्षीरसागरांच्या दृष्टीनें आपण सर्व माणसें नाहीं; राक्षस आहोंत !

केवढा विलक्षण शोध आहे हा ! एक पहिल्या दर्जाचा टीकाकार जीवनांतल्या अत्यंत नाजूक अनुभवाविषयीं असलें तर्कदुष्ट आणि अर्थशून्य विधान कां करतो—नव्हे त्या विधानाचा विस्तार करणारी भावकथा कां लिहितो ? याचें उत्तर एकच आहे ! आमच्या आजच्या विकृत वाङ्मयीन कल्पना—आमच्या आजचा दूषित दृष्टिकोन.

कथेंतल्या नायकाचें यमूवर प्रेम आहे, तिच्याशीं लग्न व्हावें अशी त्याच्या अंतर्मनाची अपेक्षा आहे ! पण ही इच्छा स्वतःशीं कवूल करण्याइतका सुद्धां तो प्रामाणिक नाहीं ! त्यामुळें लग्न झाल्यावर यमू दुसऱ्या माणसाची झाली, तिच्या गोऱ्यापान कपाळावरील काळ्याभोर दाट फुगीर केसांना कुणी तरी दुसऱ्या मनुष्यानें स्पर्श केला या कल्पनेनेंच तो वेडावून जातो ! मनांत उत्पन्न झालेल्या या विकृत मत्सरानें अंध होऊन हा दुबळा जीव यमू आणि तिचा पति यांच्या जीवनाकडे पाहूं लागतो. स्वतःच्या विकृतींत रममाण होणाऱ्या माणसाची चीड पराकोटीला पोचली तरी दुसरें काय करणार ? यमूचा विवाह हा राक्षसविवाह आहे असा आक्रोश करून हा भ्याड आत्मवंचक नायक समाजावर सूड उगविल्याचें समाधान मानून घेतो !

आपल्या या नायकाची कहाणी सांगून क्षीरसागर स्वस्थ बसले असते तर सध्यांच्या सामाजिक कोंडमान्यांत सांपडलेल्या एका दुबळ्या मनोवृत्तीच्या तरुणाचें आत्मनिवेदन म्हणून वाचकांनीं या कथेकडे पाहिलें असतें. पण क्षीरसागरांनीं या विकृत

कथेला तत्त्वज्ञानाचा मुलामा दिला आहे, एरवीं जिचा सहज पत्ता लागला असता अशा पितळेचे त्यांनीं सोनें बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'अपरिचित वराला एका दिवसांत शरीरार्पण' या शब्दांनी ज्या प्रसंगाचा ते उल्लेख करतात त्याची पुस्तकल्पनासुद्धां सर्वसामान्य वधूला किती आनंददायक असते याचा विचार त्यांनीं कधीं केला आहे काय ?

आपल्या दृष्टिकोनांतला हा विकृत अतिरेक लक्षांत आल्यावर लग्न ही एक आवश्यक शस्त्रक्रिया आहे अशी पुरवणी मूळ तत्त्वज्ञानाला जोडण्याची सावधगिरी क्षीरसागरांनीं घेतली आहे. शस्त्रक्रिया हा शब्द लेखकाला राक्षसापेक्षां कमी भयंकर वाटला असेल. पण सामान्य मनुष्य मात्र त्यानें अधिक घाबरून जाईल ! राक्षस काल्पनिक असले तरी शस्त्रक्रिया ही खरीखुरी आहे अशी त्याची खात्री झालेली असते. अपरिचित पतीला राक्षस म्हटलें काय किंवा लग्नाला शस्त्रक्रिया म्हटलें काय, त्यामुळें विचारांतली विकृति लोप पावूं शकत नाहीं. सर्वसामान्य स्त्री-पुरुषांना येणाऱ्या अनुभवाशीं मुळींच न जुळणारी असली विकृत गोष्ट काव्यांत तळली नि तत्त्वज्ञानांत घोळली म्हणून का ती सत्य आणि सुंदर वाटणार आहे ?

क्षीरसागरांची ही एकच गोष्ट नव्हे, तर अनेक लोकप्रिय मराठी कथा वाचतांना किंवा पाहतांना सामान्य वाचक मनांत म्हणत असतो—“विकृत आणि अपवादात्मक जीवनाचें चित्रण करण्याचाच आमच्या लेखकांनीं विडा उचलला आहे कीं काय ? जे अनुभव मला किंवा माझ्यासारख्या लक्षावधि लोकांना जागेपणींच काय पण स्वप्नांत-सुद्धां येत नाहीत ते यांच्या कथांत कसे अगदीं ठांसून भरलेले असतात ! समाजचित्रे—पुरोगामी कथा—विचार प्रवर्तक गोष्टी या नांवाखालीं अरबी भाषेंतल्या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टींच्या आधुनिक आवृत्त्याच आम्हीं वाचेंत वसायचें कीं काय ?

'लग्नाची वेडी' हें अन्यांचें लोकप्रिय नाटकच घ्या ! मुंबईच्या चौपाटीवर एखाद्या डॉक्टराला सिनेमा-नटी भेटणें ही कांहीं अगदीं अशक्य गोष्ट नाही. पण भेटणें आणि भाळणें यांच्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे ! सामान्य डॉक्टरावर सिनेमा-नटीचें अगदीं पहिल्या भेटींत प्रेम वसणें शक्य असलें, तर प्रॅक्टिस न चालणारे पुष्कळ डॉक्टर सिनेमा-नटींच्याकरितां मोफत दवाखाने उघडूं लागतील ! सामान्य मनुष्याला बायकोचा थोडा कंटाळा यायला निदान पांच-दहा वर्षे तरी तिच्या सहवासांत काढावीं लागतात. पण या नाटकांतला डॉक्टर एकाच वर्षांत आपल्या बायकोला कंटाळलेला दिसतो ! आपल्यापेक्षां वयानें मोठ्या असलेल्या एखाद्या कुरूप बाईशीं लग्न करण्याची घोडचूक त्यानें केली होती म्हणावे तर तसेही नाही ! डॉक्टर आणि नटी यांचें सूत जमल्यावर ती नटी पुण्याला त्याच्या घरावर हवाई हल्ला चढवून तिथें एका दिवसांत शक्य तेवढा धुडगूस घालते, त्याच्या बायकोला जीव अगदीं नकोसा करते आणि शेवटीं वैराग्याचा झटका येऊनच कीं काय 'नवऱ्याला सांभाळण्याकरितां बायकोनं आपल्या शृंगाराची काळजी घेतली पाहिजे' असा साळसूद उपदेश करून निघून

जाते ! हे सारे गौडवंगाल काय आहे हेच आपल्याला कळत नाही ! ”

सर्वसामान्य वाचकाची ही तक्रार एकाच कथेविषयी किंवा एकाच लेखकाविषयी आहे असे मुळांच नाही. आजच्या मराठी कथेत-मग त्या कथेचे तांत्रिक स्वरूप लघुकथा, कादंबरी, नाटक किंवा बोलपट यांच्यापैकी कोणतेही असो-जे व्यक्तिजीवन आणि समाजजीवन रंगविले जात आहे, त्यांतला फारच थोडा भाग त्याला जिव्हाळ्याचा आणि स्वतःच्या अनुभवाशी जुळता असा वाटतो. स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न आजच्या मध्यमवर्गाच्या पुढे दत्त म्हणून उभा आहे पण प्रो. फडके त्याचे 'उद्धार' या कादंबरीत जे चित्रण करतात, ते पाहून सामान्य वाचक बुचकळ्यांत पडतो ! त्याच्या दृष्टीने या प्रश्नाला अनेक बाजू आहेत-पति आणि पत्नी या दोघांना नोकरी मिळणे शक्य आहे काय ? ते शक्य असले तरी दोघेही नोकरी करू लागल्यास घराचे घरपण लोप पावेल की काय ? संध्याकाळी दमूनभागून घरी येणाऱ्या नवऱ्याला दारांत उभी असलेली हंसतमुख पत्नी पाहून आनंद होईल की आपल्याहूनही कोमेजून गेलेली बायको पाहून पहिल्या तारखेचे स्मरण करीत तो ते दुःख विसरून जाईल ? दोन-तीन मुले झाल्यावर ती सांभाळून एखादी नोकरी करणे मध्यम स्थितीतल्या स्त्रीला शक्य आहे काय ? आणि ते शक्य असले तरी इष्ट आहे काय ? वरं, ते इष्ट नाही असे मानले तर आजच्या काळांतली सामान्य पुरुषाची महिन्याची मिळकत कुटुंबाला सुखांत ठेवायला पुरी कशी पडणार ? खालच्या वर्गांतली स्त्री ही पुरुषाच्या बरोवरीने काम करते, प्रसंगी संसाराचा सर्व भरिभार अंगावर घेऊ शकते. त्या स्त्रीशी तुलना केली म्हणजे आजची मध्यमवर्गांतली स्त्री ही नुसती बुद्धिवान् बाहुली वाटते. आर्थिक स्वातंत्र्य हा या बाहुलीला सजीव करणारा मांत्रिक होऊ शकेल काय ?

हे किंवा असले अनेक प्रश्न चुकीचे असतील, त्यांच्या आंत लपलेल्या भावना भोळ्याभावड्या असतील ! पण त्या आजच्या मध्यमवर्गाच्या खऱ्याखऱ्या भावना आहेत. सर्वसामान्य स्त्रीपुरुषांच्या मनापुढे पदोपदी उभे राहणारे हे प्रश्न आहेत !

या प्रश्नांची उत्तरे फडके आपल्या कादंबरीत देतील या अपेक्षेने सामान्य मनुष्य 'उद्धार'च्या विषयाकडे पाहतो. पण स्वप्नांतल्या विचित्र भासामुळे आपण गरोदर झालो आहो असे वाटणारी विद्या वाचकांपुढे उभी करून कादंबरीकार आपल्या कथानकाचा कळस रचतात आणि नैतिक स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय नुसत्या आर्थिक स्वातंत्र्याने स्त्री सुखी होणार नाही असे वाचकांना बजावतात.

सर्वसामान्य वाचक हा सिद्धांत पाहून मनांत गोंधळून जातो. त्याला वाटते-स्त्रीचे नैतिक स्वातंत्र्य हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय असेल, सिंकेअर लुईसारख्या अमेरिकन कादंबरीकाराने तो जिव्हाळ्याने रंगविण्याइतके त्याला तिकडे महत्त्वही असेल, पण महाराष्ट्रीय स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या आजच्या प्रश्नाशी त्याचा इतका निकटचा संबंध कुठे आहे हेच त्याला कळत नाही. तो म्हणतो-स्त्री ही नैतिकदृष्ट्या स्वतंत्र असलीच पाहिजे असे प्रो. फडके यांना प्रतिपादन करावयाचे असेल तर 'The

woman who did ' या कादंबरींतल्या नायिकेप्रमाणे लग्नबंधन नाकारणारी नायिका त्यांनीं खुशाल निर्माण करायची होती ! पण जायचं एका गांवाला नि तिकीट काढायचं दुसऱ्याच गांवाचं असें हे कलावंत कां वागतात ?

इतर अनेक कथा वाचतांनाही सामान्य वाचकाची अशीच तारांघळ उडते. खांडेकरांच्या ' दोन धरुव ' सारख्या कादंबऱ्या वाचल्यावर वाचक आपल्या भोंवतालच्या माणसाकडे संशयित दृष्टीनेच पाहू लागतो. त्याच्या मनांत येतें-दोन धरुवांतली काजूच्या कारखान्यांत काम करणारी वत्सला ही जशी एका वड्या लेखकाची नायको निघाली तशी आपल्या घरांतली भांडी घासणारी मोलकरीणही एखाद्या मोठ्या चित्रकाराची आई ठरायची ! नाहीं कुणी म्हणावें ? ती उत्तरदिंडुस्थानांतली एखादी गायिकासुद्धां नसेल कशावरून ? माडखोलकरांचें ' दुहेरी जीवन ' वांचून तो म्हणतो-मनाचें समाधान मिळावें म्हणून लोक जसे निरनिराळ्या धर्मांतले ग्रंथ वाचतात, त्याप्रमाणे निरनिराळ्या जातींच्या स्त्रियांशीं संबंध झाल्यावांचून आयुष्य पूर्ण होतच नाहीं असें या बुद्धिमान मुकुंदाला वाटत होतें कीं काय ? कीं त्याची ही एक मानसिक विकृति होती ? आपल्या ओळखीच्या सर्व माणसांचीं चरित्रें तो आठवून पाहतो आणि शेवटीं ' कल्पित कथा ही सत्याहून अद्भुत असते ' हें त्याला कबूल करावें लागतें.

सामान्य मनुष्याच्या या टीकेंत सत्याचा बराच मोठा अंश आहे. ललित वाङ्मय हें एक प्रकारचें मोहक स्वप्न आहे. पण तें जागेपणींचें स्वप्न आहे; तें झोपेंत पडलेलें स्वप्न नव्हे आणि कुठल्याही प्रकारच्या अजीर्णामुळे पडलेलें स्वप्न तर नव्हेच नव्हे ! उत्कृष्ट वाङ्मय हें जीवनाचें छायाचित्र असूं शकत नाहीं. पण तें जीवनाचें चित्र वाटावे इतकें तरी जीवनात आणि वाङ्मयाच्या चित्रणांत साम्य असायला हवें ना ? सामान्य मराठी वाचक आपल्या किंवा आपल्यासारख्या हजारां लोकांचें आयुष्य जेव्हां बाराकाईनें पाहू लागतो तेव्हां त्यांतलीं बहुतेक दुःखें व सुखें आर्थिक आणि भावनात्मक आहेत असें त्याला आढळून येतें. पण याच आयुष्यांतल्या वेचक प्रसंगांचें चित्रण म्हणून तो नामांकित लेखकांच्या कृति वाचूं लागला की त्याचा आपल्या डोळ्यांवर विश्वासच बसत नाहीं.

त्याला या सर्व कथांत मोहक कला आढळते, सुंदर चमत्कृति दिसते, घटकाभर तो स्वतःला विसरून सुद्धां जातो. पण अनेक प्रश्न राहून राहून त्याच्या मनापुढें उभे राहत असतात-अतिरंजनाशिवाय रंजन होऊंच शकत नाहीं काय ? विकृतीशिवाय कला-कृतीचें सौंदर्य वाढतच नाहीं काय ? संकुचित आत्मनिष्ठ प्रचीतींतून भव्य निर्मिति कशी होईल ? सर्वसामान्य माणसें जशीं वागतात, जसा संसार करतात, जशीं जगाशीं समरस होतात, जशीं आयुष्यांतल्या सुखदुःखाशीं खेळतात, आणि जशीं एखाद्या ध्येया सार्ठी थोडीफार धडपड करतात तशीं माणसें आजकालच्या कथाकादंबऱ्यांत विपुलतेनें कां आढळत नाहीं ? साध्यासुध्या माणसांची सुंदर चित्रें रेखाटायचें सोडून हे कलावंत त्यांचीं व्यंगचित्रें किंवा भडक रंगांनीं रंगलेली चित्रच कां काढीत बसले आहेत ?

वाङ्मयाच्या बहिरंगाकडे पाहिले तर पूर्वीच्या चांदीच्या भांड्यांऐवजीं आज सोन्याचीं भांडीं आलीं आहेत. या सोन्याच्या भांड्यांतून अमृत प्यायला मिळेल अशी आमची कल्पना होती. पण अमृत तर दूरच राहिले ! पूर्वी चांदीच्या भांड्यांतून मिळणारें निर्मळ पाणीही आतां मिळेनासें झाले आहे. या सोन्याच्या सुंदर भांड्यांत कसल्या चित्रविचित्र पेयांचें मिश्रण आजकाल केले जात आहे ? उन्माद आणि उद्वोध यांचा संगम साधणें या थोर लेखकांना सर्वस्वीं अशक्य आहे काय ?

त्यांच्या या सर्व प्रश्नांचें उत्तर एकच आहे—सध्यांचा काल हा संक्रमणकाल आहे. या कालानें आमच्या कलाकारांच्या बुद्धि, कल्पना आणि भावना यांचा संगम करण्याऐवजी संकर केला आहे. जगाच्या जीवन-प्रवाहाला पदोपदीं विलक्षण वळणें मिळत असल्यामुळे विचाराच्या प्रत्येक क्षेत्रांत नवेनवे भयंकर भोंवरे उत्पन्न होत आहेत. त्या भोंवण्यांत आमचे कलाकार आज सांपडले आहेत.

हे सर्व लेखक मध्यमवर्गांतूनच पुढें आले आहेत आणि मध्यमवर्गाच्या पद्धतीनेच त्यांची जीवनयात्रा सुरू आहे. लहानाचे मोठे होत असतांना श्रमजीवी वर्गापेक्षां संपन्न वर्गाचाच आदर्श त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभा होता. झाडाची वाढ त्याला मिळणाऱ्या खताच्या प्रकारावर थोडीफार अवलंबून असतेच असते ! वाङ्मयनिर्मितीला आवश्यक असलेल्या व्यक्तित्वाचेहि तसेच आहे. आमच्या आजच्या लेखकांच्या प्रतिभेवर जे जे सामाजिक किंवा वाङ्मयीन संस्कार झाले आहेत ते जवळजवळ एका पिढीपूर्वीच्या कला, नीति, संस्कृति, समाजरचना इत्यादिकांच्या कल्पनांचे आहेत. समुद्रांतली वाळू जशी कणाकणानें पायाखाळून जाते, त्याप्रमाणें सर्व सामाजिक कल्पना व मूल्ये पूर्वीप्रमाणें हळूहळू बदलत राहिलीं असतीं तर आमच्या लेखकांच्या आजच्या कलाकृतींत विसंगतपणा किंवा विलक्षणपणा आढळला नसता. पण अवध्या पंचवीस वर्षांत जग दोन महायुद्धांच्या फेऱ्यांत सांपडलें. दोन तपांत काळ दोन शतके धावून गेला. विद्युद्देगानें धावणारा हा काळ आमच्या लेखकांना फरफटत आपल्या मागून ओढून नेत आहे. पण त्यांचीं मनें मात्र अजून मागच्या काळांतच रेंगाळत आहेत. लेखनकला ज्या रसानें आपलीं चित्रे रंगविते, तो मानवी अंतःकरणाच्या सुखदुःखांतूनच उत्पन्न होत असला तरी आपले जीवन आतां पूर्वीइतकें व्यक्तिनिष्ठ राहिलें नाहीं, या कल्पनेचें आमच्या कलाकारांना अजून पूर्ण आकलनच करतां येत नाहीं. समुद्राच्या अफाट विस्ताराला भिऊन नदी कधीं मार्गें फिरली आहे का ? काळाच्या प्रवाहाशी कलावन्तानेंही तसेच समरस झालें पाहिजे. ही समरसता आमच्या आजच्या लेखकांत स्पष्टपणें दिसत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर नवीं सामाजिक मूल्ये व जुनीं वैयक्तिक मूल्ये यांचा जो विलक्षण संग्राम सध्यां सुरू आहे, त्यांत आपण कुणाची बाजू घ्यावी या विषयींही ते साशंक आहेत. या साशंक वृत्तीचीं उदाहरणें सध्यांच्या वाङ्मयांत हवीं तेवढीं मिळतील. आजचे अग्रगण्य कादंबरीकार प्रो. फडके यांची ' इंद्रधनुष्य ' ही ताजी कादंबरी घ्या. या कथेंत एका तरुणीची प्रेमकथा त्यांना रंगवायची होती. पुरुषाचें

प्रेम हें शरीरसुखनिरपेक्ष असावें ही त्या मुलीची कल्पना आणि त्या कल्पनेचा फोलपणा यांचें चित्रण त्यांना करायचें होतें. पण हें चित्रण करतांना त्यांनीं तिला समाजसत्ता-वादावरलीं पुस्तकें वाचायला लावलें आहे आणि खेड्यापाड्यांतल्या दुर्गोरगरिवांविषयीं तिच्या अंतःकरणाला तळमळायलाही लावलें आहे. तसें पाहिलें तर मानसशास्त्रांतल्या ज्या कोड्यावर त्यांनीं ही कादंबरी उभारली आहे, त्याचा या विशिष्ट पार्श्वभूमिशीं काय संबंध आहे ? त्यांनीं सरळ नायिकेच्या या किंचित् विचित्र अशा प्रेमाची कथा लिहिली असती, तर या कथेमध्ये पुरोगामी असें कांहीं नाहीं असा कुणी तरी आक्षेप घेतला असता ! वरें, या आक्षेपाला फडके इतके भितात म्हणावें तर 'उन्माद' कादंबरींत मजुरांचा कैवारी होणारा नायक निर्माण करूनही ते प्रेम, प्रतिष्ठा व देशभक्ति या तिन्ही उन्मादांना एकाच पंक्तींत बसवितात !

फडक्यांच्यासारख्या चतुर कलावंतानें असें गोंधळांत कां पडावें ? मसाल्याकरितां जिन्न्यामिन्न्यापासून दगडफुलापर्यंत अनेक जिन्नस गोळा करणाऱ्या गृहिणीप्रमाणें आमच्या कथाकारांनीं प्रेम, गांधीवाद आणि मजुरांचा संप या सर्वांचें संमिश्र चित्रण करण्याचा अट्टहास कां करावा ? आपल्या भोंवतालचें जीवन प्रामाणिकपणें रंगविण्याची कलावंतांना भीति कां वाटावी ? कुटें शृंगाराचा रंग उधळ, कुटें राजकारणाचा मुलामा दे असें केल्याशिवाय कथा मोहक होतच नाहीं अशीं त्यांची समजूत कां व्हावी ? 'Citadel' या कादंबरींत एका डॉक्टराचें साधेच आयुष्य क्रोनिननें किती सुंदर रीतीनें चित्रित केलें आहे ! त्यांत प्रेम आहे, ध्येय आहे, कटु-व्यवहार आहे, सर्व कांहीं आहे; पण तें सर्व वास्तव आहे. अगदीं सामान्य वाचकाला आपले विचार, आपल्या भावना आणि आपले अनुभव यांचा साक्षात्कार या कादंबरींत झाल्यावाचून राहात नाहीं. आमच्या कलावंतांनीं डॉक्टर, वकील, शिक्षक, न्यायाधीश पुष्कळ पाहिले असतील, पण त्यांचें अशा उत्कट प्रामाणिकपणानें साधेंसुधें चित्रण करण्याची कल्पना त्यांना कधीं सुचली आहे काय ? 'Beware of human pity' या कादंबरींत इवाइग्ननें एक विलक्षण विषय घेऊन त्याची किती नवीन दृष्टीनें मांडणी केली आहे ! 'दुवळी दया जगांत उपयोगाची नाहीं. ती एक प्रकारची मनाची विकृति आहे' हें त्यानें या कादंबरींत काव्यपूर्ण रीतीनें विशद केलें आहे. कथानकाची उगीच गुंतागुंत न करतांही त्याची ओढ शेवटपर्यंत राहिल अशी दक्षता घेतली आहे आणि प्रत्येक भूमिकेच्या लहानसहान छटा इतक्या नाजूक कलमानें रंगविल्या आहेत कीं वाचकाला कशाचें कौतुक करावें नि कशाचें करूं नये हेंच कळेनासें होतें.

अशा तोलाच्या किंवा इतक्या वाङ्मयीन मोलाच्या ललितकथा आपल्याकडेही निर्माण होतील; पण त्याकरतां आमच्या लेखकांनीं जीवनाच्या संग्रामांत पराभूत झालेल्या मध्यमवर्गाच्या दृष्टीनें जगाकडे पहायचें सोडून दिलें पाहिजे. आपली आजची कुचंबणा विसरण्याकरतां मध्यमवर्गाला उन्मादक आणि उथळ वाङ्मय हवें आहे. जें आयुष्यांत मिळत नाहीं तें कल्पनेनें मिळविण्यासाठीं त्याची धडपड चालली आहे.

वि. स. खांडेकर

पराभूत मनुष्याने कुठलीही पळवाट शोधायी यांत नवल तें काय ? क्षुद्र व क्षुल्लक
विषयांवर वरच्यावर होणारें वर्तमानपत्री अकांडतांडव, कोण कुणाची टोपी अधिक उंच
उडवितों या वावतींत बुद्धिमंतांमध्ये लागलेली स्पर्धा, शृंगाराच्या नांवाखालीं वाढ्यांत
शिरलेली कलाशून्य कामुक चित्रणें, हास्यरसांतला हास्यास्पद उथळपणा या सर्व
दोषांचें मूळ मध्यमवर्गाच्या पराभूत मनोवृत्तींत आहे. या वर्गांत अराजक माजलें
आहे; पण तें बौद्धिक नसून भावनात्मक आहे. व्यक्तिजीवनाच्या आणि समाज-
जीवनाच्या परंपरागत कल्पना बदलल्याशिवाय गत्यंतर नाही हें त्याला स्पष्ट दिसूं लागलें
आहे. पण साप जशी कात टाकतो, त्याप्रमाणें कुठल्याही वर्गाला मनांत दृढमूल
झालेल्या आणि सुखकारक वाटणाऱ्या कल्पना टाकून देतां येत नाहीत. या रस्सीखेचींत
आमचे स्वतंत्र बुद्धीचे लेखकसुद्धां दिङ्मूढ होऊन जात आहेत !

उदाहरणार्थ व. गो. जोशी यांची ' प्रवासी ' ही सुंदर गोष्ट पाहावी. या गोष्टींतला
' मी ' आगगाडींत भेटलेल्या एका भिकान्याशीं सहानुभूतीनें वागतो आणि त्याला
जवळ बसवून चहा प्यायला देतो. पुढें गोष्ट या दृष्टीनें कांहींच घडत नाही; पण त्या
' मी 'नें आपल्या मनांतले जे विचारतरंग सांगितले आहेत ते पाहण्यासारखे आहेत !
तो म्हणतो—

' आणि मग आमच्या डब्याला एक चर्चला विषय मिळाला.

कुणी माझी चेष्टा करूं लागले. कुणाला माझ्या या सहानुभूतीचे कौतुक वाटूं लागलें.

आणि मी मात्र मनांत विचार करूं लागलों कीं ' मी जें त्या भिकान्याशीं वागत
होतों ती निर्भळ दया होती का ? '

माझें मनच याला होकारार्थी उत्तर देऊं शकत नव्हतें.

आपण जी दया दाखवितों, ती अगदीं निर्हेतुक असते असें मला तरी वाटत नाहीं.
ती दया भीतीच्या पोटीं उत्पन्न झालेली असते.

' आज तो अडचणींत आहे—तो माणूस आहे—आपणही माणूसच आहोंत—आज
तो अन्नान्नदर्शेंत आहे—आपणही उद्यां कदाचित्—? '

अशा एका अस्पष्ट विचाराची भीति आपल्या मनाला कंप आणतें—आणि त्या
कंपनानेंच आपला हात दातृत्वासाठीं आपल्या खिशाकडे वळतो !

या गोष्टींतला ' मी ' बुद्धिमान् आहे यांत शंकाच नाही. पण त्यानें उद्यांचा जो
विचार केला आहे तो किती संकुचित दृष्टीनें ! त्याला वाटतें—जग हें असेंच चालायचें !
जगांत लाखों लोक असेच भिकारी राहायचे ! त्या अडाणी भिकान्याइतकाच आजचा
हा सुशिक्षित ' मी 'ही दैववादी आहे. मानवी जीवन ही त्याच्या दृष्टीनें एक सोडत आहे !
या सोडतींत चौघांना मोठीं वृक्षसै मिळायचीं आणि चार हजारांनीं हात हलवीत
बसायचें असें विधिलिखितच आहे !

पण तत्त्वज्ञानाचा आव आणणारा हा ' मी ' सामाजिकदृष्ट्या किती दुबळ्या
वाटतो ! हाच दुबळेपणा सानेगुरुजींच्या ' सती ' या कादंबरींत निराळ्या स्वरूपांत

आढळून येतो. या कादंबरीच्या प्रस्तावनेत पुरुषत्वहीन पतीशीं दुर्दैवाने जखडल्या जाणाऱ्या स्त्रियांचे दुःख लेखकाने स्वतःला माहित असलेल्या सत्यकथा देऊन वर्णन केले आहे. पण त्याने जी कथा लिहिली आहे, तिच्यांत मात्र अशाच प्रकारच्या एका तरुण स्त्रीची आपल्या म्हाताऱ्या नवव्यावरली उत्कट भक्ति चित्रित करून ती पतीच्या शवाबरोबर सती जाते असे त्याने दाखवले आहे. जवळजवळ अद्भुतरम्य वाटणारी ही गोष्ट आपल्या कुशल कलमाने रंगविण्यापेक्षा प्रस्तावनेत ज्या दुर्दैवी स्त्रियांचा उल्लेख केला आहे, त्यांच्यापैकीं एकीची करुणकथा रंगविण्यांत साने गुरुजींनीं आपली शक्ति खर्च केली असती तर ? तर ती कथा इतकी उदात्त ठरली नसती ! चारी बाजूंनीं कोंडमारा झालेला मध्यमवर्ग आज ज्या अनेक पळवाटा शोधीत आहे, त्यांतलीच स्वप्नाळू उदात्तता ही एक आहे. पण सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने स्वप्नाळू उदात्तता ही मोहक विकृततेइतकीच भ्रामक आहे. गांधीवादावर राजकारणी दृष्टीने अनेक मराठी कादंबरीकारांनीं हल्ला चढविला आहे. पण त्याचा हा असला मोहक उदात्तपणा सामान्य मनुष्याच्या जीवनाशीं किती विसंगत आहे आणि त्याच्या विकासाला तो किती मारक आहे, हे मात्र अव्यापि कुणीच दाखविलेले नाही.

फडके, माडखोलकर, अत्रे, य. गो. जोशी, साने गुरुजी वगैरे आजच्या अत्यंत लोकप्रिय लेखकांच्या ललितकथांच्या या ओझरत्या चिकित्सेवरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येईल. या पिढीचे लेखन अतिशय वेधक होत आहे. पण त्यांच्यांत भेदकपणा मात्र नाही. कलाकाराच्या प्रतिभेवर सामाजिक जीवनाचे कलम होणे आवश्यक आहे या वावरीत आतां वाद उरलेला नाही. पण असले कलम फार नाजूक हाताने करावे लागते, हे अजून अनेक नामवंत लेखकांना उभगलेले नाही. घसमुसळेपणाने कलम बांधल्यामुळे मूळ झाड दुखावले गेले, अशीच उदाहरणे फार ! शिवाय जे कलम करावयाचे त्याचे गुणावगुण जाणण्याची पात्रताही कमी ! कांहीं तरी नवीन हवे ही तळमळ अत्यंत तीव्रतेने उत्पन्न झाली आहे, पण ते नवीन काय आहे—याची स्पष्ट कल्पना मात्र कुणाही लेखकाला नाही. कुणी नवमतवादाच्या निशाणाखालीं काम-विकृतीचीं चित्रे रेखाटीत आहेत, कुणी पुरोगामी वाङ्मयाची पाटी लावून लाठीमारापेक्षां नायिकेच्या प्रेमकटाक्षानेच नायक अधिक घायाळ झाल्याचे दाखवित आहेत, तर कुणी जीवनसंग्रामांतल्या सैनिकांना संदेश म्हणून 'खा, पी आणि मजा कर' या महामंत्राचा उपदेश करित आहेत.

यांपैकीं अनेक लेखकांना आपण बंडखोर आहो असा अभिमान वाटतो. पण ब्राह्मण्य म्हणजे बंडखोरपणा नव्हे ! पतंग कितीही उंच गेला म्हणून तो कांहीं विमानाची बरोबरी करू शकत नाही. लोकांना विचित्र वाटणारा कुठलाही बदल ही क्रांति होऊ शकत नाही. उत्कृष्ट लेखकांची कला ही तपस्थेच्या पोटीं जन्माला आलेली असते. पण ही तपश्चर्या 'ज्याच्या डोक्यावर मी हात ठेवीन तो भस्म झाला पाहिजे' असा वर मागून घेणाऱ्या भस्मासुराची नसते, तर पाताळांत दग्ध होऊन पडलेल्या

पितरांचा उद्धार व्हावा म्हणून स्वर्गांतून गंगेला खाली उतरायला लावणाऱ्या भगीरथाची असते.

आमचे आजचे लेखक अशी उज्ज्वल तपश्चर्या करीत आहेत काय ? आगामी समाजक्रांतीचीं स्वप्ने पाहण्याइतकी दिव्य दृष्टि त्यांनीं प्राप्त करून घेतली आहे काय ? वंडखोर मनुष्याच्या पायांत कालाच्या पुढें धावण्याची शक्ति असावी लागते, हें त्यांनीं ओळखलें आहे काय ?

या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे होकारार्थी आलीं असतीं तर जीवन हें एक विलासमंदिर आहे, असल्या कल्पनांशीं आमचे कलाकार खेळत बसले नसते ! मूर्तिभंजनाची अत्यंत आवश्यकता असलेल्या या काळांत प्रीतीच्या परदेशी पुतळ्यांची पूजा करीत बसण्यांत आम्हांलाहि आनंद वाटला नसता ! गांधीवाद ही नुसतीं आंधळी कोशिंबीर आहे अशी टीका करून कृतकृत्य होण्यांतच आमच्या बुद्धिमतांना धन्यता वाटली नसती ! कारुण्याच्या महापुरांत समाज बुडून जात असतांना त्यांचीं प्रतिबिंबे म्हणून शृंगार आणि हास्य यांना प्राधान्य देणारीं चित्रे काढण्यांत आमचे प्रतिभावंत रंगून गेले नसते !

शृंगार आणि हास्य या रसांचें महत्त्व मी मुळींच कमी मानीत नाहीं. व्यक्ति-जीवनांत त्यांचें स्थान अलौकिक आहे. शृंगार ही जशी जीवनाची संजवनी आहे, त्याप्रमाणें हास्य हा आयुष्यांतला कल्पवृक्ष आहे. पण व्यक्तिजीवनांत सौंदर्य आणि माधुर्य आणणारे हे दोन रस आज ज्या पद्धतीनें आळविले जात आहेत त्या पद्धतींत आणि दुःख विसरण्याकरितां दारूचा प्याला तोंडाला लावणाऱ्या बुद्धिमान् मनुष्याच्या वर्तनांत काय अंतर आहे ? जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत-मग तें प्रीतीचें असो, कीर्तीचें असो, कर्तृत्वाचें असो अथवा पैशाचें असो-मध्यमवर्ग पराभूत होऊन माघार घेत आहे. या पराभवाचें शल्य कुठल्यातरी उन्मादांत विसरून जावें अशी तो धडपड करीत आहे; आणि आजचे अनेक लेखक त्याची ही मागणी पुरविण्याकरितां शृंगार आणि हास्य यांचीं चित्रे जणूं कांहीं कालिदासाच्याच काळांत आपण आहों अशा कल्पनेनें, रंगवीत आहेत.

शृंगार आणि हास्य हे मुख्यतः व्यक्तिनिष्ठ रस आहेत हें मला मान्य आहे. पण मानवजातीच्या याल्यांत त्यांचे जें स्वरूप होतें तेंच आज कायम ठेवण्याचा आमचा अट्टाहास चुकीचा नाही का ? विलासी वातावरणांत वाढलेल्या श्रीभंत लोकांकरितां ज्या वेळीं कवि काव्ये करीत होते, त्या वेळच्या शृंगाराचे किती गिरवून नव्या नव्या पुस्त्या काढण्याचें काम आमच्या लेखकांनीं आतां बंद करायला नको काय ?

आजच्या समाजाला शृंगार हवा आहे. पण तो भूल म्हणून नको आहे, गुंगी आणणारें मद्य म्हणून नको आहे ! दमल्याभागल्या जीवाला ताजेंतवानें करणारें निर्मळ पाणी म्हणून तो हवा आहे. आजच्या समाजाला मोहांध करणाऱ्या कामकथा नको आहेत. त्याच्या उघडलेल्या डोळ्यांना जीवनाचें सत्यस्वरूप दाखविणाऱ्या प्रेमकथा हव्या आहेत ! ज्या प्रीतीमध्ये पंचमहाभूतांची शक्ति सांठविलेली असते तिचें दर्शन

घेण्याला तो उत्सुक झाला आहे. प्रेम हा रोग नाही, तें औषध आहे-अगदीं गोड औषध आहे-या सत्याच्या प्रचीतीकडे तो आशाळभूतपणानें डोळे लावून बसला आहे. इंद्रधनुष्याप्रमाणें प्रीतीमध्ये जे विविध रंग आहेत त्याचें चित्रण आजच्या आपल्या वाङ्मयांत विपुलतेनें होऊं लागलें, प्रणयकथेइतकेंच प्रपंचकथेलाही जर कलाकारांनीं महत्त्व दिलें, प्रीतीचा उगम शारीरिक आकर्षणांत असला तरी तिचा विस्तार मना-मनांच्या मिळणीनें होतो, वेलीला फूल यावें त्याप्रमाणें उपभोगांतूनही भक्ति उदय पावूं शकते इत्यादि जीवनांतले खोल अनुभव जर आमच्या कलावंतांनीं आत्मीयतेनें चित्रित केले तर ते काय वाचकांना आवडणार नाहीत ?

शृंगाराइतका हास्यरस व्यक्तिनिष्ठ नाही. कामविषयक विकृति आणि वैयक्तिक विडंबनें यांच्याभोंवतीं पिंगा घालीत राहिल्यामुळे त्याचें सामाजिक महत्त्व ज्या कुणाला पटत नसेल, त्यानें चॅप्लीनचे 'Modern Times' आणि 'Great Dictator' हे दोन चित्रपट अवश्य पाहावेत. हें सामर्थ्य मराठी कथाकारांनी पैदा केलें पाहिजे. समाज-वृक्षावर वाढलेली सर्व बांडगुळे हंसत हंसत छाटून टाकण्याचें केवढें तरी मोठें कार्य आजच्या पिढीला करावयाचें आहे. आपल्या राजकारणापासून आपल्या वैयक्तिक जीवनापर्यंत जीं नवीं नवीं ढोंगें नित्य निर्माण होत आहेत, त्यांचा परिणामकारक परिस्फोट करायला हास्यासारखे दुसरें हत्यार नाही. पण असा अभिजात हास्यरस निर्माण करण्याचें काम अजून आमचे कलावंत हातींच घेत नाहीत. शेतांत तण पेरावें लागत नाही, तें आपोआपच उगवतें. त्याप्रमाणें केवळ कामविकाराला चाळविणारा शृंगार काय किंवा विडंबनबुद्धीला भुलविणारा हास्यरस काय, वाङ्मयांत विपुल प्रमाणांत उत्पन्न होत असतो. या दोन्ही रसांची उच्च, कलात्मक आणि अभिजात निर्मिति करण्याचें कामच कठीण आहे. पण तशा प्रकारची निर्मितीच वाङ्मय आणि समाज या दोघांचेही वैभव वाढवावयाला समर्थ होईल.

शृंगार आणि हास्य यांहून अधिक व्यापक स्वरूपाचे रस तीन आहेत—करुण, वीर व वत्सल. या तिन्ही रसांचा व्यक्तिजीवनाशीं निकटचा संबंध असला तरी सामाजिक रस या दृष्टीनें त्यांचें महत्त्व आज शतपटीनें अधिक आहे. पण हे रस आजच्या आपल्या वाङ्मयांत कितीसे आळविले जात आहेत ? सकाळीं हातांत पडणारें वर्तमानपत्र उघडून त्याच्यावर नजर टाकली तर दीनवाण्या जगाची करुणमूर्ति डोळ्यांपुढें उभी राहते. रानांत वणवा पेटलेला असावा, मोठमोठे वृक्ष कडाडत कोंसळून पडत असावेत, आणि भयभीत झालेल्या पाखरांच्या पंखांचा फडफडाट आणि त्यांच्या चिमण्या पिलांचा चिव-चिवाट तेवढा ऐकूं येत असावा ! दररोज लढायांच्या बातम्या वाचतांना हें दृश्य कुणाच्या डोळ्यांपुढें उभें राहत नाही ? गोकुळात वाढणाऱ्या कृष्णाला मारायला गेलेल्या पूतनेप्रमाणें जगांतल्या माणुसकीच्या नरडीला नख देण्याकरितां आज झोटिंग-शाही थैमान घालीत आहे. कृष्णाचा वध करायला गेलेल्या पूतनेचा जसा त्याच्या हातूनच वध झाला, तसा या माणुसकीच्या हातूनच या झोटिंगशाहीला मृत्यु येईल

यांत शंका नाही. पण अजूनही माणुसकी झोपीं गेली आहे. तिला: जागें करायला करुण-रसाचें आर्त स्वरच हवेत. मग ते सूर आपल्या समाजांतल्या विप्रमतेचें वर्णन करोत, त्या विप्रमतेनें माणसाला माणूस म्हणून जगणें कसें अशक्य करून सोडलें आहे हें सांगोत अथवा महामुद्धाच्या ज्वाळांत ज्यांची राखरांगोळी होत आहे अशा सर्व सुंदर गोष्टींचीं विलापगीतें गावोत !

करुणरसाचा हा सामाजिक आविष्कार आपल्या आजच्या वाङ्मयांत कितीसा सांपडतो ? कांहीं भूतदयावादी लेखकांनीं रेखाटलेलीं दलितवर्गांचीं सरस चित्रे आणि गोरगरिवांचा कैवार घेण्याची रूढि लोकप्रिय होऊं लागल्यामुळे निघूं लागलेल्या त्या चित्रांच्या पुसट नकला, यांच्यापलीकडे मराठी प्रतिभेनें आतां पुढें पाऊल टाकायला नको काय ?

मात्र हें पाऊल टाकतांना एक दक्षता घेतली पाहिजे. मध्यमवर्गांच्या निराश दृष्टिकोनांतून आमच्या लेखकांनीं जगाकडे पाहून चालणार नाही. त्या दृष्टिकोनाचा परिणाम निष्क्रिय, दुसळ्या आणि स्वप्नाळू चित्रणांत होतो. प्रेमभंग झाल्यामुळे जीव देणारा नायक आणि बापाला हुंडा द्यायचें त्राण नाही म्हणून स्वतःला जाळून घेणारी नायिका हीं खोटीं माणसें नाहीत ! पण असल्या दुसळ्या जीवांचीं चित्रे पाहून डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले तरी त्यांत तेज चमकणार नाही ! करुणरसाच्या सामाजिक आविष्कारानें माणुसकी नुसती जागृत करून आतां चालणार नाही. त्या माणुसकीला एका मोठ्या लढाईला तयार केली पाहिजे. अज्ञानाशीं, दारिद्र्याशीं, विप्रमतेशीं, झोटिंगशाहीशीं माणसाला माणूस होऊं देण्याच्या आड येणाऱ्या प्रत्येक रूढीशीं, अन्यायाशीं आणि राक्षसाशीं ही लढाई व्हायची आहे. मानवतेविषयीं मनामध्ये निःसीम वात्सल्य उत्पन्न झाल्यावांचून आणि त्या वात्सल्याची काहण्याला जोड मिळाल्यावांचून वीररसाला सामाजिक अधिष्ठान मिळत नाही. आपल्या आजच्या वाङ्मयांत त्याचें जें अगदीं अंधुक आणि कृत्रिम चित्रण आढळतें त्याचीं कारणें गेल्या वीस वर्षांच्या आपल्या अश्रद्धेयहीन जीवनांत आहेत. चिपळूणकरटिळकांनीं स्वदेशभक्तीचे जे धडे महाराष्ट्राला शिकविले, ते कानांत घुमत असल्यामुळेच परांजपे आणि खाडिलकर यांच्या ललित कृतींतून तेजानें रसरसलेले वाङ्मय बाहेर पडले. राजवाडे आणि आगरकर यांनीं सामाजिकसुधारणेचें जें तत्त्वज्ञान महाराष्ट्राला सांगितलें, त्याचा रम्य आविष्कार हरिभाऊ आपटे आणि श्रीपाद कृष्ण कोल्हाटकर यांच्या वाङ्मयांतून झाला. केळकर व वामनराव जोशी यांनीं व्यवहार व तत्त्वज्ञान या भिन्न दृष्टिकोनांतून या प्रगतिपर विचारांना जसा हातभार लावला, तसा गडकरी व वरेरकर यांनी काव्य व प्रचार या अगदीं भिन्न मार्गांनीं त्यांचा यथाशक्ति पुरस्कार केला.

अशा स्थितींत १९२० मध्ये भारताच्या राजकीय क्षितिजावर गांधीजींचा उदय झाला. त्यांच्या तत्त्वज्ञानांत टिळक व आगरकर यांच्या बहुतेक आकांक्षांचा समावेश झाला होता. पण त्याची मोहिनी महाराष्ट्राला पडली नाही. कारण या नव्या तत्त्वज्ञानाचें

अधिष्ठान बुद्धि नसून अंधश्रद्धा होती ! बुद्धिवाद्यानें प्रेमानें स्वागत करावें इतका गांधीवादाचा आत्मा स्वच्छ व स्पष्ट नाही. त्याच्यांत गूढताच अधिक आहे. एक अगदीं साधें उदाहरण पाहा. बालविधवा पाहून गांधीजींचें मन अनुकंपेनें द्रवून जातें, ते पुनर्विवाहाचा पुरस्कारही करतात. पण दारिद्र्यामुळे संततिनियमनाचा पुरस्कार करणें आज आवश्यक आहे असें कुणी म्हटलें तर तें मात्र त्यांना पटत नाही. अधिक संतति नको असेल तर विवाहित जोडप्यानें नैष्ठिक ब्रह्मचर्य पाळावें असा ते हंसतमुखानें उपदेश करतात !

व्यक्ति या दृष्टीनें बुद्ध किंवा ख्रिस्त यांच्याप्रमाणें गांधी ही एक युगप्रवर्तक विभूति आहे हें महाराष्ट्रानें आनंदानें मान्य केलें. पण प्रभावी व्यक्तित्व म्हणजे मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान नव्हे असें त्याला मनःपूर्वक वाटत होतें. व्यक्तिजीवनाचीं सर्व उच्च मूल्यें समाजजीवनाला लावून एका बलाढ्य साम्राज्यशाहीवर विजय मिळविणें किंवा चाळीस कोटींचें एक नवें स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करणें शक्य नाही असें त्याची सदसद्विवेक-बुद्धि म्हणत होती. व्यक्तीच्या जीवनांत आत्मिक जाणिवेला थोडाफार अर्थ असला तरी सामाजिक जीवनांत ती एक अर्थशून्य गोष्ट होते, भौतिक मूल्यें हींच खरीं सामाजिक मूल्यें होत, या गोष्टीकडे गांधीजींनीं पहिल्यापासून कानाडोळा केला आहे.

याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. महाराष्ट्रानें गांधीजींना राजकारणांत साथ दिली ती दुभंगलेल्या मनानें—त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला तोहि अडखळणाऱ्या जिभेनें ! महाराष्ट्राची बुद्धि गांधीजींच्या मागून निःशंक मनानें कधींच गेली नाही आणि महाराष्ट्राची वाणी पूर्ण आत्मीयतेनें कधीं चरखागीतहि गाऊं शकली नाही.

या परिस्थितीचा परिणाम मराठी वाङ्मयावरही झाला. ध्येयाचें स्फूर्तिदायक निशाण समोर नसल्यामुळे १९२० ते १९३० या दशकांत सर्व उदयोन्मुख साहित्यिक कलेच्या ध्वजाखालीं गोळा झाले. रविकिरणमंडळाचें काव्य, फडक्यांच्या कादंबऱ्या आणि आजच्या अनेक लोकप्रिय लघुकथालेखकांच्या आरंभीच्या कथा याच काळांत निर्माण झाल्या आहेत.

पण केवळ कलेच्या विकासानें प्रतिभेचें पूर्ण समाधान होऊं शकत नाही. तिला कांहीं तरी चुकल्याचुकल्यासारखें वाटूं लागतें. देहाच्या शृंगारानें मनाची भूक भागत नाही. महालांतल्या मंचकावर पडलेल्या विलासी राणीला खिडकींतून दूरवर दिसणाऱ्या देवळाच्या शिखराकडे पाहून हुरहूर लागावी अशी तिची स्थिति होते. वात्सल्यावांचून जशी स्त्रीच्या जीवनाला पूर्णता येत नाही, तसा ध्येयवादावांचून प्रतिभेलाही पुरा बहर येत नाही. १९३० ते १९४० या दशकांतल्या मराठी लेखकांच्या वाङ्मयांत या मनःस्थितीचें निश्चित प्रतिबिंब पडलें आहे. पण हें प्रतिबिंब अंधुक आहे—तें गोंधळलेल्या मनाचें श्रोतक आहे !

नाहीतर १९३० च्या सत्याग्रहाच्या चळवळीच्या प्रचंड लाटांचे प्रतिध्वनि मराठी वाङ्मयात विपुल प्रमाणांत ऐकूं आल्यावांचून राहिले असते काय ? गांधीजींची

दांडीयात्रा हा एका दृष्टीने महाकाव्याला योग्य असा विषय होता. पण मेळ्याचीं पदे /
 करणाऱ्या कवीपेक्षां अधिक उच्च दर्जाच्या महाराष्ट्रीय प्रतिभावंतांना तो स्फूर्ति देऊं /
 शकला नाही. १९३२-३३ पासून आमचे लेखक या चळवळीचा उपयोग आपल्या
 कथा सजविण्याकडे करूं लागले. तुरुंगांत जाणें अथवा लाठीमारांत सांपडणें इत्यादि
 गोष्टींनीं नायकाच्या अगर नायिकेच्या स्वभावचित्राला उठाव आणण्याची सोय झाल्या-
 मुळें मराठीतल्याच काय, पण हिंदुस्थानांतल्या बहुतेक सर्व लेखकांनीं मनांतल्या मनांत
 सत्याग्रहसंग्रामाबद्दल गांधींचे आभार मानले असतील ! पण मराठी कथाकार या
 संग्रामाच्या तत्त्वज्ञानाशीं समरस कधींच झाले नाहीत. या विराट् राष्ट्रीय आंदोलनांतली
 कल्पनारम्यता संपते न संपते तोंच राजकीय क्षेत्रांत गांधीवादावर हल्ले चढूं लागले. या
 हल्ल्यांचे प्रतिध्वनि मराठी कथावाङ्मयांतही भराभर ऐकूं येऊं लागले. या सर्व टीकांतून
 एक गोष्ट स्पष्ट दिसते-महाराष्ट्राला अजून कोणत्याही नव्या ध्येयाचें आकर्षण वाटत
 नाही. मराठी कथेला वातावरणाचा अद्ययावत्पणा आणण्याचें आणि तिला थोडीफार
 राजकीय डूब देण्याचें कार्य गांधीवादावरल्या टीकेनें झालें असेल. पण हरिभाऊ आपटे
 आणि खाडीलकर यांनीं ज्या जिव्याळ्यानें आपल्या कथा लिहिल्या तो जिव्हाळा आज-
 कालच्या कुठल्याच कलाकृतींत दिसून येत नाही ! आपले बहुतेक कथाकार, बखरकार
 आणि टीकाकार होऊं पाहत आहेत.

कथाकार जीवनाचा टीकाकार झाला तरी त्याची टीका विधायक असायला
 हवी-त्याला उद्योगांचीं स्वप्नें रंगवितां यायला हवीत-त्याला नवी सृष्टि निर्माण करतां
 यायला हवी ! पण आजकालच्या आमच्या कथा निर्मितीच्या या निकषावर घांसल्या
 तर त्यांत हिणच अधिक भरलें आहे असें आढळून येईल. नदीचें पात्र आटल्यावर
 पात्रांत ठिकठिकाणीं खडे खणून लोक जसें कष्टानें थोडें थोडें पाणी पैदा करतात
 त्याप्रमाणें आम्ही कलावंत इकडून तिकडून गोळा केलेल्या प्रसंगांनीं आपलीं कथानकें
 सजवीत आहो. या सजावटींत भरदारपणा नाही, भव्यता नाही, वैचित्र्य नाही आणि
 प्रो. फडक्यांचा एकुलता एक अपवाद सोडला तर रेखीव रचनेचें कौशल्यही नाही.
 फडक्यांचा राजाभाऊ किंवा माडखोलकरांचा सर महादेव ठाकूर यांच्यासारख्या
 अलीकडल्या जिवंत स्वभावचित्रांची यादी करूं लागल्यास हाताच्या सर्व बोटांनासुद्धां
 तसदी पडणार नाही.

असें कां व्हावें ? फडक्यांची प्रतिभा काय हरिभाऊ आपट्यांच्यापेक्षां कमी
 दर्जाची आहे ? अन्यांची कल्पकता काय अच्युतराव कोल्हटकरांची बरोबरी करूं
 शकणार नाही ? माडखोलकरांचे वाङ्मयगुण काय शिवरामपंत पराजप्यांशीं तुलना
 पावूं शकत नाहीत ?

आमच्यांत आज प्रतिभेची उणीव नाही; जीवनाच्या व्यापक जाणिवेची उणीव
 आहे. कलोपासनेला लागणाऱ्या उत्कट प्रामाणिकपणाची उणीव आहे ! वाङ्मयनिर्मिती
 ही एक प्रकारची तपश्चर्या आहे हें आम्हांला कळतें; पण वळत मात्र नाही. कुठलीही

तपश्चर्या पुरी झाली तर सिद्धि प्राप्त होते; पण ती मध्येच भंग पावली की सारे कष्ट फुकट जातात हा अनुभव आम्ही पदोपदी विसरत आहो. लहान मुलांमध्ये कोण लवकर जेवतो ही जशी स्पर्धा लागावी, तशी थोर साहित्यिकांत कोण किती वेळांत लिहितो याची जणू कांहीं शर्यतच लागली आहे. या यांत्रिक घाईच्या मुळाशीं लेखकांचें दार्ढ्यच असतें तर गोष्ट निराळी ! पण दारिद्र्यापेक्षांही अंधआत्मविश्वास आणि कलेला आवश्यक असणाऱ्या उदात्त उन्मादाचा अभाव हे दोषच आजच्या वाङ्मयाला अधिक नडत आहेत. 'अर्धांगी' चित्रपटांतला 'झटपट विद्यालय' काढून विद्यार्थ्यांच्या एका वर्षांत सात यत्ता पुण्या करणारा दामू मास्तर आम्हांला हास्यास्पद वाटतो ! पण वाङ्मयनिर्मिति करतांना आपणही दामूमास्तराचेंच अनुकरण करीत आहो याचें मात्र आम्हांला भान राहत नाहीं. कुणाच्याही विपुल लेखनावद्दल माझी तक्रार नाहीं. पण इमारत जेवढी उंच उठवामची असेल तेवढा पायाही खोल खणावा लागतो, या गोष्टीचें आमच्या कलाकरांना स्मरण आहे कुठें ?

उत्कृष्ट वाङ्मय हा भावनाशील हृदयाचा उचंबळून आलेला उद्गार असतो ! या उद्गारांत जगांतलें दुःख आणि दैन्य पाहून असह्य वेदनेनें तळमळणाऱ्या आत्म्याचा आक्रोश हवा-जगांतलीं ढोंगे आणि सांगें पाहून हंसणाऱ्या मनाचा खळखळाट हवा-जगांतलें धैर्य आणि शौर्य पाहून उत्साहानें टाळ्या पिटणाऱ्या हृदयाचा उत्कट आनंदही हवा. हा आक्रोश, हा खळखळाट आणि हा आनंद आजच्या आमच्या ललित-कथेंत कमी प्रमाणांत आढळतो याचें कारण एकच आहे-आमच्या साहित्यिकांचें संकुचित व्यक्तित्व. सर्वंध गांवाला पाणी पुरविण्याकरतां गांवाजवळच उंचावर जसा पाण्याचा खजिना बांधावा लागतो, त्याप्रमाणें सर्व समाजाला आपल्या सजीवतेनें हलवून सोडणाऱ्या ललितकथेच्या निर्मात्यांनीं आपल्या मनाची उंची आणि अनुभवांचा सांठा हीं नेहमीं वाढत राहतील अशी दक्षतेनें काळजी घेतली पाहिजे. या बाबतींत आजचा एकही कथाकार हरिभाऊंची बरोबरी करूं शकत नाहीं. विकासशील व्यक्तित्वा-शिवाय ललितलेखक द्रष्टा होऊं शकत नाहीं. पण या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे आजच्या सुंदर ललित कथांत समाजाच्या विशाल आणि सखोल चित्रणा-पेक्षां आत्मचरित्र व कल्पनारम्यता यांचेंच विलक्षण मिश्रण झालेलें आढळतें. जमीन भाजून काढली कीं तिच्यांत ज्याप्रमाणें चांगलें पीक येतें, त्याप्रमाणें लेखकांचें व्यक्तित्व जगांतल्या विविध अनुभवांशीं समरस होऊन, घोळून आणि पोळून निघाले म्हणजे सामान्य मनुष्याला न दिसणाऱ्या गोष्टी त्याला दिसूं लागतात-उज्ज्वल भविष्याचीं भव्य चित्रें त्याच्या डोळ्यापुढें नाचूं लागतात.

हा भव्यपणाचा गुण आमच्या आजच्या ललितकथेंत तर नाहींच. पण १९२०-१९३० या कालखंडांत तिनें संपादन केलेलें कलासौंदर्यहि ती टिकवूं शकेल किंवा काय याविषयीं रसिकांच्या मनांत शंका उत्पन्न होऊं लागली आहे. केवळ कलाविलासानें कुठल्याहि साहित्यिकाला आत्मप्रगटनाचा अनिर्वचनीय आनंद मिळत नाहीं हें खरें

असलें तरी कला आणि प्रचार यांचें जवरदस्तीनें लग्न लावून त्या दोघांच्या दररोजच्या भांडणांनीं कान किटवून घेण्यापेक्षां लेखकानें आपल्या कलेला कुमारिका ठेवणें अधिक वरें. हा कटु अनुभव सध्यांच्या अनेक नीरस ललितकथा देत आहेत. शालजोडी आणि घोंगडी हीं दोन्हीं आपापल्यापरी सुंदर आणि उपयुक्त अशीं वस्त्रें आहेत, पण ह्या दोन्हींचा निम्मानिम्मा भाग घेऊन त्यांची गोधडी शिवली तर ती नुसती विशोभितच दिसणार नाही तर ती निरुपयोगी होईल. आजची सर्वसामान्य मराठी ललितकथा अशीच घेडगुजरी झाली आहे. ती परिणामकारक प्रचारही करूं शकत नाही आणि कलेचा रम्य आविष्कारही करूं शकत नाही. कलेचा उगम संघर्षांइतकाच संग्रामांत आणि संग्रामांत आहे या गोष्टीकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळें कित्येकांच्याकडून कथनकलेची इतकी विलक्षण विटंबना होत आहे कीं तिला पाहून दुःशासनानें दरबारांत ओढीत आणलेल्या द्रौपदीलासुद्धां आपली स्थिति बरी असें वाटावें.

आजच्या ललितकथेचे हे मोठे दोष दूर झाले तरीही आमचे ललित लेखक जोंपर्यंत ध्येयशून्य राहतील, आकाशांत डौलानें फडफडणारें सर्वस्पर्शी सामाजिक क्रांतीचें निशाण उभारून त्याच्याभोंवतीं गोळां होण्याऐवजीं आपापलीं चिमुकलीं आणि चित्रविचित्र निशाणें घेऊन त्यांच्यासाठीं लुटुपुटुची लढाई करण्यांतच जोंपर्यंत त्यांना समाधान वाटत राहिल, सामान्य माणसाचें आयुष्य हा आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ आहे असें समजून जोंपर्यंत ते बुद्धिप्रधान बडबड करणारीं बाहुलीं किंवा विकृतीनें रंजविणारीं विलक्षण चित्रें रंगवीत राहतील, तोंपर्यंत आमच्या ललितकथेचें अधिक कलात्मक आणि अधिक परिणामकारक स्वरूप दृष्टीला पडणें अशक्य आहे. स्वतःला बंडखोर म्हणविणाऱ्या सर्व मराठी ललित-लेखकांच्या अंतःकरणांत डोकावून पाहावें, प्रत्येकजण अगदीं सामान्य सुधारक आहे असें आढळून येईल. जीवनाच्या वणव्याची वाढती आग पाहून काल्पनिक प्रेममंदिरांत पळून जाणारे, या आगीचे चटके विसरण्याकरितां उत्तान विनोदाच्या कारंजाखालीं जाऊन बसणारे, भ्रामक तत्त्वज्ञानाचा पडदा डोळ्यांपुढें धरून या आगीपासून आपलें रक्षण होईल असें मानणारे आणि भूतदयेच्या तुपारांनीं हा वणवा विझेला अशी आशा बाळगून घडपडणारे असे अनेक प्रकार या दुवळ्या सुधारकांत दिसून येतील. पण त्यांच्यापैकीं कुणाचेंही वाङ्मय आजच्या काळाच्या अपेक्षा पुण्या करूं शकणार नाही. सामाजिक क्रांति जवळ आणणारें वाङ्मय या लेखकांच्या हातून निर्माण होणार नाही असें नाही, पण त्या आधीं एक क्रांति होणें आवश्यक आहे. ती क्रांति आम्हां लेखकांच्या हृदयांतच व्हायची आहे! व्यक्तिजीवनाचें सौंदर्य आणि स्वातंत्र्य लुप्त करणाऱ्या सर्व गोष्टींची आम्हांला चीड येते. पण एक गोष्ट आम्ही नेहमीं विसरून जातो. व्यक्तिजीवनाचें सौंदर्य आतां व्यक्तीवर अवलंबून नाही, तें समाजावर अवलंबून आहे—समाजजीवनाच्या सौंदर्यावर आणि स्वातंत्र्यावर अवलंबून आहे. समाजजीवनांत सौंदर्य सामर्थ्य आणि साधुत्व यांचा संगम साधणें हेंच आतां आपलें तत्त्वज्ञान आहे. लुळ्यापांगळ्या झालेल्या मध्यमवर्गाचे अश्रु दाखवून आणि उसासे

ऐकवून किंवा त्याला दुःखाचा विसर पडावा म्हणून अश्वहास्य आणि असत्य तत्त्वज्ञान यांचा आश्रय करून मराठी ललितकथा यापुढे प्रगति करू शकणार नाही. उद्यांचा सुंदर महाराष्ट्र निर्माण करणाऱ्या दिव्यशक्तीत तिला स्थान मिळणार नाही !

ज्ञानदेवाने बहुजनसमाजाकरिता गीता मराठीत आणली, तुकारामाने बहुजनसमाजाकरिता वरिष्ठ वर्गाच्या दंभावर कोरडे ओढले, बहुजनसमाजासाठी टिळकांनी सरकारच्या रागालोभाची काडीभरहि कदर केली नाही आणि बहुजनसमाजासाठीच आगरकरांनी स्वतःची प्रेतयात्रा डोळे भरून हंसतमुखाने पाहिली. मराठी वाणीची परंपरा इतकी पवित्र, प्रगतिपर आणि प्रभावशाली आहे. आज भोंवतळी काळोख पसरला असला तरी तो पहाटेपूर्वीचा आहे, हे ओळखण्याचे चातुर्य तिच्या अंगांत आहे. या काळोखाला उजळून टाकणाऱ्या अरुणोदयाची गीते गाणे हेच आतां तिचे कार्य आहे.

अरुणोदयाला नवे युग—नवे जग—कोणतेही नांव दिले तरी यापुढे एकच तत्त्वज्ञान आतां मराठी लेखकांना स्फूर्ति देऊ शकेल. या नव्या तत्त्वज्ञानांत स्वप्नाळूपणाला जागा नाही आणि विषमतेला थारा नाही; या नव्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रभावाने जे जग निर्माण होईल त्यांत एकच जात राहिल—ती म्हणजे माणूस ! या नव्या जगांत एकाच धर्माचा जयजयकार होईल.—तो धर्म म्हणजे माणुसकी ! या जगांतल्या मंदिरांत एकाच देवतेची पूजा होईल—ती देवता म्हणजे समता—जीवनाचा विकास करण्याची समान संधि. या जगांत प्रीतील कोणतीही कृत्रिम बंधने आडवणार नाहीत. पण त्याचबरोबर कामतृप्ति हेच मानवी जीवनाचे सर्वस्व मानून तिच्यामार्गे माणसं वेड्यासारखी धांवत सुटणार नाहीत. या जगांत अनेक लढाया होतील. पण त्या माणसामाणसांमध्ये होणार नाहीत ! त्या मनुष्य आणि निसर्ग, मनुष्य आणि अज्ञान, मनुष्य आणि दारिद्र्य यांच्यामध्ये होतील ! या लढाया कदाचित् अनेक पिढ्यांना लढाव्या लागतील. पण त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखे काय आहे ? पृथ्वीतलावर मनुष्य निर्माण झाल्यापासून तो असल्याच लढाया लढत आला आहे. पशूप्रमाणे जगणाऱ्या रानटी जीवापासून आजच्या सुसंस्कृत मानवापर्यंत मानवजातीचा जो विकास झाला, तो असल्या अनेक लढायांत मिळविलेल्या विजयांमुळेच. या विजयांचे श्रेय बुद्धिखिस्तासारख्या धर्मसंस्थापकांना आहे, लुई पाश्चर व एडिसन् यांच्यासारख्या संशोधकांना आहे, मार्क्स व फ्राइड यांच्यासारख्या शास्त्रज्ञांना आहे आणि इन्सेन-टॉलस्टॉयसारख्या साहित्यिकांनाही आहे. आज मानवाजातीचे विजय अपुरे पडत आहेत. तिला नवे शत्रु उत्पन्न झाले आहेत. पण या नव्या शत्रूंचा निःपात करून ती भविष्यकाळांत सुखी होईल याविषयी मला मुळीच शंका वाटत नाही. मानवतेचे हे जे नवे मंदिर बांधले जात आहे त्याला रानडे, टिळक, आगरकर, रवीन्द्र, गांधी, हरिभाऊ आपटे, जवाहरलाल, सावरकर, रॉय वगैरे अनेक भारतमातेच्या सुपुत्रांनी हातभार लावला आहे. ते मंदिर लवकर उभारले जावे म्हणून महाराष्ट्राने पुढे सरसावले पाहिजे. महाराष्ट्राचे विचार आणि भावना ज्यांनी अंकित केल्या आहेत त्या साहित्यिकांनी या बाबतीत पुढाकार घेतला पाहिजे.

वर्तमानकाल आणि भविष्यकाल यांच्या क्षितिजावर तरळणारें हें नव्या जगाचें चित्र पाहतांना या चित्रांत आपले जीवनरंग भरण्याकरितां मराठी ललितकथेनें आपला आजचा दुयळेपणा आणि उथळपणा दूर फेंकून द्यावा असें सुचवितांना मी एखाद्या स्वप्नांत आहे असें अनेकांना वाटेल.

पण मी स्वप्नांत नाहीं. युरोपांत वाहणारा निष्पाप मानवी रक्ताचा पूर मला दिसत आहे. हुकूमशाहीच्या राक्षसी टांचेखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या मानवी संस्कृतीचें आक्रंदन मला ऐकूं येत आहे. पण कंसाला ठार मारणारा कृष्ण जसा त्याच्या कारागृहांतच जन्माला आला, त्याप्रमाणें या अघोर हुकूमशाहीचा नाश करणारें नवें युग मानवतेच्या या छळांतून निर्माण होईल अशी मला खात्री वाटते. हें नवें युग निर्माण करण्याच्या कामांत मराठी लेखकांनीं आधाडीवर असलें पाहिजे-आपला मराठी वाणा पुन्हा प्रंगट केला पाहिजे-एवढेंच माझें म्हणणें आहे; आणि म्हणूनच शुद्धलेखनाच्या एकरूपते-पासून महाराष्ट्राच्या एकीकरणापर्यंतचे अनेक व्यावहारिक प्रश्न महत्त्वाचे आहेत याची जाणीव असून, लेखकांच्या दारिद्र्यापासून शास्त्रीय वाङ्मयाच्या दारिद्र्यापर्यंतच्या सर्व प्रश्नांची चर्चा निकडीची आहे हें कळत असून गेल्या वीस वर्षांत वासंतिक वैभवानें नटलेल्या मराठी वाङ्मयाच्या सौंदर्यापासून लवकरच स्थापन होऊन येत्या वीस वर्षांत सान्या महाराष्ट्रावर आपली छाया पसरणाऱ्या महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या सामर्थ्यापर्यंत अनेक महत्त्वाचे विषय समोर उभे असून, मी आजच्या ललितवाङ्मयातील विशेषतः ललितकथेतील वैगुण्याची चर्चा केली. पाश्चात्य राष्ट्राप्रमाणें आपल्याकडेही ललितवाङ्मय हाच सामान्य मनुष्याचा धर्म होऊं पाहात आहे. ललितकथा सामान्य मनुष्याच्या आयुष्यांत तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथाची जागा घेत आहे. आजचा ललितलेखक हा नुसता भूतकालचा इतिहासकार किंवा वर्तमानकालाचा चित्रकार नाहीं; तो भविष्यकालाचा शिल्पकार आहे. रशियांतली क्रांति टॉलस्टॉयनें शंभर वर्षे अलीकडे आणली असें लेनिन् म्हणत असे. आपल्यांत आज टॉलस्टॉयच्या योग्यतेचा लेखक नाहीं हें खरें. पण अनेक ओढे मिळूनच नदी होत असते. वामनराव जोशी, वरेरकर, चिं. वि. जोशी, फडके, माडखोलकर, अत्रे, यशवंत, गिरीश, देशपांडे, काणेकर, य. गो. जोशी, कृष्णाबाई, लक्ष्मणराव सरदेसाई प्रभृति आजचे प्रौढ पिढींतले लेखक आणि नव्या नव्या संस्कारांच्या बाबतींत त्यांच्यापेक्षांही अधिक भाग्यवान् असलेले कुमार रघुवीर, वेडेकर, चोरघडे, शेष, बोरकर, निरंतर, आंत्रेकर, तळवलकर, कुसुमाग्रज प्रभृति अनेक नामवंत लेखक एका निशाणाभोंवतीं गोळा झाले तर त्यांचें वाङ्मयकर्तृत्व काय टॉलस्टॉयपेक्षां कमी भरेल ? मराठी साहित्यिकांच्या या नव्या निशाणावर तीनच छोटीं वाक्यें अखंड चमकत राहतील—मनुष्य हा पगिस्थितीचा गुलाम नाहीं. तो आपल्या मनाचा गुलाम आहे. मनाच्या शृंखला वाङ्मयच तोडूं शकतें.”

नाशिक : १९४२

प्रल्हाद केशव अत्रे

माझ्या भापाबंधूनो नि भगिनीनो,

श्रीरामाच्या पवित्र अधिवासानें पुनीत झालेल्या पुण्यभूमिसमीप आणि गोदावरी-
रीच्या तीर्थानें पवित्र झालेल्या या क्षेत्रभूमीवर मायभाषेचा, सव्वीसाना वार्षिक सोहळा
साजरा करण्यासाठीं आज आपण एकत्र आलेलों आहोंत. ह्या सोहळ्याचीं सूत्रें आपण
माझ्या हातीं सोंपवून आजपर्यंत मराठी भाषेची मी जी सेवा-चाकरी केली, ती आपल्या
चरणीं रुजू झाली असल्याची आपण जी मला आज पावती दिली, तिजवद्दल मी
आपणां सर्वांचा ऋणी आहे. माझ्यापेक्षां वयानें, शहाणपणानें आणि अधिकारानें वडील
असलेले अनेक भापाप्रभू महाराष्ट्रांत असतांना, आपण मला येथें येण्यासाठीं इतक्या
लवकर कां बोलावणें धाडलेंत हें कळत नाहीं. आजपर्यंत मी इतरांची थड्या करीत आलों
म्हणून माझी कायमची खोड मोडण्यासाठीं आपण ही माझी मस्करी तर करीत नसाल
ना, असाही संशय माझ्या मनांत डोकावून गेला. म्हणून यज्ञाच्या प्रसंगीं बळी देण्या-
साठीं जसा बकरा शोधून आणणारे ऋत्विज् केवळ त्याच्या धष्टपुष्टपणाकडेच जसें

प्रल्हाद केशव अत्रे

वधतात, तशाच दृष्टीने वळी देण्यासाठी म्हणूनच आपण बहुधा ह्या ठिकाणी माझी निवड केलेली असावी असेही मला वाटल्याविना राहिले नाही. पंचवीस श्रेष्ठ साहित्यिकांनी पवित्र केलेल्या ह्या थोर आसनावर वसतांना आनंदापेक्षां भयाचीच भावना माझ्या मनांत अधिक आहे. अशा भयकातर स्थितींत आपण ऐकण्याजोगें असें मी आपल्या-पुढें काय बोलूं शकणार ! तथापि, ज्ञानेश्वर महाराजांचा कृपाहस्त डोक्यावर पडतांच रेड्याच्या तोंडून देखील वेदवाणी निघाली, त्या न्यायानें आपलें अनंत कृपाहस्त माझ्या मस्तकावर असतांना ह्या प्रसंगीं जर चारदोन चांगलीं अक्षरें बोलतां आलीं तर आधुनिक काळांत चमत्कार घडत नाहींत ह्या लौकिक समजुतीला एखादा तरी अपवाद निर्माण झाल्यासारखें होईल.

मराठी भाषेची उपासना मी लहानपणापासून करीत आहे. १९१२ सालीं वयाच्या चौदाव्या वर्षी माझी पहिली कविता 'शाळापत्रकां'त छापून आली. त्याच वर्षी 'महाराष्ट्र-मोहरा' ही कादंबरी लिहून मी पांच रुपये मोबदला मिळवला. तेव्हां-पासून गेलीं तीस वर्षे मी हें लिहिण्याचें व्रत नेमानें चालवले आहे. 'दिसामाजि कांहीं तरी तें लिहावें' ह्या समर्थ्यांच्या आज्ञेप्रमाणें रोज मी कांहीं ना कांहीं तरी लिहित आलों आहे. ह्यापैकीं वरेंचसें लिखाण प्रकाशकांनीं छपावयाचें नाकारलें. पुष्कळसें लिखाण न छापण्याचा मीच स्वतः शहाणपणा दाखवला. जें थोडेसें लिखाण छापून प्रकाशांत आलें त्याचें वाजवीपेक्षां जास्तच कौतुक झालें. 'आपलें नांव छापून आलें पाहिजे' ह्या एकाच ध्येयानें प्रेरित होऊन मी माझ्या लेखनाला सुरुवात केली. आज तीस वर्षांनंतरही माझ्या लेखनाच्या मार्गें ह्यापेक्षां अधिक उदात्त हेतु नसेल असा जर कोणी आरोप केला तर तो सर्वस्वीच मला नाकारता येणार नाहीं. तथापि, आत्मप्रसिद्धीची अनिवार हाव ही लेखनाला उत्तेजक असली तरी ती फार काळ लेखकाची प्रेरकशक्ति होऊं शकणार नाहीं. लेखनाचा छंद, लेखनाचा नाद, लेखनाची हौस हीच केवळ लेखनाची प्रेरणा होय. माझ्या लेखनांत इतर साहित्यगुण आढळून येवोत न येवोत, पण ह्या हौसेचें भांडवल मात्र माझ्याजवळ वरदहस्त आहे. हें भांडवल आरंभीं मज-जवळ जेवढें होतें, तेवढेंच आतांही शिल्लक आहे. थोडेसें वाढलेंच असेल; पण कमी झालें नाहीं. ह्याच भांडवलाच्या जोरावर मी साहित्यक्षेत्रांत इतकीं वर्षे व्यापार करीत आलों आहे. पुष्कळ वेळीं हा माझा व्यापार अंगलट आला, इतकंच काय पण तो एकदा जिवावरही येऊन वेतला. अनेकदा तर कुठून आपण ह्या फंदात पडलो असेंही मला वाटलें. पण आज आपण ह्या माझ्या वाङ्मयीन उपद्व्यापाचें जाहीरपणें जें हें कोडकौतुक करीत आहांत, त्यावरून मी आजपर्यंत 'मराठीचिये नगरी' जो व्यापार केला, तो अगदींच कांहीं 'अव्यापारेपु व्यापार' ठरला नाहीं एवढा तरी मनाला पडताळा पडला.

मराठी भाषेच्या उपासनेचा गुरुमंत्र ज्यांनीं मला प्रथम दिला त्यांच्या कृपेचें आणि पुण्याईचें हें फळ आहे हें मी जाणतो. म्हणून ह्या प्रसंगीं त्यांची आठवण

साहजिकच मनांत होत आहे. ज्यांच्या 'आनंदीआनंदा'ने अखिल महाराष्ट्राला एक वेळ हर्षकंपित केले त्या बालकवि ठोमरे ह्यांच्या काव्यनिर्झराने मला कवितेच्या क्षेत्रांत वाहून नेले आणि नाट्यलेखनाचा आणि विनोदाचा अवघड मार्ग मला राम गणेश गडकरी ह्यांनी दाखवला. ठोमरे आणि गडकरी ह्यांच्या तेजस्वी वाङ्मयाचे मार्गदर्शन योग्य वेळीं जर मला लाभले नसते तर आपल्या सेवेला सादर होण्याची ही अनमोल संधि मला आयुष्यांत कदापिही लाभली नसती ह्याची मला जाणीव आहे. म्हणून ह्या माझ्या दोन वाङ्मयीन गुलंबदल वाटणाऱ्या आत्यंतिक कृतज्ञताबुद्धीने साहजिकच माझे अन्तःकरण ह्या क्षणीं भारावून गेले आहे.

आनंदाच्या ह्या सोहळ्यामध्ये मनाला हर्षावरोवर दुःखानेही व्याकुळ करणारी अशी एक घटना सहजच लक्षांत येण्यासारखी आहे. नाशिक येथे भरणाऱ्या महाराष्ट्राच्या ह्या पहिल्या साहित्यिक मेळाव्यामध्ये ते एक शोकदायक वैगुण्यच आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. ते वैगुण्य हे कीं तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ह्या नगराला साहित्यक्षेत्र अशी कीर्ति ज्यांच्या अधिवासामुळे लाभली त्या 'साहित्य-लक्ष्मी' टिळक आणि 'साहित्य-लक्ष्मण' पांगारकर ह्यांच्या स्फूर्तिदायक नेतृत्वाला आज आपण मुकलेलो आहोत. ह्या दोन विभूति देहस्वरूपाने ह्या मेळाव्यांत आज दिसत नसल्या तरी साहित्यलक्ष्मीची ती जराजर्जर आनंदी मूर्ति आणि साहित्यलक्ष्मणाची ती दणकट उत्साहमूर्ति या संमेलनाला आशीर्वाद देण्यासाठी आपले बाहू उभारून अदृश्य रूपाने येथेच कोठे तरी वावरत असली पाहिजे असा माझा विश्वास आहे.

मागल्या संमेलनानंतर जवळजवळ दीड वर्षांनी आपण पुन्हां एकत्र जमत आहोत. ह्या गेल्या दीड वर्षांत जगाची आणि देशाची परिस्थिति किती भीषण झालेली आहे हे कोणास सांगावयाला पाहिजे काय ? तीन वर्षांपूर्वी सुरू झालेल्या राक्षसी महा-युद्धाचा वणवा आतां सर्वत्र जगभर पसरला आहे, एवढेच नव्हे तर त्याच्या दाहक आणि विध्वंसक शक्तीला आतां सीमाच उरलेली नाही. ह्या वणव्याच्या ज्वाला हिंदु-स्थानच्या सीमेवर येऊन थडकलेल्या असून त्या आगीचा डोंव कधीं आणि कोणत्या वेळीं तुमच्या-आमच्या घरादारांत उटेल ह्याचा आतां कांहीं नेम राहिलेला नाही. अखिल मानवजातीवर आपले पाशवी प्रभुत्व प्रस्थापित करणाऱ्या चंगीझखानाचा आधुनिक अवतार आज जगांत अवतीर्ण झालेला आहे. त्याच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेच्या खाईत लाखों निरपराधी जीवांच्या आहुति प्रत्यहीं पडून भस्मसात् होत आहेत. अखिल जग आज संकटांत सांपडलेले आहे. मानवजातीच्या स्वातंत्र्यावर, शांततेवर आणि भवितव्यावर आज भीषण गंडांतर आलेले आहे. जीविताची जीं अत्युच्च मूल्ये आम्हीं आजपर्यंत पूजित आलों, तीं धुळीला मिळून हजारो वर्षांची मानवजातीची वैदिक प्रगति आणि संस्कृति रसातळाला पोहोचते कीं काय आणि अश्मयुगीन अवस्थेमधील पशुकोटीपर्यंत फिरून मानवजात मागे रेटली जाते कीं काय, अशी चिंता जगांतील प्रत्येक जाणत्याला आज पडलेली आहे. मरणापेक्षाही भीषण अशा पारतंत्र्याच्या

आणि दास्याच्या धूसर ढगांत भविष्यकाळाचीं क्षितिजे झाकळून गेल्यामुळे समोर कांहीं दिसेनासें झाले आहे. मानवी मतीवर मालिन्याची आणि औदासीन्याची काळजी आलेली आहे. या काळरात्रीच्या अंधारांतून जर भाग्यशाली भवितव्याचा अरुणोदय होणार असेल, तर तो डॉन आणि व्होल्गा नदीच्या प्रवाहाशीं स्पर्धा करणाऱ्या पराक्रमी रशियन वीरांच्या रक्तामधूनच होणार आहे एवढ्याच धुगधुगत्या आशेवर जगातील लोकशाही अजून जिवंत राहिलेली आहे.

शतकानुशतके स्वतंत्र असलेलीं राष्ट्रं निमिषांत जिथे परतंत्र झालीं, तिथे अनेक वर्षे आधीं पासूनच पारतंत्र्यांत पिचत पडलेल्या आपल्या देशाची स्थिति ह्या प्रसंगीं किती असहाय आणि केविलवाणी झालेली आहे ह्याची इतरांना कशी कल्पना येणार? गेलीं दीडशें वर्षे आम्ही परकी सत्तेचे दास आहोंत. आज अखिल मानवजातीच्या स्वातंत्र्यासाठीं म्हणे जगांत भीषण संहार चाललेला आहे. ह्या 'स्वातंत्र्याच्या' संग्रामात पारतंत्र्याच्या वेड्या हातांत अडकल्या असतांनाही आमचे कांहीं वीर तसेच लढत आहेत. या युद्धांत शेवटीं लोकशाही राष्ट्राचा विजय झाला तरी देखील आपल्याला स्वातंत्र्य मिळेल किंवा काय याची खात्री नसतांनाही दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यासाठीं गुलाम हिंदुस्थानाला आज लढावे लागत आहे हे करुण दृश्य बघून कोणत्या सहृदय माणसाच्या भावनांची कालवाकालव झाल्यावांचून राहिल? हिंदुस्थानसारखें प्रचंड राष्ट्र जोंपर्यंत परतंत्र आहे तोंपर्यंत जगाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही—असें संयुक्त राष्ट्रांना निश्चून सांगणारे जनतेचे पूज्य पुढारी आज कारागृहांत अडकून पडलेले आहेत. स्वातंत्र्यासाठीं तळमळणारी देशांतील बहुसंख्य जनता राज्यकर्त्यांचा हट्टी आणि अडेल धोरणामुळे अधिक असंतुष्ट आणि अस्वस्थ झालेली आहे. देशांत चोहोंकडे विचारांची वेदिली माजलेली आहे. कोणाचा लगाम कोणाच्या हातांत राहिलेला नाही. कुणालाहि आपल्या भवितव्याबद्दल सुरक्षितता वाटेनाशी झालेली आहे; एका बाजूला महागाईचा दैत्य, दुसऱ्या बाजूला उपासमारीचा राक्षस आपले जबडे वासून गरीब जनतेला भेडसावीत आहेत. पोट जाळायला अन्न मिळेनासें झाले आहे आणि जाळायला तेल मिळेनासें झाले आहे. देशाच्या अशा दारुण दैन्यावस्थेत जर अचानकपणे परचक्र आले तर आपली काय दाणादाण उडेल ह्या चिंतेत सारी जनता आज चूर असतांना, आपण आपले हे साहित्यसंमेलन भरवीत आहोंत ही गोष्ट कदाचित् कोणाला हास्यरूपद वाटण्याचा संभव आहे. तीनशें वर्षांपूर्वी ह्या महाराष्ट्रांत स्वराज्याचा लढा चालू असतां चंद्रभागेच्या वाळवंटीं 'पुंडलीक वरदा हरि विठ्ठल' ह्या नामाचा गजर करण्यांत गुंग झालेल्या हरिभक्तपरायण वारकऱ्यांचें वंशज तर आज गोदावरीच्या कांटावर जमले नाहीत ना असाही संशय एखाद्याला येण्यासारखा आहे.

साहित्य हा केवळ शिळोप्याचा व्यवसाय आहे, तो रिकामपणाचा एक करमणुकीचा उद्योग आहे अशी ज्यांची समजूत आहे त्यांच्या दृष्टीला आजचा हा मेळावा खचितच हास्यास्पद दिसल्यावांचून राहणार नाही. फावल्यावेळीं काळ्यावर पांढरें करून वाचकांची

करमणूक करणारे कुणी तरी चार अलवते गलवते लेखक आणि सुट्टीमुळें निरुद्योगी झालेली कांहीं रिकामटेकडी मंडळी एके ठिकाणीं येऊन वेळ वालविण्यासाठीं ज्या ऐसपेस गप्पागोष्टी करतात त्याचें नांव साहित्य-संमेलन अशी ज्यांची या संमेलनाच्या स्वरूपाविषयी कल्पना असेल, त्यांना देशाच्या आजच्याच काय पण कोणत्याही परिस्थितींत संमेलन भरणें हें अनावश्यक वाटेल. तथापि, आजच्या युगांत तरी साहित्य-संमेलन हा सणासुदीचा सोहळा किंवा वाङ्मय-वृषभांचा पोळा आहे असें कोणाला वाटण्याचें कारण नाही. ऐदी श्रीमंतांच्या आणि लहरी राजेलोकांच्या आश्रयाखालीं जगणाऱ्या विद्वानांनीं आपल्या अन्नदात्यांच्या उपकारांची फेड करण्यासाठीं, त्यांच्या गौरवासाठीं आणि मनोविनोदनासाठीं साहित्य निर्माण करण्याचें तें त्रेतायुग अस्तंगत होऊन किती तरी वर्षे लोटलीं आहेत. आजच्या सुधारलेल्या जगांत राजसत्तेप्रमाणेंच साहित्यही आज बहुशः लोकाधीन झालेलें आहे. भाषा आणि वाङ्मय ह्यांना राष्ट्राच्या जीवनांत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालेलें आहे. देशाच्या घटनेचें आणि प्रगतीचें वाङ्मय एक प्रभावशाली शस्त्र आहे हें आतां सर्वांना कळून चुकलें आहे. जीवनाचीं जीं चिरंतन मूल्ये आज मानवजातीच्या प्रगतिपथावर धरुवताऱ्याप्रमाणें अढळ तेजानें तळपत आहेत, तीं मूल्ये आणि सत्ये हीं मानवजातीला साहित्यांनीं दिलेलीं लेणीं आहेत. आजच्या युगांत मानवी जीवनाला अवश्य असणारें साहित्य हें सहावें महाभूत आहे. कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्राला सैन्यापेक्षां आणि आरमारापेक्षां साहित्याची आज जास्त जरूरी आहे. कारण सैन्य आणि आरमार फार झालें तर जिवंत राष्ट्रचें रक्षण करूं शकेल, पण राष्ट्राला जिवंत ठेवण्याचें काम केवळ साहित्यच करूं शकतें. राष्ट्राच्या पौरुषाच्या आणि पराक्रमाच्या परंपरा जिवंत राखून त्याग, धैर्य आणि शौर्य हे गुण जनतेच्या अंगीं येण्यास वंदुका आणि तोफापेक्षां साहित्याचाच उपयोग जास्त होतो. ब्रिटिश वेटांचे संरक्षण पंचवीस मैल रुंदीच्या ब्रिटिश खाडीमुळें आणि त्या खाडींत खड्या असलेल्या लढाऊ जहाजांमुळें होतें असें समजण्यांत येतें; पण तें खरें नव्हे. ब्रिटिश राष्ट्राचें आजपर्यंत जें संरक्षण झालेलें आहे तें नेलसनच्या आणि वेलिंग्टनच्या लढाऊ परंपरेमुळें झालेलें नसून, तें वेकन, शेक्सपिअर, शेले, गिवन, बर्क, डिकन्स आणि शॉ ह्या साहित्य-प्रभूंच्या अजस्र सामर्थ्यामुळें झालेलें आहे ही गोष्ट निःसंशय आहे. ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तार जगभर पसरविण्याचें श्रेय जरी इंग्रज शिपायांना असलें तरी हा साम्राज्याचा डोलारा इतकीं वर्षे टिकवण्याचें श्रेय सर्वस्वी इंग्रजी भाषेला आणि साहित्याला आहे. समुद्रावरच्या प्रभुत्वापेक्षां साहित्यावरचें प्रभुत्व इंग्रजांना जास्त हितकारक झालेलें आहे.

“ हिंदुस्थान आम्ही गमावला तरी हरकत नाही, पण आमचा शेक्सपिअर गमावण्याला आम्ही केव्हांही तयार होणार नाही ! ” हे कार्लोईलसाहेबांचे सुप्रसिद्ध उद्गार आजच्या घटकेस एखाद्या अमेरीसाहेबाला पसंत पडणार नसले तरी त्या उद्गारांतील सत्य साहित्याचें श्रेष्ठत्वच मान्य करतें. संबंध जगाची सावकारी पत्करण्याइतकें कुवेराचें

वैभव अमेरिकेसारख्या तरुण राष्ट्राला तीन शतकांत जें प्राप्त झालें, त्याच्या मुळाशीं इंग्रजी भाषेची आणि साहित्याच्या सामर्थ्याची उसनवारी आहे हें कोणाला नाकबूल करतां येईल ? जर्मनांच्या राक्षसी टोळधाडीच्या चिंधड्या उडवण्याएवढी अभूतपूर्व वीरश्री रशियन जनतेच्या अंगीं जर आज कोणी निर्माण केली असेल तर ती टॉलस्टॉय, डॉस्टॉयव्हस्की, मार्क्स आणि लेनिन ह्यांच्याच स्फूर्तिदायक साहित्याच्या शिकवणुकीनेच होय हें कोणीही सांगू शकेल. शेंकडों वर्षांच्या गुलामगिरीच्या नरकयातना सहन करूनही आज हिंदी राष्ट्राचा संपूर्ण नाश होऊं शकला नाहीं; जनतेचा पीळ आणि स्वाभिमान अद्यापिही शाबूत राहिला आहे; स्वातंत्र्याची ज्योत अजूनही आमच्या हृदयांत तेवत राहिलेली आहे; भविष्यकालाकडे आशेच्या दृष्टीनें पाहात अद्यापिही आम्ही आमचें यातनामय जीवन कंठीत आहोंत-तें काय इंग्रज आमच्या देशांत राज्य करावयाला आलें म्हणून ? इंग्रजांनीं आम्हांला आपली भाषा, विद्या आणि संस्कृति पढविली म्हणून ? का इंग्रजांनीं आपल्या संगिनीचा पहारा आमच्या देशाभोंवती जागता ठेवला म्हणून ? नाहीं-नाहीं-नाहीं ! हिंदी राष्ट्राचा स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्यप्रेम जर आज कशामुळें जिवंत राहिलें असेल तर तें व्यास, वाल्मीकि, कालिदास, भवभूति, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, टागोर आणि गांधी ह्यांच्या अमर साहित्यामुळें आणि सामर्थ्यांनू शिकवणुकीमुळें होय हीं गोष्ट त्रिकालाबाधित सत्य आहे. ह्या थोर महात्म्यांचें तेजस्वी वाङ्मय पिढ्यांनू पिढ्या आमच्या ओंठावर खेळत आलें आहे-आमच्या रक्तामधून रांगत आलेलें आहे. आमच्या पराक्रमाची आणि कर्तृत्वाची ग्वाही देण्यासाठीं रामायण आणि महाभारत हे ग्रंथ जोंपर्यंत डोंगरासारखे आमच्या पाठीमागें उभे आहेत तोंपर्यंत भविष्यकाळावद्दल निराश होण्याचें आम्हांला किमपिही कारण नाहीं ! ज्या राष्ट्राची भाषा, वाङ्मय प्रभावशाली आहेत तें राष्ट्र दैन्यांत आणि दास्यांत फार वेळ राहणें शक्य नाहीं. ज्या समाजाजवळ साहित्याचें सामर्थ्य नाहीं तो समाज पारतंत्र्यांतून बाहेर येणें अशक्य आहे. नीग्रो लोकांच्या गुलामगिरीचें हेंच एक कारण आहे. त्यांची वैयक्तिक गुलामगिरी जरी बाह्यात्कारी नाहींशीं झाल्यासारखी दिसली, तरी त्यांची राजकीय आणि सामाजिक गुलामगिरी अजूनही पूर्वीच्याच स्वरूपांत नांदत आहे.

कोणत्याही देशाच्या विजयाच्या वा स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत शस्त्रांपेक्षां साहित्याचा वापर अधिक झालेला आढळून येईल. एलिझाबेथ राणीच्या काळीं स्पॅनिश आरमाराचा पराभव करून ब्रिटिशांनीं समुद्रावरील स्वामित्वाचा जो पाया घालून ठेवला त्या वेळीं इंग्रजी साहित्याचें वैभव पराकाष्ठेला पोहोचलें होतें, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. शिवरायांनीं महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापन करण्याची जी मोहीम काढली त्या वेळीं मराठी संतांची अभंगवाणी अलम् मराठी जनतेला एकाच समान विचारसरणीच्या भूमिकेवर आणण्याचा प्रयत्न करीत होती. संतांच्या साहित्यानें साधलेल्या सहकार्याच्या सामर्थ्यावरच मराठी स्वराज्याची स्थापना झाली.

१८५७ सालाच्या बंडानंतर देशांतील गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या कल्पनांची जी

प्रचंड लाट पसरली तिचीं आंदोलनें जनसमाजापर्यंत पोहोचविण्याचें कार्य पुढें साहित्यिकांनींच केले. महाराष्ट्रापुरतेंच बोलवयाचें झाल्यास राजकीय, धार्मिक, आर्थिक आणि सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याची साहित्यिक मोहीम विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, न्यायमूर्ति रानडे, ज्योतिराव फुले आणि आगरकर यांनींच प्रथम काढली. आजच्या महाराष्ट्रामधील राष्ट्रीय विचारांची आघाडी ह्याच क्रांतिकारक साहित्यिकांच्या लिखाणांतून निर्माण झाली. तीन तपापूर्वी महाराष्ट्रांत राजकीय चळवळ प्रथम सुरू करण्याचें श्रेय लो. टिळक आणि कै. शिवरामपंत परांजपे ह्यांच्या उर्जस्वल गद्य लेखांना आणि व्. सावरकर नि. कै. गोविंद कवि ह्यांच्या स्वातंत्र्यप्रेमानें रसरसलेल्या पोवाड्यांनाच निःसंशय दिलें पाहिजे. जगाच्या शाश्वत वाङ्मयांत अमर होऊन राहण्याची योग्यता ज्यांना आहे त्या महात्मा गांधींच्या 'नवजीवन' मध्ये प्रकाशित झालेल्या उपनिपदतुल्य वाङ्मयानेंच आजच्या हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला स्फूर्ति दिलेली आहे. आज अलम् हिंदी जनतेचीं अंतःकरणे एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेनें पुलकित करण्याचें सामर्थ्य वंकिमचंद्रांच्या 'वंदे मातरम्' ह्या एकाच राष्ट्रगीतामध्ये सामावलेलें आहे. एवंच, आमच्या राष्ट्राचें अस्तंगत झालेलें वैभव आणि स्वातंत्र्य पुनः परत मिळवून देण्याचें सामर्थ्य आमच्या साहित्यामध्ये आहे, ह्यावर आपला सर्वांचा पूर्ण विश्वास आहे. राजकारणी, मुत्सद्दी, शासनतज्ज्ञ, कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, विज्ञानविशारद ह्यांच्या-इतकीच किंबहुना थोडीशी अधिकच समाजाला साहित्यिकांची आवश्यकता आहे असा निदान आमचा तरी भरंवसा आहे. दीडशें वर्षांत परकी भाषेच्या आणि विद्येच्या शिक्षणानें जनतेत जी जागृती घडून आणली नाही किंवा जी मनोवृत्ति निर्माण केली नाही, ती स्वदेशांत आणि स्वभाषेत तयार होणारें आमचें साहित्य एका पिढीच्या आंत निःसंशय घडवून आणिल अशी आमची खात्री आहे.

आपल्या मराठी भाषेचें वय अदमासें सोळाशें वर्षांचें असून मराठी वाङ्मयाची उमर आजमितीस सुमारे सातशें वर्षांची आहे. ज्ञानेश्वरकाल हा सामान्यतः मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभकाल समजला जातो. मराठी वाङ्मयाच्या ह्या सातशें वर्षांच्या काळात जवळजवळ पांचशें-सहाशें वर्षेपर्यंत केवळ छंदोबद्धच वाङ्मय निर्माण होत होतें. ज्ञानेश्वरांनीं आपलें आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान ओवीमध्येच सांगितलें. नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम ह्यांनीं भागवत धर्माचा प्रसार आपल्या अभंगवाणीमधूनच केला. रामायण आणि महाभारतामधील पराक्रमाचीं स्तोत्रे मोरोपंतांनीं आपल्या मधुर आर्येमध्ये आणि वामन पंडितांनीं आपल्या यमकप्रचुर सुश्लोकामध्ये गायिली. रामजोशी, परशुरामादि शाहिरांनीं कटाव, पोवाडे, फटके आणि लावण्या रचून बहुतेक समाजाचें मनोरंजन केले. एवंच पांचसहा शतके महाराष्ट्रामध्ये काव्य-निर्मितीशिवाय दुसरें कांहींच होत नव्हते हें आपल्या लक्षांत येईल. यावरून आमच्या पूर्वजांना काव्याबद्दल भयंकर आदर वाटत होता अशी जर आपण कल्पना केली तर ती मात्र चुकीची ठरेल. मुद्रणकलेच्या अभावीं बहुजनसमाजाला शिक्षण,

उपदेश, ज्ञान, स्फूर्ति देण्याचें दुसरें कोणतेही परिणामकारक साधन उपलब्ध नव्हतें. पद्यांत केलेली शिकवण पाठांतर-सुलभ असल्यानें लोकांच्या सहजच लक्षांत राही; आणि पिढ्यान् पिढ्या हें लोण पोहोचलें जात असें. महानुभाव लेखकांनीं, एकनाथ महाराजांनीं किंवा मराठे रियासतीमधील कांहीं बखरकरांनीं गद्य मराठींत कांहीं लेखन केलें असलें तरी इंग्रजांची राजवट सुरू झाल्यानंतरच खरेखुरें मराठी गद्य वाङ्मय जन्माला आलें. म्हणूनच आधुनिक गद्य साहित्याचें वय उणेंपुरें शेंसवाशें वर्षांचें आहे. मराठी भाषेंत गद्य वाङ्मयाची निर्मिती शक्य करण्याचें श्रेय मुद्रणालयांनाच देणें अवश्य असले तरी महाराष्ट्रांत 'आधुनिक वाङ्मयाचें जिवंत युग' विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'निबंधमाले'नेच सुरू केलें असें मी समजतां. ह्या गोष्टीला आज अडुसष्ट वर्षें झाली आहेत. ह्या अडुसष्ट वर्षांच्या थोड्याशा काळांत मराठी भाषेला आणि साहित्याला जी संपन्नता आणि जें सामर्थ्य प्राप्त झालेलें आहे, त्याबद्दल आम्हां दोन कोटि मराठ्यांना निःसंशय अभिमानच वाटला पाहिजे. चिपळूणकर, आगरकर, लोकहितवादी ह्यांच्यासारखे प्रतिभाशाली निबंधकार; टिळक, परांजपे, कोल्हटकर ह्यांच्यासारखे क्रांतिकारक पत्रपंडित; केरूनाना छेत्रे, दीक्षित, मोडक ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान् विज्ञानशास्त्रज्ञ; दादोबा पांडुरंग, गुंजीकर ह्यांच्यासारखे गाढे वैयाकरणी; चिंतामणराव वैद्य, राजवाडे, केतकर, पांगारकर ह्यांच्यासारखे प्रचंड संशोधक आणि विद्वान्; हरिभाऊ आपटे ह्यांच्यासारखे अद्वितीय कादंबरीकार; किलोस्कर आणि देवालांसारखे प्रासादिक नाटककार; कोल्हटकरांसारखे प्रतिभाशाली विनोदपंडित; केशवसुत, रे. टिळक, गोविंदाग्रज, ठोमरे, तांबे माधव ज्युलिअन् ह्यांच्यासारखे युगप्रवर्तक कवि ह्याच अडुसष्ट वर्षांत आपलें अमर कर्तृत्व करून गेलेले आहेत. तात्यासाहेब केळकरांसारख्या साहित्य-भीष्मांनीं याच काळांत आपली तीन तपांची वाङ्मय-तपश्चर्या पुरी केली आणि अद्यापही ते आपल्या तेजानें महाराष्ट्रास थक्क करून टाकीत आहेत. खाडिलकरांच्या नाट्यप्रतिभेचें देदीप्यमान उन्मेष याच काळांत आम्हांला पहावयाला मिळाले. मामा वरेरकर, वामनराव जोशी, फडके, खांडेकर, पु. य. देशपांडे, माडखोलकर, ना. वि. कुलकर्णी, कृष्णावाई, य. गो. जोशी यांनीं कादंबरीच्या आणि लघुकथांच्या सृष्टींत उधळलेल्या विविधरंगी प्रतिभाविलासांनीं या काळांतील ललित वाङ्मय अत्यंत शोभायमान झालेलें आहे. काव्याच्या वाटिकेत गिरीश, यशवंत, अनिल, देशपांडे, आठवले ह्या काव्यकोकिळांची प्रतिभाशाली कूजनें याच कालखंडांत जनमनाला मोहिनी घालीत होती. काकासाहेब लिमये, आचार्य जावडेकर, बाबुराव फाटक, रामभाऊ तटणीस, डॉ. चिटणीस, पांडुरंगराव गाडगीळ ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान्, मार्मिक ;आणि व्यासंगी पत्रपंडित या काळातच महाराष्ट्राच्या राजकीय विचारांचे कौशल्यानें मार्गदर्शन करण्यास सरसावून पुढे आले. न्या. नानासाहेब चाफेकर, प्रो. पोतदार, प्रा. माटे, प्रा. अळतेकर, श्री. पु. मं. लाड, प्रा. नाना कुलकर्णी, प्रा. शेजवलकर, प्रा. र. धों. कर्वे, प्रा. केळकर, प्रा. काणेकर, प्रा. दांडेकर, प्रभाकर पाध्ये, श्रीकृष्ण क्षीरसागर ह्यांच्यासारख्या रथी महारथी लेखकांनीं

समाजांतल्या संशोधक आणि चिकित्सक बुद्धीला चालना देऊन महाराष्ट्रीय विद्वत्तेचा लौकिक याच काळांत प्रस्थापित केलेला आहे. मराठी भाषेची शब्दसंपदा एकत्रित करण्याचे प्रचंड कार्य दाते आणि कर्वे ह्या डॉ. केतकरांच्या कल्याणद्वयाने उत्कृष्टपणे केलेले आहे.

एवंच, निबंध, इतिहास, समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र, नाट्य, कादंबरी, काव्य, विनोद, लघुकथा आणि वृत्तपत्रे ह्या साहित्याच्या प्रत्येक शाखेत मराठी वाङ्मयाची गेली साठ-सत्तर वर्षे एकसारखी प्रगतीच होत गेलेली असून हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतिक भाषेतील वाङ्मयापेक्षा ते अधिक समृद्ध झालेले आहे असा आमचा अभिमान आहे. मराठी वाङ्मय हे आज केवळ सुशिक्षित पांढरपेशा वर्गाची मिरास राहिलेली नाही, हेही तिच्या प्रगतीचे एक अभिनंदनीय वैशिष्ट्य आहे. पूर्वाची संस्कृतप्रचुर भाषा आणि क्लिष्ट लेखन-पद्धति जाऊन आज मराठी लेखन अधिक सोपे आणि बालबोध झालेले आहे. या सर्व काळांत दर दहावीस वर्षांनी मराठी भाषा कशी झपाट्याने बदलत गेलेली आहे हा एक संशोधनाचा उत्कृष्ट विषय होईल. लेखनाचे विषय आणि मांडणीहि आता जीवनांतील वस्तुस्थितीला अधिक धरून होऊ लागल्याने ती बहुजनसमाजाच्या जास्त जिव्हाळ्याची वाटू लागलेली आहे. मराठी वाङ्मयाचा वाचकवर्ग आज हजारांनी वाढलेला आहे; एवढेच नव्हे तर तो जास्त रसिक आणि चोखंदळ झालेला आहे. लेखनाची शैली दिवसेंदिवस अधिक कलात्मक आणि अर्थसूचक झालेली असून भावगीते, नाट्यगीते, मुक्तछंद, नाट्यछटा, नाटिका, दीर्घलघुकथा, लघूत्तम लघुकथा, लघुनिबंध, विडंबन असे कितीतरी नवनवे वाङ्मयप्रकार आज मराठी साहित्यांत रूढ होऊन बसलेले आहेत. म्हणून गेल्या सत्तर वर्षांतील मराठी भाषेची आणि वाङ्मयाची झालेली प्रगति आणि प्रसार बघून त्याच्या भविष्यकालाबद्दल यत्किंचितहि निराश होण्याचे कोणाला कांहीं कारण आहे असे मला वाटत नाही.

मराठी साहित्याबद्दल अत्यंत निराशेचा सूर गेलीं दोन वर्षे ह्याच व्यासपीठावरून पूर्वाध्यक्षांनी काढलेला आहे; तो मला बिलकूल अभिमत नाही. मराठी वृत्तपत्र वाङ्मय अधोगतीला गेलेले आहे असे फडके यांनी सांगितले आणि मराठी ललित वाङ्मयाला ओहोटी लागलेली आहे असे खांडेकरांनी सांगितले. दोपट्टीने जीवनाकडे पाहणाऱ्या माणसाला अमृतांत देखील दोन चमचे साखर कमी आहे असेच वाटेल. सत्तर वर्षांत मराठी वाङ्मयाची सर्वांगीण प्रगति झाली असे मी जेव्हां म्हणतो, तेव्हां मराठी वाङ्मय पूर्णावस्थेला पोहोचलेले आहे असे समजण्याइतका दुधखुळा मी खास नाही. मराठी वाङ्मय दोषरहित आहे असे त्या वाङ्मयाच्या आंधळ्या भक्तालाहि म्हणतां येणार नाही. तथापि, गुणांकडे दुर्लक्ष करून दोषांचा निष्कारण बडिवार करण्याची वृत्ति ही कांहीं हितकारक नाही. एखाद्या तरुणीच्या सौंदर्याकडे दुर्लक्ष करून तिच्या तोंडावरील दोन देवीच्या वणांचा गवगवा करण्यांत हांशील काय ? ज्या वृत्तपत्र वाङ्मयाने महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांत एवढी क्रांति घडवून आणली, ज्या ललितवाङ्म-

याने बहुसंख्य जनसमाजाचें लक्ष मराठी साहित्याकडे ओढून आणलें, त्या वाङ्मयाच्या दणदणीत, दणकट प्रकृतीकडे आणि पराक्रमाकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या कांहीं नैमित्तिक दोषांवरून हंवरडा फोडून रडत बसण्याचें कांहीं एक कारण नाही.

विनोदी वाङ्मयाच्या सद्यःकालीन स्वरूपाची तर पूर्वीच्या दोघांही अध्यक्षांनी खरमरीत शब्दांत निर्मत्सना केलेली आहे. अर्थात् ह्या वावतीतलीं त्यांचीं मते आपल्या-सारख्या सुज्ञांस मान्य नसावीत असा माझा तर्क आहे. नाही तर आपण ह्या वर्षी एका विनोदी लेखकाची संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी खचित निवड केली नसती. असो.

मराठी साहित्याकडे अत्यंत उत्साहाच्या आशावादी दृष्टीने पाहणारा मी एक माणूस आहे. हा क्वाचित् माझ्या प्रकृतीचा परिणाम असेल. मला साहित्याची केवळ प्रगतीच दिसते आणि ही प्रगति अधिक झपाट्याने कशी होईल इकडेच माझे विचार धांवतात. मराठी साहित्याचें सामर्थ्य गेल्या सत्तर वर्षांत एकसारखे वाढलें ह्यामुळें मला हर्ष तर वाटतोच पण त्या पेक्ष ही स्वभापेची आणि वाङ्मयाची ही सेवा ज्या निःस्वार्थी साहित्यिकांनीं केली, त्यांच्या कष्टांचा, हालअपेष्टांचा आणि त्यागाचा तेजस्वी इतिहास डोळ्यांसमोर उभा राहिला म्हणजे अन्तःकरण कृतज्ञतेनें आणि अभिमानाने भरून येतें. नोकरीवांचून किंवा कांहींतरी धंदा केल्यावांचून स्वतंत्र उपजीविका करण्याचें ज्यांना दुसरें कोणतेंही साधन नाही, पोटापाण्याच्या व्यवसायामध्ये वाचावयाला, विचार करावयाला, विश्रांति घ्यावयाला किंवा लिहावयाला ज्यांना वर्षानुवर्षे कधी क्षणाची देखील फुरसत मिळाली नाही, पोटाला चिमटा घेऊन, उपासमार करून, रक्ताची शाई करून लिहिलेलें लिखाण छापवयाला देखील ज्यांच्याजवळ पैसा नाही किंवा ज्यांना हा पैसा द्यायला कोणी तयार नाही, स्वतःच्या प्रामाणिक मतासाठी आणि अढळ तत्त्वासाठी ज्यांना आपल्या नोकरीवरही पाणी सोडावें लागलें, कदाचित् जनतेची हेटाळणी आणि सरकारचा रोप देखील पत्करावा लागला, अशा दरिद्री शिक्षकांनीं, भुक्तेवंगाल वृत्तपत्रकारांनीं, कंगाल कारकुनांनीं, ब्रेकार वकिलांनीं आणि विक्षिप्त विद्वानांनीं या महाराष्ट्र शारदेच्या कीर्तिमंदिरावर आपल्या अमर कर्तृत्वाचे कळस चढविलेले आहेत. [मराठी साहित्याचा हा सारा विस्तार निःस्वार्थी लेखकांच्या दारिद्र्यावर, निष्ठेवर आणि त्यागावर उभारलेला आहे. अद्यापही साहित्य हा महाराष्ट्रांत साहित्यिकांचा उपजीविकेचा धंदा झालेला नसून तो त्यांच्या हौसेचाच व्यवसाय आहे. लेखन हा मराठी लेखकांचा जोडधंदा आहे. आजपर्यंत निर्माण झालेले सारे मराठी वाङ्मय हें केवळ ह्या जोडधंदेवाल्यांच्या उद्योगाचें फळ आहे हें लक्षांत आणलें, म्हणजे आश्चर्यानें मन थक्क होतें. अर्थात्च ही परिस्थिति कांहीं चांगली नाही. साहित्यलेखन हा महाराष्ट्रांतल्या बुद्धिमान् माणसांचा एकमेव व्यवसाय झाला तरच मराठी भापेचें आणि साहित्याचें त्यांत कल्याण आहे. ह्याचा अर्थ असा कीं लेखनावर साहित्यिकांची योग्य तऱ्हेनें उपजीविका व्हावयाला पाहिजे. वाचनासाठीं वाचकांनीं पैसे खर्च करावयाला उत्सुक असले पाहिजे. 'फुकट लिहावें आणि फुकट वाचावें' ही परिस्थिति वाङ्मयाच्या

सरधोपट प्रसाराला उपकारक असली तरी जोमदार वाढीला मुळींच पोषक नाही. दोन कोटि लोकांच्या ह्या राष्ट्रांत लोकप्रिय पुस्तकाच्या दोन हजार प्रति देखील एका वर्षांत खपू शकत नाहीत ही दुःखाची गोष्ट आहे. लोक शिक्षणासाठी जसा पैसा खर्च करतात, तसा त्यांनी साहित्यासाठी पैसा खर्च केला पाहिजे. गृहाच्या शोभेसाठी गृहिणीइतकीच ग्रंथांचीहि आवश्यकता आहे हे तत्त्व जनतेच्या मनावर विंबलें पाहिजे.] महाराष्ट्रांत आज दहा तरी असे प्रतिभाशाली विद्वान् दाखवितां येतील कीं शें-दीडशें रुपयांच्या मासिक उत्पन्नासाठी ज्यांनी आपली प्रतिभा आणि विद्वत्ता दुसऱ्याकडे गहाण टाकलेली आहे. हे गहाण पडलेले विद्वान् सोडवून आणून शारदेच्या मंदिरांत त्यांना स्वतंत्र विन्हाड थाटवून देणें हें साहित्यप्रेमी महाराष्ट्राला अवघड आहे काय ?

मराठी वाङ्मयाबद्दल बहुजन समाजाला आज जास्त जिन्हाळा वाटूं लागलेला आहे, यांतच मराठी भाषेच्या परंपरेचा विजय आहे. कारण संस्कृतच्या आणि पांडित्याच्या दंभाविरुद्ध बंड पुकारण्यासाठीच मराठी भाषेची स्वतंत्र प्राणप्रतिष्ठा झाली. 'मराठीचा पक्ष हा सामान्यांचा, बायावापड्यांचा, स्त्रीशूद्रादिकांचा, अतएव सकल जनतेचा पक्ष' म्हणूनच स्थापन झालेला आहे हें प्रो. पोतदारांनी आपल्याला मार्गें सांगितलेलेंच आहे. तेव्हां समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत भाषेचें आणि साहित्याचें लोण पोहोचवून बहुजन समाजाची वैचारिक क्रांति घडवून आणणें हेंच आजच्या साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे. मराठी भाषेच्या जन्मकालीं प्राकृत जनांची भाषा म्हणून तिचा उपहास करणारा जसा अहंमन्य पंडितांचा एक पक्ष होता तसा मनोवृत्तीचे आजही दोन पक्ष आहेत, नाही असे नाही.

पहिला पक्ष इंग्रजी विद्या आणि पदवी घेतलेल्या पढीक विद्वानांचा. ह्या लोकांच्या डोक्यांत इंग्रजी भाषेची एवढी धुंदी चढलेली आहे कीं त्यांना मराठी भाषेत ग्रंथलेखनच काय पण पत्रलेखनही करणें गांवढळपणाचें वाटतें. इंग्रजी भाषेवर आणि वाङ्मयावर एखाद्या इंग्रज प्राध्यापकापेक्षांही अधिक प्रभुत्व असणारे किती तरी मराठी प्राध्यापक विश्वविद्यालयांत आणि महाविद्यालयांत आहेत; पण साहित्यशास्त्रावर किंवा टीकाशास्त्रावर मराठींत ग्रंथलेखन करण्याचें ह्यांच्या डोक्यांतहि कधीं येत नाही! विज्ञान, इतिहास, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, शिक्षण इत्यादि विषयांवर परभाषेत पांडित्यप्रचुर ग्रंथ रचून आणि त्यावर 'डॉक्टरेट' पदव्या मिळवून किती तरी मराठी विद्वान् येथे परत येतात! पण आपल्या ज्ञानाचें आणि संशोधनाचें भांडार देशी भाषेत खुलें करण्याचा विचारही कधीं त्यांच्या मनाला शिवत नाही. केंब्रिज विश्वविद्यालयामध्ये आपल्या बुद्धीचें विक्रम गाजवून परत आलेले कित्येक गणित-गारंगत ह्या महाराष्ट्रांत आहेत; पण गणितशास्त्रावर देशी भाषेत ग्रंथरचना करण्याऐवजीं दुसऱ्याच कोठल्या तरी उपद्रव्यापांत गुंग झालेले ते आढळून येतात. मराठी भाषेत आपली विद्वत्ता व्यक्त करणें हें ह्या मंडळींना मानहानीचें वाटतें. उत्तम इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्याला आणि लिहिणाऱ्याला परप्रांतीं, परदेशी आणि राजदरवारीं मान आणि कीर्ति मिळते. त्याच्या यशाच्या दुंदुभि कदाचित् जगांतही

व जतात; तथापि ज्या ज्ञानाचा स्वजनाला आणि स्वभाषेला कांहीं उपयोग नाही त्याच्या दुंदुभि दिगंत वाजल्या तरी त्याची काय किंमत ! आईवर प्रेम न करणाऱ्याची माणुसकी जितकी कवडी मोलाची असते, तितकीच मायभाषेत लेखन न करणारी विद्वत्ताही कुचकामी असते हे अगदीं खरें. निरनिराळ्या विश्वविद्यालयीन परीक्षा उत्तम तऱ्हेने उत्तीर्ण झालेले शेकडो महाराष्ट्रीय पदवीधर दरवर्षी तयार झालेले दिसतात. परभाषेत मिळविलेले ज्ञान ह्या लोकांनीं स्वतःच्या भाषेत आणि साहित्यांत आणून ओतले पाहिजे. महाराष्ट्रांत विद्वत्ता भरपूर आहे, पण त्या विद्वत्तेला स्वाभिमानाची बैठक नाही एवढेच कमी आहे. म्हणून

आपणास जें जें ठावे । तें तें मराठीत लिहावें,
शहाणें करून सोडावें । महाराष्ट्र !

असें माझे ह्या आंगलाळलेल्या मराठी विद्वानांना सांगणें आहे.

मराठी भाषा आणि साहित्य हे जनतेसाठीं आहे ह्या त्याच्या मूळ स्वरूपाचा उल्लास करणारा किंवा त्याजबद्दल अविश्वास बाळगणारा असा दुसरा एक पक्ष आहे. या पक्षांतील मंडळींना ज्ञानाबद्दल विलक्षण आदर वाटतो. 'जें आपल्याला किंवा कोणालाही कळत नाही तें ज्ञान' अशी ह्यांची ज्ञानाची व्याख्या आहे. कळावयाला गोष्ट जितकी कठीण किंवा विकट तितकें तें ज्ञान उच्च दर्जाचें अशी ह्या मंडळींची समजूत असते. अशा तऱ्हेचें उच्च दर्जाचें ज्ञान त्यांना दिसले कीं, त्या ज्ञानाला डोळे झांकून पण लांबून ते नमस्कार करतात. त्या ज्ञानाच्या जवळ जाण्याची त्यांची इच्छा नसते आणि पात्रताही नसते. लोकमान्यांचा 'गीतारहस्य' ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तेव्हां तो ग्रंथ न वाचतां देवघरांत ठेवून त्याची पूजा करणारी मंडळी ह्याच पक्षांतली होत.

ह्या मंडळींना 'ज्ञानाचे गुरव' किंवा 'पुजारी' म्हणावयाला हरकत नाही. ह्यांचें म्हणणें असें कीं, अशा तऱ्हेचें उच्च ज्ञान ज्यांत आहे तेंच खरें साहित्य किंवा उच्च दर्जाचें साहित्य. ह्या उच्च साहित्याला सामान्य जनतेचे हात पोहोचले नाहीत तरी हरकत नाही, पण अशा तऱ्हेचें उच्च साहित्य अधिकाधिक निर्माण होण्यांतच साहित्याची खरी प्रगति आहे असें ह्यांना वाटतें. ज्योतिषशास्त्र, गणितशास्त्र, विज्ञान, नीतिशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, सूपशास्त्र, कामशास्त्र इत्यादि गहन शास्त्रांवर दर वर्षी मराठीत ग्रंथनिर्मिती होत नाही म्हणून ह्यांना वाईट वाटतें; उलट काव्ये, नाटके, कादंबऱ्या, गोष्टी ह्यांचें पीक दिवसेंदिवस वाढत चाललेले आहे हे पाहून ह्यांना अगदीं भडभडून येतें. जें उच्च दर्जाचें शास्त्रीय साहित्य ग्रंथालयाच्या कपाटांत वर्षोनुवर्षे धूळ खात पडतें तें ह्यांना वंदनीय वाटतें आणि ज्या वाङ्मयावर सामान्य वाचकांच्या उड्यांवर उड्या पडतात तें ललित वाङ्मय ह्यांना उपेक्षणीय वाटतें; किंबहुना ललितवाङ्मय हे साहित्याचें अधमांग आहे असेच ह्यांचें मत आहे.

केवळ 'ज्ञानासाठीं ज्ञान' हा दृष्टिकोण आतां 'पुराणवस्तु संग्रहालयां'त जमा झालेला आहे. 'जीवनासाठीं ज्ञान' हाच खरा आधुनिक दृष्टिकोण आहे. जुन्या जगांतल्या पुष्कळ विद्या आणि शास्त्रें आजच्या युगामध्ये कुचकामीं टरलीं आहेत.

हल्लींच्या जगांतील जीवनाच्या झगड्यामध्ये जें ज्ञान उपयुक्त ठरतें त्याच ज्ञानाची मनुष्याला जरूरी आहे. हें ज्ञान चारदोन विद्वानांना मिळण्यापेक्षां संबंध जनतेला मिळालें पाहिजे. पैशाकडे जसा पैसा जातो तसें ज्ञानी माणसांकडेच अधिक ज्ञान जातें. भिकारी लोक अधिक भिकारी होतात. अडाणी लोक जास्त अडाणी होत जातात. विद्वानांना अधिक विद्वान् करीत वसण्याची सध्यां आवश्यकता नाही. तें कार्य थोडेंसें लहकृत्र केलें तरी हरकत नाही. बहुसंख्य अज्ञानी समाजांतच सर्व ज्ञानाचा, विद्येचा आणि शास्त्राचा सर्रास प्रसार व्हावयाला पाहिजे. ज्ञान कितीहि श्रेष्ठ असलें तरी त्याचा उपयोग जर जनतेला झाला नाही तर त्याची किंमत काय ? ज्ञान हें गंगेसारखें असावें. त्याचा उगम बुद्धीच्या उंच हिमालयामधून झाला तरी आयुष्याच्या सामान्य सपाटीवर राहाणाऱ्या लक्षावधि जनतेला त्यानें जीवन द्यावें.

ज्ञान देणाऱ्या शास्त्रीय साहित्याविरुद्ध मी नाहीं. तथापि बहुजनांना कळेल अशा सुगम भाषेत आणि सुलभ पद्धतीनें हें साहित्य निर्माण व्हायला पाहिजे. लोकांना तें वाचतां आलें पाहिजे आणि समजलें पाहिजे एवढेंच माझे म्हणणें आहे. इंग्रजी भाषेत सामान्य सुशिक्षितांसाठीं 'पेनग्वीन सेरीज्' सारख्या मालांतून जशा सर्व आधुनिक विविध विषयांवर पुस्तिका प्रसिद्ध होतात, तशा तऱ्हेचीं पुस्तकें मराठी भाषेत प्रसिद्ध व्हावयाला पाहिजेत. तथापि, अशा तऱ्हेचे लोकांसाठीं तयार झालेलें साहित्य वाचण्याची आवड जनतेमध्ये निर्माण होण्यासाठीं जर कोणत्या वाङ्मयाची आधीं जरूरी असेल तर ती ललितवाङ्मयाची. ललितवाङ्मय हें असें वाङ्मय आहे कीं जनतेपर्यंत तें विनासायासानें पोहोचूं शकतें. लोक आवडीनें आणि आनंदानें वाचूं शकतात, गाऊं शकतात, रंग-भूमीवर आणि रुपेरी पडद्यावर पाहूं आणि ऐकूं शकतात. समाजांत साक्षरतेचा आणि वाचनाचा झपाट्यानें प्रसार करून समाजाची वाचनाभिरुचि वाढविण्याचें आणि समाजाला शिक्षण देण्याचें कार्य ललित वाङ्मयच करूं शकते. समाजाच्या भावना प्रक्षुब्ध करून त्याच्या विचाराला आणि आचाराला वेगानें कलाटणी देण्याचें कार्य हें केवळ ललितवाङ्मयाचेंच सामर्थ्य आहे. म्हणून ललितवाङ्मय हें लोकवाङ्मय आहे. तेंच खरें राष्ट्रीय वाङ्मय आहे असें मीं म्हणतो. गेल्या सत्तर वर्षांत ललितवाङ्मयाची वाढ अधिकाधिक होत गेली ह्यांत दुःख वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. उलट ही वाढ ह्याहीपेक्षां अधिक झपाट्यानें होत गेली पाहिजे. अधिक गोष्टी, अधिक कादंबऱ्या, अधिक काव्ये, अधिक नाटके आणि चित्रकथा मराठी भाषेत निर्माण होऊन संबंध मराठी जनसमाजाची वाचनाची वाढती भूक भागविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. इतर वाङ्मयापेक्षां ललित वाङ्मय हें कनिष्ठ दर्जाचें आहे हें म्हणणें खोटें आहे. ललितवाङ्मय हें सोपें आणि मनोरंजक असतें हा कांहीं त्याच्या निकृष्टपणाचा पुरावा नाही. उलट दुर्बोध गोष्टी सोप्या शब्दांत सांगता येणें हीच उत्कृष्ट साहित्याची कसोटी आहे, याची जिवंत साक्ष वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या आणि हरघडी समाजाच्या तोंडीं खेळणाऱ्या हजारों म्हणी आणि सुभाषितेंच देतील ! महाभारताचें तत्त्वज्ञान व्यासांनी गोष्टीरूपानेंच श्रोत्यांना

सांगितलेले आहे. येशू ख्रिस्ताने आपल्या धर्मार्चीं तत्वे 'रूपकात्मक कथे' मधूनच विशद केलेली आहेत. पंचतंत्र, हितोपदेश किंवा इसापनीति ह्यांची किंमत कोणत्याही नीतिशास्त्राच्या ग्रंथापेक्षां कमी नाही. ललितवाङ्मय निर्माण करणे हे कांहीं सामान्य बुद्धिमत्तेच्या लेखकाचे काम नाही. युक्तीडच्या बुद्धिमत्तेपेक्षां इसापची बुद्धिमत्ता काय कमी होती ? पाणिनीच्या विद्वत्तेची काय कालिदासाच्या विद्वत्तेची तुलना करता येण्यासारखी नाही ! इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांच्या प्रखर प्रतिभेपुढे हरिभाऊ आपटे ह्यांची प्रतिभा काय निस्तेज दिसेल ? किंवाहुना, उत्कृष्ट ललितवाङ्मय निर्माण करणे हे केवळ प्रतिभाशाली बुद्धिमत्तांचेच कार्य आहे. नाझी तत्त्वज्ञानाचा प्रचारक डॉ. गोवेल्स ह्यांनी युरोपिअन ग्रंथकारांपुढे भाषण करतांना परवां हेच सांगितले की, 'सामान्य श्रमजीवी जनतेला आज गोष्ठीवाङ्मयाची फार जरूरी आहे. मात्र हे वाङ्मय नवख्या लेखकांनी न लिहितां बुद्धिमान् तज्ज्ञांनीच लिहिले पाहिजे.' तथापि ललित वाङ्मयाला आणि त्या वाङ्मयाच्या लेखकांना हीन दृष्टीने लेखण्याची परंपरा फार जुनी आहे. तथाकथित विद्वानांचा आणि पंडितांचा हा दंभ आहे. आज विश्वविद्यालयांत ललितलेखकांना मान नाही त्याचेही हेच कारण आहे. 'प्राचीन भारतातील ऋषींच्या दुभत्या गाई' पासून 'मुंबई इलाख्यातील यंदाच्या भाकड म्हशी' पर्यंत कोणत्याही विषयावर संशोधनात्मक ग्रंथ लिहिला तर त्याला विश्वविद्यालयाकडून 'डॉक्टरेट' पदवी मिळू शकते. पण उत्कृष्ट काव्य, नाटक किंवा कादंबरी लिहिणारे लेखक हे अशा तऱ्हेच्या मदतीदानाला लायक आहेत असें विश्वविद्यालयाला वाटत नाही. शेंकडों ओजस्वी काव्ये लिहूनही 'डॉक्टरेट' पदवी मिळविण्यासाठी माधवराव पटवर्धन ह्यांच्यासारख्या प्रतिभाशाली कवीला 'छन्दःशास्त्र' हा निराळा ग्रंथ लिहावा लागला. हा ललितलेखकावर मोठा जुलूम आहे.

विश्वविद्यालयांनी पंडिती विद्येचा जो हा निष्कारण वडिवार माजविला आहे त्यामुळे बहुजनसमानाला शिक्षण देण्याचे कार्य ललितलेखकांनाच करावे लागते. किंवाहुना ललितवाङ्मय हेच जनतेचे विश्वविद्यालय आहे असें म्हटले पाहिजे. समाजातील कामकरी, श्रमजीवी शेतकरी, अर्धशिक्षित लोक, मुले, बायात्रापड्या ह्यांना आज भरपूर वाचनसाहित्य मिळू शकत नाही. हे साहित्य मिळविण्यासाठी त्यांची एकसारखी धडपड चालू असते. गुलबकावली, जादूचा सोटा, ठकसेन राजपुत्राच्या गोष्ठी, कळसूत्री बाहुली, छेलवटाऊ मोहनेच्या किंवा निळावंतीच्या लावण्या, छकडी, कहाण्या, भारुडे, पोथ्या, येथपासून तो 'भयंकर खून', 'इस्पिकचा एक्का' वगैरे एक आणा दोन आणे मालांच्या रोमांचकारी गोष्ठीपर्यंत हातीं जें पुस्तक पडेल, तें वाचण्याची ह्या लोकांची तयारी असते. या वर्गापर्यंत पोहोचेल अशा तऱ्हेचे उत्तम, चटकदार आणि स्वस्त वाङ्मय निर्माण करण्याचे काम व्यापक प्रमाणावर ललितलेखकांनी आपल्या अंगावर घेतले तर समाजाचे आणि साहित्याचे फारच मोठे कार्य होण्यासारखे आहे.

बहुजनसमाजासाठी निर्माण होणाऱ्या ललितवाङ्मयावर फडके ह्यांनी गेल्या

वर्षी आक्षेप घेतले आहेत. त्याचाही ह्या ठिकाणी विचार करण्यासारखा आहे. ते म्हणतात, ' ज्या वेळीं एखादी कला राजाश्रयापासून लोकाश्रयाकडे येते त्याच वेळीं मोठा धोका उत्पन्न होतो. ' लोकांच्या आश्रयाखाली कला आली म्हणजे त्यावर लोकांची हुकमत चालू लागते, ती कला लोकांच्या पायथ्याशी जाऊ लागते आणि त्यामुळे त्या कलेची आणि वाङ्मयाची अधोगति होते असे त्यांचे म्हणणे आहे. राजे लोकांची परंपरा जगामध्ये जवळजवळ ' कटाप ' होऊन आतां राजसत्ता लोकसत्तेमध्ये सर्वस्वी विलीन होण्याची पाळी आली, तरी मध्ययुगांतल्या भाटाप्रमाणे राजाश्रयाचे पोवाडे गात वसणे हे खरोखरच धाष्ट्यांचे आहे. राजाश्रयाखालील खानदानी संगीत फडके ह्यांना आवडते, पण तेच संगीत एखाद्या फडतूस हॉटेलवाल्याला आतां आपल्याला दुकानांत ऐकतां येते ह्याबद्दल त्यांना चीड वाटते. सयाजीमहाराजांच्या प्रासादांतील भितींवर रविवर्म्याने काढलेली चित्रे त्यांना आवडतात, पण त्याच राजा रविवर्म्यांच्या चित्रांचा आज महाराष्ट्रांत घोबर प्रसार झाल्यामुळे चित्रकलेची हानि झालेली आहे असे त्यांचे मत आहे. डाक्याची तलम मलमल एकाद्या श्रीमंताच्या नाजूक बायकोच्या अंगावर त्यांना शोभून दिसते, उलट तीच मलमल एकाद्या टांगेवाल्याच्या गांवरान बायकोच्या अंगावर घातले तर ती त्यांना साजून दिसत नाही, उलट त्यापासून ' मळमळ 'च उत्पन्न होते असे त्यांचे मत आहे.

वाङ्मयाला किंवा कलेला लोकांचा आश्रय मिळाल्याने ते वाङ्मय किंवा ती कला विघडत तर नाहीच पण त्यामुळे लोकांचा आनंद संवर्धित होऊन समाजाचे हित साधते असा आजपर्यंतचा इतिहास आहे. सातशे वर्षांपूर्वी संस्कृतच्या विरुद्ध जनतेचा कैवार घेऊन मराठी भाषा खडी राहिली त्यामुळे मराठीचे वाटोळं न होतां जनतेचेच कल्याण झाले. उलट राजाश्रयाखाली कलेची किती अधोगति होते ह्याची शेकडो उदाहणे सांपडतील. ' रेस्टोरेशन कारकीर्दी 'त इंग्लंडमध्ये राजसत्ता जेव्हां प्रस्थापित झाली तेव्हां राजाश्रयाखाली रंगभूमीला जे छिनाल वाष्कळपणाचे स्वरूप आले ते जगजाहीर आहे. दुसऱ्या बाजूला उत्तेजनामुळे मराठी कवितेमध्ये इष्कवाजी लावण्यांचा जो महापूर आलेला होता तो कोणाला माहीत नाही ? ज्ञानेश्वरांपासून तो पुढे चारशे वर्षे मराठी साहित्याची जी एकसारखी प्रगति होत गेली तिला कोणत्या राजांचा आश्रय होता ? केवळ जनतेच्याच आश्रयाखाली मराठी भाषेचा संसार थाटला ना ? गेल्या सत्तर वर्षांत आधुनिक मराठी साहित्याचा जो विकास झाला त्यासाठी कोणाच्या पदराला खार लागला ? राजांच्या कीं लोकांच्या ?

राजाश्रय हा किती झाला तरी व्यक्तीचा आश्रय ! व्यक्तीच्या आश्रयाची लोकाश्रयापुढे काय मातव्यरी ! प्रत्येक धर्म, विद्या, शास्त्र, वाङ्मय, कला ह्या लोकांसाठीच असतात आणि लोकाश्रयावरच त्यांचे अस्तित्व अवलंबून असते. आजचे मराठी ललितवाङ्मय बहुजनसमाजांत प्रचंड प्रमाणांत प्रसृत होत चाललेले आहे म्हणून त्याला ' तेली-तांबोळ्यांचे घासलेटी वाङ्मय ' म्हणून हिणविण्याचे फडके ह्यांना

विलकूल कारण नाही. लोकमान्य टिळकांची असामान्य लोकप्रियता सहन न झाल्यामुळे पूर्वांचे मवाळ लोक देखील त्यांना 'तेल्यातांबोळ्यांचे' पुढारी म्हणून संबोधित असत. बहुजनसमाज हा मजुरांचा, शेतकऱ्यांचा, कामकऱ्यांचा, तेलीतांबोळ्यांचा, हॉटेलवाल्यांचा, तांगेवाल्यांचा, शिंप्यांचाच असावयाचा. वाङ्मयाचा आणि कलेचा आनंद उभोगण्याचा इतर पांढरपेशा समाजाप्रमाणे ह्या तेल्या-तांबोळ्यांना देखील हक्क आहे. हीच आजच्या काळाची चिन्हे आहेत. ती फडके ह्यांनी ओळखावयाला हवीत. हॉटेलवाले आपल्या धुरकट भिंतीवर राजा रविवर्म्यांची चित्रे खुशाल डकवतील किंवा रेडिओ लावून भज्यांवर ताव मारणाऱ्या मोटारड्रायव्हरांना आणि मजुरांना काननवालेचें गाणे सुनवतील. तेलीतांबोळी आपल्या तेलाने आणि चुन्याने बरबटलेल्या हातांनी वरेरकरांच्या किंवा खांडेकरांच्या कादंबऱ्या वाचीत आरामशीर बसतील, किंवा एखादा तांगेवाला आपल्या बायकोला तलम मलमलीचें पातळ नेसवून आणि तिला टांग्यांत शेजारी बसवून 'चतुरशिंगी'ला जिवाची सुंदई करावयाला नेईल! मग त्यामुळे पाहणाऱ्याच्या पोटांत तळमळ उठो नाही तर छातीत मळमळ वाटो!

ललितवाङ्मय हे खरे लोकवाङ्मय आहे ही भूमिका एकदां कायम केल्यानंतर हे ललितवाङ्मय अधिक तेजस्वी आणि सामर्थ्यवान् कसे होईल, लोकरंजनाचें, लोकशिक्षणाचें आणि लोकजागृतीचें त्याचें कार्य अधिक प्रभावशाली कसे होईल याचा विचार करणे अवश्य आहे. कलात्मक मनोरंजन हे तर ललितवाङ्मयाचें स्वरूपच आहे. तथापि, केवळ मनोरंजन करणे एवढेंच ललितवाङ्मयाचें उद्दिष्ट नव्हे. समाजाच्या विविध जीवनावर प्रकाश पाडून त्या जीवनांतील प्रागतिक प्रवृत्तींचा पुरस्कार करावयाचा हा ललित वाङ्मयाचा प्रधान हेतु आहे. हरिभाऊ आपटे, देवल, कोल्हटकर, गडकरी, वरेरकर, खांडेकर इत्यादि प्रमुख ललितलेखकांनी असा सामाजिक हेतु मनांत धरून वाङ्मय निर्माण केलेले आहे. इतर ललितलेखकांनीही हीच परंपरा पुढे चालविलेली आहे. तथापि, सुशिक्षित आणि सुखासीन मध्यम वर्गाच्या त्याच त्या ठराविक जीवनाव्यतिरिक्त समाजाच्या इतर विविध आयुष्याकडे आमच्या ललितलेखकांचें अद्यापि लक्ष गेलेले दिसत नाही. तोच तो पहिल्या वर्गांत एम्. ए. पास झालेला, उरफाट्या केसांचा, काचा मारलेला, उंच सडपातळ नायक, तीच ती हातांत टेनिसची रॅकेट घेतलेला, दोन शेंपट्यांची, पिंगट टपोऱ्या डोळ्यांची, गोल पातळवाली नायिका, तेच ते लहट्ट पोटाचे, टक्कल पडलेले आणि जाकीट घातलेले भाऊसाहेब किंवा दाजीसाहेब, तोच तो दिवाणखाना आणि तेंच तें प्रियाराधन ह्या ठराविक गोष्टींचा आतां वाचकांना वीट आलेला आहे. या दिवाणखान्यांतून आमचें ललितवाङ्मय आतां बाहेर पडले पाहिजे. कांहीं कांहीं धूर्त लेखक कालमानाप्रमाणे दिवाणखाना सोडून एखाद्या कारखान्यापर्यंत जाण्याचें धैर्य दाखवितात, पण ते फार थोडा वेळ. अखेर शेवटीं दिवाणखान्यांत येऊन कोचावर लोळल्याशिवाय त्यांना हायसें वाटत नाहीं हेंच खरें.

आज समाजांत इतके उद्योग, इतके व्यवसाय, इतके धंदे आहेत; त्यांचे पडसाद

आमच्या ललित वाङ्मयांत कां पडूं नयेत ? पण ठराविकाची चाकोरी सोडून नवीन वाटेनें जाण्याचें आमच्या लेखकांना धैर्यच होत नाहीं. एक शिक्षण हाच विषय घ्या. ह्या विषयाच्या किती तरी वाजू चितारण्यासारख्या आहेत ! जीवनापासून शिक्षणाची फारकत झाल्यामुळें सुशिक्षितांची वेकारी कशी वाढत चाललेली आहे, नोकरी हे शिक्षणाचें एकच ध्येय झाल्यामुळें लोक परावलंबी आणि स्वाभिमानशून्य कसे झाले आहेत ह्या गोष्टींकडे लेखकांचें कां लक्ष जाऊं नये ? देशांत निरनिराळ्या तऱ्हेच्या शिक्षणसंस्था आहेत; 'शांतिनिकेतना' सारखे निरनिराळे शिक्षणप्रयोग चाललेले आहेत; देशी भाषेंतून शिकविणारें स्त्रियांचें विश्वविद्यालय आहे, अनाथ स्त्रियांना स्वावलंबी करणाऱ्या सेवासदन, मुक्तिसदनसारख्या संस्था आहेत, समाजाच्या दृष्टीनें पतित ठरलेल्या स्त्रियांच्या साहाय्यासाठीं 'श्रद्धानंद आश्रम' आहेत, सर्व जातींच्या आणि धर्मांच्या विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचे आणि ऐक्याचे धडे देणारी भाऊराव पाटलांचीं वसतिगृहे आहेत; आंधळ्यांच्या किंवा गुन्हेगार तरुणांच्या शाळा आहेत ह्या सर्व वातावरणांचा उपयोग ललितलेखकांनीं करून घेतला पाहिजे.

शेतकऱ्यांच्या आयुष्यांतले, खेडेगांवातील लोकांच्या जीवनाचे किती तरी प्रश्न अजून ललितवाङ्मयांत यावयाचे राहिले आहेत. हिंदुस्थानांतील किंवा महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या प्रांतांमधे राहणाऱ्या निरनिराळ्या लोकांचें किंवा जमातींचें जीवन कितीतरी चटकदारपणानें रंगवितां येण्यासारखें आहे ! मुंबईच्या कापसाच्या गिरण्यांचीं धुराडीं अधूनमधून वाङ्मयांत डोकावलेलीं दिसतात. तथापि, कागदाच्या गिरण्या, साखरेचे कारखाने, चहाचे मळे, लोखंडाचे कारखाने, कोळशाच्या किंवा तेलाच्या खार्ण, संरक्षित जंगले ह्यांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या कथा फारशा वाचनांत येत नाहींत. आगगाड्या, जहाजे, मोटार, बसेस, विमाने इत्यादि वाहतुकीच्या व्यवसायांत आता आमचे किती तरी लोक आहेत. त्यांची दखलगिरी वाङ्मयानें घ्यावयाला पाहिजे. हिंदुस्थानाबाहेर पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिका, मॉरिशस, ब्रह्मदेश, सीलोन, मलाया, वेस्ट इंडीज येथे कितीतरी हिंदी लोक वसाहती करून राहिले आहेत. त्यांचा त्रिचाऱ्यांचा तर वाङ्मयांत पत्ताच नाहीं. दक्षिण आफ्रिकेंत महात्मार्जींनीं जो पहिला शांततेचा लढा केला त्याच्या पार्श्वभूमीवर कितीतरी स्फूर्तिदायक कथा लिहितां येतील !

विराट् समाजपुरुषाच्या या विविध स्वरूपावर वाङ्मय रचण्यास विविध प्रतिभेचे कुशल लेखक हवे आहेत. ह्या लेखकांना त्या त्या गोष्टींचें ज्ञान पाहिजे, अवलोकन पाहिजे, अनुभव पाहिजे—आणि कल्पनाही पाहिजे. ललित वाङ्मयाचा समाजजीवनाच्या प्रत्येक विभागाशीं संबंध येत असल्यामुळें वैद्यक, कायदा, राजकारण, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र अशा कितीतरी विषयांची लेखकांना माहिती असावी लागते. ही माहिती नसल्यानें त्यांच्या हातून पुष्कळ वेळीं हास्यास्पद चुका घडतात. पांच वर्षांच्या मुलाला कॅन्सर होणें, जन्मतः अधू असलेला हात वर्षांच्या वादळांत सांपडून बरा होणें, स्वप्नांत संभोग झाल्यानें स्त्रीला गर्भधारणा होणें, वेड लागलेली स्त्री मारानें रडवून बरी करणें

अशी लेखकांच्या 'वैद्यकीय अकले'ची पुष्कळशी उदाहरणे वाङ्मयांत विखुरली आहेत. कायद्याच्या अज्ञानाबद्दल तर मोठमोठे लेखक गुन्हेगार ठरतील ! 'प्रेमसंन्यास' मध्ये जयंताला फांशीची शिक्षा देणारा न्यायाधीश त्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यास तुरुंगांत जातो आणि जयंताचा मित्र ऐनवेळीं त्या ठिकाणीं धांवत येऊन त्या न्यायाधीशाला एक पत्र दाखवतो व जयंताला वाचवतो. 'नया संसार'मध्ये आरोपी असलेल्या नायकाच्या निर्दोषत्वाचा पुरावा अखेरच्या क्षणीं नायिका कोर्टांत शिरून न्यायाधीशाच्या पुढे मांडते आणि मग नायक-नायिकेला आपल्या 'चेंबर' मध्ये नेऊन न्यायाधीश त्यांचे लग्न लावतो. साम्यवादाची विशेष माहिती नसतां खांडेकरांनीं 'अमृत'मध्ये एका 'भाई'चे जें चित्र रंगविलें आहे ते फारच मौजेचे आहे. सदर भाई मोटारींत बसून एका श्रीमंताच्या घरांत त्याची मुलगी पळवून नेण्यासाठीं जातो. मुलीचा बाप जेव्हां त्याला अडवतो तेव्हां "तुम्हीं भांडवलवाले लोक, गरिवांच्या भावनांची तुम्हाला कल्पना तरी आहे काय?" असें जेव्हां घसा खरडून तो सांगतो, तेव्हां प्रेक्षकांच्या हंसता हंसता मुरकुंड्या वळतात. जणुं कांहीं प्रत्येक भाईला श्रीमंताच्या घरांत शिरून त्याचा पैसा आणि पोरी पळवून नेण्याचा परवानाच मिळालेला आहे. 'सोन्याच्या कळसा' मध्ये गिरणीमालकाचा मुलगा आणि कामकरी वर्गांतली मुलगी ह्यांचा विवाह घडवून आणून मालक-मजुरांचे ऐक्य साधण्याची मामा वरेरकरांनीं जी युक्ति शोधून काढली आहे ती केवळ कवीच्याच सृष्टींत संभवनीय आहे. तिला साम्यवादाचा शास्त्रीय आधार नाही. फडके यांच्या 'निरंजन' ह्या कादंबरींतला नायक खादीचे कपडे घालणारा आणि सत्याग्रही असा दाखविलेला आहे. तथापि, संबंध कादंबरींत खादीचे कपडे घालून प्रणयाराधनापलीकडे त्यानें दुसरें कांहींच केले नाही; हें राजकारणाचें अज्ञान समजावयाचें का ही राजकारणाची बदनामी समजावयाची !

सामाजिक जीवनांतील पुरःसर प्रवृत्तींचे निदान करण्यासाठीं लेखकाला त्या त्या विषयाचें अचूक ज्ञान असावें लागतें तरच तो वस्तुस्थितीचें यथायोग्य चित्रण करूं शकेल. वस्तुस्थितीचें चित्रण करणें ह्याचा अर्थ समाजांत जशा गोष्टी असतात, दिसतात, घडतात तशा त्या रंगवणें असा नाही. अशा वाङ्मयाला वास्तववादी वाङ्मय म्हणतां येणार नाही. जसें घडतें तसें वर्णन करावयाला चातुर्याची किंवा बुद्धिमत्तेची फारशी जरूरी नाही. आणि वाङ्मय ही कांहीं वस्तूच्या वर्णनाची जंत्री नव्हे. समाज-परिस्थितीचें निदान करणारें वाङ्मय हेंच खरें वास्तववादी वाङ्मय म्हणतां येईल. वस्तुस्थितीचें निदान करावयाला इत्थंभूत वर्णनाची आवश्यकता नसते. रोग्याची नाडी, जीभ आणि छाती बघूनच वैद्याला त्याच्या रोगाची पूर्ण कल्पना होऊं शकते. त्याच्या शरीराचा भागन् भाग तपासण्याची तज्ज्ञाला आवश्यकता वाटत नाही. झाडावरून पडणाऱ्या एकाच फळामध्ये गुरुत्वाकर्षणाच्या विश्वव्यापी कायद्याचें प्रतिबिंब न्यूटनला दिसून आलें. बागेतील साऱ्या फळांची झाडे गद्गदा हलवून बघण्याचा उपद्व्याप त्याला करावा लागला नाही. वर्णनाचा निष्कारण फापटपसारा न माजवितां समा-

जाच्या प्रातिनिधिक प्रवृत्तींवर एकदम वोट ठेवतां येणें यांतच खरी वास्तववादी कला आहे.

हल्लींच्या ललितलेखकांना प्रत्येक गोष्टीचें साग्रसंगीत वर्णन करीत बसण्याचें विलक्षण व्यसन लागलें आहे. काव्यांत, गोष्टींत आणि कादंबरींत हें वेड पराकाष्ठेला पोहोचलेलें आहे. 'विंग'कडे पाहून आंत घडणाऱ्या गोष्टींचीं चटकदार वर्णनें करणारीं पात्रें आतां रंगभूमीवर येत नसल्यानें ह्या वर्णनाच्या साथीपासून नाट्यवाङ्मय तेवढें अलित राहिलें आहे. नायिका दिसली कीं तिचे डोळे, धनुष्याकृति भुवया, स्फुरणारीं नासिकाग्रें, छोटीशी जिवणी, कुंदकळ्यांसारखे दांत, उडणारे केसांचे कुरळ, खांद्यावरून सहज ओघळलेला पदर—येथपासून तो तिच्या 'टचटचीत कुचाग्रा'पर्यंत लेखकाची वर्णनाची मजल गेल्याशिवाय कधींहि रहावयाची नाहीं. जणुं काय एकाद्या कारोनाच्या कोर्टांत नायिकेचा जिवंतपणीं पंचनामाच चाललेला आहे. तसेंच, लेखक एकाद्या घरांत शिरला कीं तेथील प्रत्येक वस्तूचें आणि जिनसांचें टिपण, जणुं काय त्या घरावर जातीच आली आहे, अशा दृष्टीनें करण्याचा आर्विभाव आणतो. अशा तऱ्हेनें प्रतिभेचें सारें सामर्थ्य वर्णनावारीच खर्च झालें म्हणजे शेवटीं कशासाठीं हा एवढा सारा खटाटोप चाललेला आहे हें सांगण्याची स्मृति आणि शक्ति लेखकाजवळ शिष्टकच उरत नाहीं. वर्णनाचे मोठमोठे टप्पे आले कीं, वाचकांना तर 'दे माय धरणी ठाय' असें होऊन जातें, आणि त्या भागावरून उडी मारून पुढें पळत जाण्याशिवाय त्यांना दुसरा मार्ग राहात नाहीं. दोन-चार रेघांत चित्र उभें करतां येणें किंवा एक दोन आलापांतच श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करतां येणें हें जसें आधुनिक चित्रकलेचें आणि गायनकलेचें वैशिष्ट्य आहे, तसे दोन-चार वाक्यांतच वर्णविषय डोळ्यापुढें उभा करणें ह्यांतच वास्तववादी कलेचा विजय आहे. रंगांची, सुरांची आणि शब्दांची फाजील उधळपट्टी करीत बसणें हें कलात्मकतेचें लक्षण हल्लीं समजलें जात नाहीं.

परिस्थितीचें निदान आणि शक्य तर उपाययोजनेचें दिग्दर्शन एवढाच वास्तववादी ललितवाङ्मयाचा हेतु असल्याने, आवश्यक तेवढाच समाजजीवनाचा भाग वाचकांना दाखवावा लागतो आणि पुष्कळसा भाग वगळून टाकावा लागतो. म्हणून वाङ्मयांतील समाजजीवन हें सत्यसृष्टींतील समाजजीवनामधून निवडून निराळें केलेलें जीवन आहे, ही गोष्ट वाचकांनी आणि टीकाकारांनी विसरूं नये. जीवनांतला वास्तववाद आणि वाङ्मयांतला वास्तववाद ह्या दोन्ही गोष्टी भिन्न आहेत. पुष्कळांना हें कळत नाहीं. नकाशा वाचायला जसें शिकावें लागतें तसें वाङ्मयांतलें वास्तवजीवन ओळखण्याचाहि वाचकांना सराव करावा लागतो. नकाशा जसें जमिनीचें चित्र नव्हे, तशाच अर्थी वाङ्मयांतील जीवन हें समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचें चित्र नव्हे. नकाशांत जसा प्रमाणाचा आणि सांकेतिक खुणांचा उपयोग केला जातो, तसें वाङ्मयीन चित्रणांतही प्रमाण आणि संकेत गृहीत धरावे लागतात. नाहीं तर दहा वर्षांत घडणारी गोष्ट दीडशें पानांत किंवा दोन तासांत घडते असें कसें दाखवितां येणें शक्य आहे वरें ? नाटकांत अमुक एका पात्राचें बोलणें

संपले म्हणजे नेमके दुसरें पात्र त्या वेळीं कसें येतें ? खऱ्याखऱ्या व्यवहारांत दुसरें पात्र यावयाला कदाचित् दोन दिवसही लागले असते. तोंपर्यंत प्रेक्षकांनी नाटकगृहांत काय करीत बसावयाचें ? नाटकांतील किंवा कादंबऱ्यांतील पात्रें गोष्टीचा ओघ चालू असतां अधूनमधून ' जरा आंत जाऊन येतो ' असें सागून कधीं अदृश्य होत नाहींत याचा असा अर्थ नव्हे कीं सामान्य माणसाचे शरीरधर्म त्यांना बंधनकारक नाहींत ! एवंच, वाङ्मयांतील वास्तवतेला प्रमाणाचें आणि संकैतांचें बंधन आहे हें विसरतां कामा नये.

वाङ्मयांतील पुष्कळशा घटना ह्या वाच्यार्थानें व्यावयाच्या नसून लक्षणार्थानें व्यावयाच्या असतात हें कांहीं वाचकांना माहीत नसतें. त्यामुळे अमुक अमुक गोष्ट अशक्य आहे, असें घडणें कधीं शक्य नाहीं अशा तऱ्हेचे टीकोद्वार त्यांच्या तोंडून निघतात. सुधाकराच्या संसारांत इतक्या हालअपेष्टा सहन करून मुकाट राहणारी सिंधू-सारखी स्त्री जगात असणें शक्य नाहीं. गळ्यांतलें मंगळसूत्र तोडून ' घराबाहेर ' पडणारी विवाहित स्त्री हिंदु समाजांत कोटें असते काय, नवऱ्याला वाचविण्यासाठी बायकोनें खोटी सही करून पैसे काढले तर तेवढ्या गोष्टीवरून संसार उधळून टाकण्यापर्यंत आलेले ' डॉल्स हॉऊस ' मधील नवरात्रायको जगाच्या पाठीवर कोटें सांपडतील कीं काय, अशा तऱ्हेचे प्रश्न विचारणारे प्रेक्षक कांहीं कमी नसतात. सिंधू, निर्मला किंवा नोरा ह्यांच्याकडे केवळ वैयक्तिक दृष्टीनें न बघतां त्या त्या विशिष्ट समाजांत निर्माण झालेल्या स्त्रीस्वभावाचा तो प्रातिनिधिक नमुना आहे अशाच भावनेनें बघितलें पाहिजे.

अर्थात् अद्भुतरम्य, चमत्कृतिजन्य आणि असंभाव्य गोष्टींचा वाङ्मयीन वास्तववादांत अंतर्भाव होत नाही इकडे मात्र कांहीं लेखकांचें लक्ष अवश्य ओढलें पाहिजे. पुष्कळ लेखक एकामागून एक घडणाऱ्या अद्भुत घटनांची लांबलचक जंत्री करून वाचकांच्या मनोवृत्ति स्तिमित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामध्ये व्यावहारिक आणि वाङ्मयीन अशा दोन्हीही वास्तवतेचा पत्ता नसतो. बोलपटामध्ये ही साथ सध्यां फार आलेली आहे. ' संगम ' ह्या खांडेकरांच्या बोलपटांत नायक आगगाडीच्या डब्यात बसला असतांना विनातिकीट प्रवास करणाऱ्या एका अनोळखी स्त्रीला वाचविण्यासाठी ती आपली बायको आहे असें तो तिकीट-कलेक्टराला वेधडक सांगून टाकतो. त्यामुळे दोघांची ओळख होते. दोघे वर्तमानपत्राच्या फाटक्या कागदावर चिवडा खात असतांना त्या वर्तमानपत्रांत ' सहकुटूंब संपादक पाहिजे ' अशी जाहिरात वाचतात. त्या जाहिरातीप्रमाणें दोघेही अर्ज करावयासाठी मुख्य संपादकाकडे जातात. मुख्य संपादक त्यांना म्हणतो की ' ज्या अर्थी पुष्कळ वर्षे लग्न होऊनही तुम्हांला मूल झालेलें नाहीं त्याअर्थी एक मुलगी दत्तक घेण्याचें तुम्हीं कवूल करीत असाल तर मी तुम्हांला नोकरी-वर नेमतों. ' दोघे कवूल होतात. मुख्य संपादक एक मुलगी त्यांच्या मांडीवर आणून बसवतो आणि त्यांना सहसंपादक नेमतो. हा प्रसंग पाहत असतांना कोणत्या जगांत आपण आहोंत हें न कळल्यामुळे प्रेक्षकांचे प्राण अगदी कासावीस होऊन त्यांना दरवाजाकडे धांव ठोकविशी वाटल्यास नवल नाहीं. ' शादी ' बोलपटांतील पंगू आणि

भिकारी नायकाला लॉटरीत आतोनात पैसा मिळतो. हा पैसा घेऊन तो हिमालयांत हॉटेल काढावयाला जातो. तेथे बर्फाच्या वादळात सांपडून त्याचा जन्मजात पंगूपणा नाहीसा होतो. नंतर तो व्यसनाधीन होऊन आपल्या मेहुणीशी लग्न ठरवतो. पण लग्नाच्या ऐन प्रसंगी जमलेले पाहुणे त्याला आपल्या जोड्यांनी मारतात आणि मग त्याचा हृदयपालट घडून येतो. 'कंचन' बोलपटांतली नायिका लग्नाचे वेळीं विष खाऊन मरते. पण तितक्यांत एक डॉक्टर येतो आणि तिला इंजेक्शन देऊन पुन्हां जिवंत करतो. अशा तऱ्हेच्या अद्भुतरम्य घटना ही ललितवाङ्मयाची निवळ बदनामी आहे.

वास्तववादी वाङ्मय समाजाच्या गतिमान् जीवनाचें निदान करते म्हणूनच त्याला पुरोगामी वाङ्मय असेही म्हटलें जातें. मानवतेच्या अंतिम ध्येयाच्या दिशेने मानवसमाजाची प्रगति घडवून आणणें हेच वास्तववादी किंवा पुरोगामी वाङ्मयाचें प्रमुख लक्षण आहे. पुरोगामी म्हणजे स्वैर, स्वेच्छाचारी किंवा अनीतिप्रसारक वाङ्मय असा त्याचा प्रतिगामी टीकाकार विपर्यास करतात. समाजाच्या प्रगतीचे शत्रु प्रत्येक युगांत सुधारणेची यथेच्छ निंदा करून तिला विरोध करतात. तथापि सुधारणेच्या पुरःसर ओघांत त्यामुळे कधीही अडथळा उत्पन्न झालेला नाही असा आतापर्यंतचा इतिहास आहे. पुरोगामी वाङ्मयाचें अकल्याण केवळ निंदेनें होणें शक्य नाही. मानवजातीच्या आणि समाजाच्या प्रगतीच्या मार्गांत प्राचीन काळापासून फार मोठे अडथळे उत्पन्न झालेले आहेत. 'युद्ध, दारिद्र्य आणि रोग हीं पृथ्वीवर परमेश्वराच्या विरुद्ध माणसानें केलेली अघोर पापें आहेत' असें शॉ म्हणतो. मानवी प्रगतीचे हेच ते अडथळे होत. हे अडथळे प्रगतीच्या वाटेतून काढून नेस्तनावूद करणें हें पुरोगामी लेखकाचें कर्तव्य आहे. एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रवर स्वारी करून त्याला जिंकावें, त्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घ्यावें आणि त्याला शेंकडां वर्षे गुलामगिरीत ठेवावे हें मानवतेच्या विरुद्ध भयंकर पाप आहे. स्वातंत्र्य हा प्रत्येक मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि कोणत्याही राष्ट्राला दुसऱ्याचें स्वातंत्र्य हिराकावून घेण्याचा आधिकार नाही, हीं विचारसरणी पुरोगामी लेखकांनीं निर्भीडपणें प्रसृत केली पाहिजे. युद्ध हा मानवी संस्कृतीवरचा एक भीषण कलंक आहे. युद्धाच्या नांवाखालीं, क्षात्रबळाचें आणि पराक्रमाचें खोटें स्तोम माजवून राक्षसी अत्याचार केले जातात. हजारों जीवांची आणि कुटुंबांची धुळधाण होते आणि समाज पशुकोटीला जाऊन पोहोचतो. अशा युद्धांच्या विरुद्ध लिहिणें हें पुरोगामी लेखकांचें कर्तव्य आहे. संपत्तीच्या विषम वांटणीमुळे जगांत प्रचंड वर्गकलह निर्माण झालेला आहे, धर्म, न्याय, कायदा, शिक्षण ह्या संस्था पैसेवाल्या आणि सत्तावाल्या वर्गाच्या अधीन झाल्यामुळे त्याचा फायदा पददलित वर्गाला मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या गुलामगिरीच्या यातना अधिकाधिकच वाढत जातात. धर्माला ढोंगाचें स्वरूप मिळतें; न्याय पैशानें खरेदी करतो; कायद्याचा जुलूम असह्य होतो; शिक्षण हा केवळ विलास होऊन बसतो; समाजांतली दंभाचा आणि ढोंगांचा नायनाट

करणे हें कार्य पुरोगामी वाङ्मयाच्या कक्षेत येऊं शकतें. अन्स्ट टोलर ह्या लेखकानें लिहिलेलीं नाटके पुरोगामी वाङ्मयाचे अत्यंत तेजस्वी नमुने म्हणून दाखवितां येतील. पुरोगामी होऊं इच्छिणाऱ्या लेखकांनीं ह्या नाटकांचा अवश्य अभ्यास करावा.

अखिल मानव जातीवरील अन्यायाविरुद्ध आरोळी ठोकणारें वाङ्मय हें श्रेष्ठ दर्जाचें पुरोगामी वाङ्मय समजावयाला हरकत नाही. तथापि, विशिष्ट समाजांतच आढळून येणाऱ्या अन्यायमूलक रूढींवर प्रहार करणाऱ्या वाङ्मयालाही पुरोगामी वाङ्मय म्हणावयाला हरकत नाही. अर्थात् ह्या रूढि कालांतरानें नाहीशा होण्यासारख्या असल्यानें त्या वाङ्मयाचें महत्त्व तत्कालीनच असतें. बाला-वृद्ध विवाहाचा अन्याय समाजाच्या वेशीवर टांगणाऱ्या 'शारदा' नाटकाचें महत्त्व आज नसलें तरी त्याचें पुरोगामित्व कांहीं कमी झालेलें नाही. प्रीतिविवाह, विधवा-विवाह, हुंडाबंदी, आंतर-जाति-विवाह, घटस्फोट, अस्पृश्योद्धार, वेश्याविवाह इत्यादि सुधारणांचा महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजांत पुरस्कार करणारें वाङ्मय सामान्यतः पुरोगामी ह्या सदराखालींच येणारें आहे. पुरोगामी लेखकांना पुष्कळ वेळां मूर्तिभंजकाचें काम महंमूद गझनवीच्या निर्दयतेनें करावें लागतें. देवपणा निघून गेलेल्या फत्तरांचीही अंधश्रद्धेनें समाज पूजा करीत असतो. समाजाच्या या अंधश्रद्धेवर जगणारे पुजारी त्या दगडाच्या देवपणाचे नगारें बडवीत असतात. ह्या खोऱ्या देवांचें आणि दांभिक पुजाऱ्यांचें उच्चाटन करून समाजाला सत्याचा मार्ग दाखवणें हें पुरोगामी लेखकाचें काम आहे. इब्सेन आणि शॉ ह्यांनीं आपापल्या वाङ्मयांत हें काम मोठ्या अभिनिवेशानें केलेलें आहे. समाजाच्या श्रद्धेवर प्रहार करणाऱ्यांनीं समाजाच्या रोषाचो आणि निंदेची आग स्वतःच्या शिरावर झेलण्याची तयारी केली पाहिजे. पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या खोऱ्या कल्पना अंधश्रद्धाळू समाजानें आपल्या उराशीं जपून ठेवलेल्या असतात. किंबहुना रोगी समाजाच्या शरीरांतलीं तीं निग्निराळीं बॅडेच आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. समाजाच्या हितासाठीं ह्या पिकलेल्या बॅडांवर शस्त्रकर्म करून पुरोगामी लेखकांनीं ती समाजाच्या शरीरांतून नाहीशी करावयाला पाहिजेत.

हें शस्त्रकर्म चालूं असतां भावना दुखल्या, पावित्र्यविडंबन झालें, नीतीचा निकाल लागला, अशा तऱ्हेच्या किंकाळ्या रोगी मारण्याचा संभव असतो; पण त्यामुळें भिऊन जाण्याचें कारण नाही. हिंदुसमाजांत 'पवित्र' गोष्टींचा इतका बाजार माजलेला आहे कीं त्यांना धक्का न लावतां त्या गर्दीतून सहीसलामत वाट काढणें ही अत्यंत कठीण गोष्ट आहे. तेहतीस कोटि देवांपैकीं तर कोणत्याही देवाच्या वाटेला जातां येत नाहीं. कारण बोलूनचालून ते देवच पडले ! गणपतीला 'लंबोदर', 'मूषकवाहन', 'वक्रतुंड', 'एकदंत' असे भक्तानें म्हटल्यानें पावित्र्यविडंबन होत नाहीं; पण 'गणपतीच्या तोंडांतला एवदंत ओंठांत धरलेल्या चिरूटासारखा दिसतो' असें कोल्हटकरांनीं म्हटल्याबरोबर पावित्र्यभंगाचा अक्षम्य गुन्हा त्यांच्या हातून घडला ! तुकारामांनीं हा गुन्हा मार्गेच करून ठेवलेला आहे म्हणून बरें. त्यांनीं म्हटलें आहे—

जाखाई जोखाई । मायराणी मेसावाई
गणोवा विक्राळ । लाडू मोदकांचा काळ
मुंजा म्हैषासुरें । हीं तो कोण लेखी पोरें
ह्या देवांचा जो देव । तोच माझा पंढरिराव ।

ह्याबद्दल तुकारामबुवांचा देखील त्यांच्या काळीं छळ झालेलाच आहे !

विठोबासारख्या पुरुष देवाला 'विठानाई माऊली' म्हटलें तर हृदयांत भक्तीच्या गुदगुदल्या फुटतात आणि श्रीकृष्णाला पेंद्यासारख्या दोस्तांच्या प्रेमानें कोणी 'कृष्णराव' म्हटलें तर 'संस्कृति संरक्षकां'च्या भावना ठणकूं लागतात. पूर्वीच्या काळीं भक्तांचें संरक्षण करावयाला देव धांवून येत असे; पण आज ह्या कलियुगांत देवाचें पावित्र्य रक्षण करण्यासाठीं भक्तांना धावपळ करावी लागत आहे हें आश्चर्य नव्हे काय ? देवांच्या आणि धर्मांच्या नांवावर अखिल हिंदुस्थानांत पुजाऱ्यांनीं, भटजींनीं आणि बुवांनीं जें भयंकर पावित्र्य-विडंबन चालविलें आहे, तिकडे सनातनी समाज खुशाल पाठ फिरवून बसलेला आहे आणि एखाद्या आधुनिक दृष्टीच्या लेखकानें 'गाय हा उपयुक्त पशु आहे' किंवा 'द्रौपदीवर पातिव्रत्याची पांचपट जबाबदारी होती' असें म्हटलें तर मात्र तो त्याच्यावर डोळे वटारतो हा पक्षपात आहे. समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या कल्पना सनातन आहेत असें मानणें अशास्त्रीय आहे. समाजाच्या प्रगतीवर ज्यांचा विश्वास नाही तेच असे म्हणूं शकतील. आजच्या आणि उद्याच्या समाजाच्या दृष्टीनें जुन्या समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या जरीपुराण्या कल्पना आपण झटकून आणि पारखून घ्यावयाला पाहिजेत. ज्या गोष्टींत आज कोणतीही नीति किंवा पावित्र्य उरलेलें नाही त्या गोष्टी खुशाल दूर भिरकावून देण्याची निर्भयता आणि मनोधैर्य आपण दाखविलें पाहिजे तरच प्रगतीच्या वाटेतील अडगळ नाहीशी होईल ! महात्मा ज्योतिराव फुले ह्यांनीं सनातनी ब्राह्मण समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि श्रेष्ठत्वाच्या दंभावर एवढें जबरदस्त प्रहार केले म्हणूनच त्यांच्या अडाणी ब्राह्मणेतर जनतेला आपल्या उद्धाराची वाट दिसू शकली. आजच्या पुरोगामी लेखकांनी ज्योतिरावांची निर्भयवृत्ति आणि वेडरपणा आपल्या अंगीं आणावयाला पाहिजे.

पुरोगामी ललितलेखकांना विनोद हें आतां एक अत्यंत सामर्थ्यवान् शस्त्र उपलब्ध झालेलें आहे. फ्रेंच, इंग्रजी आणि अमेरिकन वाङ्मयांत हास्यविनोदाला फारच श्रेष्ठ स्थान मिळालेलें आहे; किंवाहुना एखादें साहित्य विक्रमित झाल्यावांचून त्यावर विनोदाचा फुलेरा फुलून येत नाही. इंग्रजी आणि फ्रेंच ह्या दोन संपन्न भाषेंतच उत्कृष्ट विनोदी वाङ्मय आढळून येते. समाजाच्या बुद्धीचा आणि जीवनाचा दर्जा वाढल्याशिवाय त्या समाजांत उत्तम विनोद निर्माण होऊं शकत नाही. त्यामुळेच कीं काय उत्कृष्ट विनोद हें समाजाच्या सुसंस्कृत जीवनाचें गमक म्हणून समजलें जातें. वाङ्मयाच्या इतर प्रकारांशीं विनोदाची तुलना केली तर काव्य, कादंबरी, नाट्य हे प्रकार विनोदापुढें कृत्रिमच भासतात. कारण काव्य, कादंबरी, नाट्य ह्या गोष्टी कुणी तरी घडवून दाख-

विल्याशिवाय त्या समाजाच्या ध्यानीं येत नाहीत. विनोद हा जीवनांत पावलोपावलीं सहजपणें घडत असतो आणि तो कोणालाही आपोआप दिसून येण्यासारखा असतो. म्हणून इतर रसांपेक्षां हास्यरस लोकांना अधिक ओळखीचा आणि आवडीचा वाटतो. विनोद हा जीवनाच्या रोजच्या व्यवहारांत घडून येत असला, तरी समाजाच्या स्वभावांत आशावादित्व, आनंदीपणा, सहनशीलता, उमदेपणा आणि खेळाडूपणा इत्यादि गुण वाढत गेल्याशिवाय त्याला समाजाच्या तोंडी किंवा लेखी साहित्यांत मानाचें स्थान मिळू शकत नाहीं. इंग्रज, अमेरिकन, स्कॉचमन, आयरिशमन ही मंडळी एकमेकांना खर्ची टाकून खूप विनोद पिकवतात आणि पोटभर हसत बसतात ही गोष्ट त्यांच्या उमद्या आणि खेळाडू स्वभावाचीच द्योतक आहे.

हिंदी लोकांच्या स्वभावांत हे गुण अद्यापि आले नाहीत म्हणून या देशांत विनोदाचा प्रसार अद्यापि झालेला नाही. विनोद कळणें आणि तो सहन होणें ह्या गोष्टीला बुद्धीचा विस्तार पुष्कळच असावयाला लागतो. गांवढळ माणसाची थट्टा केल्यास प्रकरण मारामारीवर आल्याविना राहात नाही. मद्रासी माणसाला त्याच्या इंग्रजी उच्चाराची आणि भात खाण्याची नकल केलेली आवडत नाही. कानडी माणसाला 'रंडु-गुंडू' म्हटलें तर तो अंगावर काठी घेऊन धांवल्याशिवाय राहाणार नाही. कोल्हटकर आणि गडकरी ह्यांच्यावर कानडी लोक भयंकर संतापलेले आहेत हें आपल्याला ठाऊकच आहे. मुसलमानांशीं तर थट्टाविनोद करणें हें फारसें सुरक्षित आहे असा निर्वाळा देतां येत नाही. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांशी तुलना केली तर महाराष्ट्राची विनोदबुद्धि अधिक तल्लख आहे असें मोठ्या अभिमानानें म्हणतां येईल. गुजराती, उर्दू, बंगाली, कानडी इत्यादि भाषांपेक्षां मराठी भाषेतील विनोद किती तरी पटीनें प्रगल्भ आहे हें जाणतेच सांगू शकतील.

विनोदाची ही नवीन दृष्टी, हें नवें सामर्थ्य पन्नास वर्षांपूर्वी कोल्हटकरांनीं महाराष्ट्राला मिळवून दिलें. ह्या दृष्टीचा प्रसार जनतेमध्ये गेल्या पंचवीस वर्षांत विलक्षण वेगानें झालेला आहे. विनोदाच्या ह्या देणगीनें मराठी जीवनाचें आणि साहित्याचें तेज अतिशयच वाढलेलें आहे. विनोदाचे हें लोण बहुतेक सर्व ललित लेखकांपर्यंत, वक्त्यांपर्यंत आणि वृत्तपत्रांपर्यंत आतां पोहोचलेलें आहे. विनोदबुद्धि असल्यावांचून एखाद्या वक्त्याला श्रोत्यापुढें तग धरणें आज कठीण होऊन बसलें आहे. कादंबरी-नाटकांमध्ये वाचकांचें किंवा प्रेक्षकांचें अवधान संभाळावयाला विनोदाचें साहाय्य घ्यावेंच लागतें. पूर्वीची गंभीर वृत्तपत्रें वाचतांना मृत्युपत्र वाचल्यासारखा चेहरा करावा लागत असे; तसें आजची चुरचुरीत वृत्तपत्रें वाचतांना करावें लागत नाहीं. महाराष्ट्रांतील तरुण तर ह्या शक्तीचे भाविक उपासक बनलेले आहेत. त्यामुळें समाजांत पूर्वीपेक्षां अधिक उत्साह, तादृश्य आणि खेळकरपणा उत्पन्न झालेला आहे.

विनोदाचें महत्त्व आणि सामर्थ्य ओळखणारा माणूस मराठी वाङ्मयांतील ह्या हितकारक प्रकाराचें सहर्ष स्वागतच करील. असें असतां त्या समाजोपकारक विनोदी

साहित्याविरुद्ध कांहीं विघ्नसंतुष्ट मंडळींनी 'दुसरी आघाडी' उघडण्याचा प्रयत्न चालविलेला आहे. अर्थात् विनोदाच्या पुरस्कर्त्यांचे सैन्य महाराष्ट्रांत एवढे खडे आहे की ही 'दुसरी आघाडी' उघडली गेली तरी ती यशस्वी होण्याचा फारसा संभव नाही. विनोद म्हणजे अश्लीलता, फाजीलपणा, पांचटपणा, वीभत्सपणा, ग्राम्यता असे या आघाडीवाल्यांचे म्हणणे आहे. विनोदाचा हा भेसूर भस्मासूर महाराष्ट्र देशांत फारच मातला आहे, तेव्हां त्याचा विध्वंस करण्यास परमेश्वराने पुन्हां एकदा अवतार घ्यावा अशी ह्यांची परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. समाजाच्या प्रगतीचे शत्रु ह्या आघाडीत सामील आहेत ह्याचे कारण प्रतिगामी, अगतिक आणि जीर्ण समाजाची विंगे हांसत हांसत बाहेर काढण्यास विनोदासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही ही गोष्ट कोल्हटकरांनीच दाखवून दिली.

विनोदाचे मूळ स्वरूप मुळीं असेच आहे. मानवी जीवनांत रोग, जरा, मरण, अपघात, हानि, पराभव, निराशा, अपमान, अज्ञान, मूर्खपणा इत्यादि अनंत दुःखे भरलेली आहेत. ह्या दुःखांकडे गांभीर्याने पाहिल्यास तीं दुणावल्याखेरीज रहाणार नाहीत, म्हणून त्यांच्याकडे खेळकर दृष्टीने बघून जीवन सुखावह करण्यासाठीं मनुष्याला विनोदाची देणगी मिळालेली आहे. विविध प्रकारचे दुःख हा विनोदाचा एकमेव विषय आहे. समाजातील अनिष्ट रूढि आणि संवयी नाहीशा करावयाच्या असतील तर त्यांच्यामधील अनिष्टपणा आणि निरर्थकपणा हा विनोदाच्या साहाय्यानेच समाजापुढे उघडा करून दाखविला पाहिजे. श्रावणी, शिमगा, सोवळेओवळे, निर्जळी एकादशी, धर्मांतर, मृताचे अंत्यसंस्कार इत्यादि विषयांवर विनोदी निबंध लिहून कोल्हटकरांनी हिंदुसमाजातील अनिष्ट आचार, विचार, समजुती ह्यांच्यावर फारच मार्मिक टीका केली आहे. कोल्हटकरांचे हे लिखाण पुरोगामी वाङ्मयाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्या वेळचा सनातनी समाज हा कोल्हटकरांवर ज्या कारणासाठीं चिडला त्याच कारणासाठीं प्रगतीचे शत्रु आज विनोदावर उखडले आहेत. गंभीर तऱ्हेचा हल्ला एकवेळ सहन करतां येतो पण विनोदाच्या मान्याला तोंड देतां येत नाही. प्राण अगदीं गुदमरल्यासारखे होतात आणि कांहीं उपाय चालत नाही. माणसाचा मूर्खपणा विनोदाने जितका उघडा होतो तितका दुसरा कशाने होत नाही, म्हणून मूर्ख लोक विनोदाचे नेहमींच वैरी असतात. विनोद हा ग्राम्य, अश्लील किंवा वीभत्स कधींच असू शकत नाही. तो करणारा माणूस किंवा ऐकणारा माणूस हा ग्राम्य, अश्लील किंवा वीभत्स असतो. ज्यांना निषेध करावयाचा असेल त्यांनीं पाहिजेतर ग्राम्यतेचा, अश्लीलतेचा किंवा वीभत्सपणाचा निषेध करावा, पण 'बड्याचे तेल वांग्यावर' या न्यायाने विनोदाची तरी बदनामी करू नये. विनोदी लेखन हे महाराष्ट्रांत नवीनच असल्याने अद्यापि लेखकवर्ग त्या कलेत कुशल झालेला नाही आणि विनोदाची गंमत अशी आहे की, लेखक पट्टीचा कुशल नसेल तर त्याच्या हातून नेमका विनोद निर्माण व्हावयाच्या ऐवजीं पांचटपणा किंवा अश्लीलताच निर्माण होते. अलीकडच्या बाजूला पांचटपणा

आणि पलीकडच्या वाजूला अश्लीलता अशा अडचणीच्या जागेंत विनोदानें आपले विन्हाड थाटलेलें आहे. 'टांगेवाल्याच्या वायकोच्या अंगावरची मलमल पाहून मळमळ वाटते' हा विनोद नव्हे, हा पांचटपणा आहे. म्युनिसिपालिटींत पाय वर करून मत-प्रदर्शन करणाऱ्या माणसाला, 'पाय खाली करा, मत दिसेल !' असें म्हणणें ही अश्लीलता झाली. पण 'मूकनायका'तील सुंदर पण मुक्याचें सोंग घेतलेल्या विक्रांताबद्दल 'सुंदर चेहऱ्याचा मुका कोणाला आवडत नाही !' असें म्हणणें हें विनोदाचें उदाहरण झालें.

करुण, वीर, वत्सल या रसांच्या सिद्धतेमध्ये कमी-अधिक परिपाक झाला तर लेखकाच्या पदरीं एवढा दोष येत नाही. पण विनोदसाधनाच्या बाबतींत अकुशलतेचें समर्थन करणें शक्य नाही. विनोदाची सिद्धता करतां येत नाही हा विनोदाचा दोष नव्हे-लेखकांचा आहे. वैयक्तिक टीकेमध्ये विनोदाचा उपयोग करण्यात आला तर तो विनोदाचा गुन्हा नसून टीकेचा गुन्हा होय. दाढी करावयाला वस्तुन्याच्या ऐवजीं कुणी तलवार घेतली तर त्या तरवारीला शिव्या देण्यांत काय अर्थ आहे ? विनोदसिद्धीचें शास्त्रीय स्वरूप माहीत नसल्यामुळे अडाणी टीकाकार विनोदावर निष्कारण आग पाखडतात. त्यांना आमचें एवढेंच सांगणे आहे कीं, ग्राम्यतेचा आणि अश्लीलतेचा यभ्रा करून विनोदाला विनाकारण धोपटूं नका. कारण विनोदामुळे मराठी साहित्याचें तेज निःसंशय वाढले आहे आणि समाजाच्या प्रगतीला उपयोगी पडणारें एक परिणामकारक शस्त्र पुरोगामी ललितलेखकांच्या हातीं आज पडलेलें आहे. विनोदाला विरोध करणें हें प्रगतीला विरोध करण्यासारखें आहे.

समाजाच्या प्रगतीला चालना देणारें वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकाला समाजाच्या विविध स्वरूपाचें आणि लेखनकलेचें ज्ञान असून केवळ भागत नाही, तर त्याच्या लेखनामार्गे तत्त्वज्ञानाची स्पष्ट भूमिका असावी लागते. त्याच्या जीवनाला आणि लेखनाला सुसंगत विचारसरणी असणें जरूर असतें. अशी विचारसरणी असेल तरच त्याला आपल्या लेखनावद्दल आत्मविश्वास वाढू लागेल आणि त्याच्या हातून प्रभावी लेखन होत जाईल. साहित्याचा पक्ष हा जनतेचा पक्ष असल्यानें सर्व जनतेला सुखी करण्याचें तत्त्वज्ञान हें त्याच्या जीवितानें तत्त्वज्ञान असावें. जनतेच्या आकांक्षा ह्या त्याच्या आकांक्षा असाव्यात. जनतेच्या चळवळी आणि धडपडी ह्या त्याच्या चळवळी आणि धडपडी असाव्यात. जनतेच्या झगड्यांत त्यानें आत्मीयत्वानें शिरावें. जीवनाचें रहस्य कळवून घ्यावयाचें असेल तर त्यानें त्या जीवनाच्या प्रवाहांत उडी घ्यावयाला पाहिजे. कांटावर वसून दुरून गंमत बघूं नये. जनतेच्या जीवनाशीं आजपर्यंत लेखकवर्ग समरस होऊं शकला नाही. कारण मध्यमवर्गाचें प्रतिनिधित्व त्यांनीं पतकरलें. त्यामुळे त्यांच्या लेखनावद्दल जनतेचा जिव्हाळा वाढूं शकला नाही, आणि जनतेच्या भावनांच्या ताराही त्यांच्या लिखाणानें कधीं कंपित होऊं शकल्या नाहीत. लेखकांनीं ही वर्गीय दृष्टि सोडून जीवकलहांत प्रत्यक्ष झगडणाऱ्या जनतेच्या निशाणा-

खालीं सामील व्हावे आणि क्रांतिकारक नेतृत्वाचीं सूत्रें हातीं ध्यावींत.

आज महाराष्ट्रांतील जनतेची स्थिति वावरल्यासासारखी झाली आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य, हिंदु-मुसलमान असलीं खोटीं भांडणें मध्यमवर्गानें निर्माण करून जीवनाच्या मुख्य झगड्यावावत जनतेची दिशाभूल केलेली आहे. जनतेची राष्ट्रीय एकजूट विसकटून टाकलेली आहे आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यापासून जनतेचें लक्ष चळविलें आहे. अशा तऱ्हेचें जनतेचें विस्कळित झालेलें सामर्थ्य संघटित करून त्याला राष्ट्रीय झगड्याशीं समरस करावयाचें कार्य लेखकांनीं आपल्या अंगावर घेतले पाहिजे, तरच मध्यमवर्गाच्या प्रतिगामी, जातीय आणि धार्मिक राजकारणाचें सामर्थ्य या देशांतून कमी होईल.

अद्यापि देशांत जनतेची संघटना प्रभावी झालेली नाही. तशी ती प्रभावी झाली असती तर धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या भिन्नतेच्या सवयीखालीं देशाची फाळणी करून जनतेला परकीयांच्या दास्यांत चिरकाल टेवण्याचा कट करण्याची कोणाची छातीच झाली नसती. जनतेचें ऐक्य साधण्याच्या कामी धर्म आणि संस्कृतीपेक्षां भाषेचें सामर्थ्य जास्त प्रभावी आहे. भिन्न भाषा असलेल्या एकधर्माच्या लोकांपेक्षा एकभाषा असलेल्या भिन्न धर्माच्या लोकांना एकमेकांबद्दल जास्त आपलेपणा वाटतो. तामीळ भाषा बोलणाऱ्या मद्रासी ब्राह्मणापेक्षा मराठी भाषा बोलणारा मुसलमान, ज्यू किंवा ख्रिस्ती आम्हांला जवळचा वाटतो. एकाच देशांत हजारों वर्षे शेजारीं शेजारीं रहाणाऱ्या आणि तीच भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा पूजेचा धर्म आणि पोपाखाची संस्कृति एकमेकांपासून थोडीशी निराळी असली, तरी स्वातंत्र्यवृक्षाच्या एकाच शीतल छायेत त्यांना निवांतपणें विसावा घेतां येणें शक्य नाही असें म्हणणें हें निव्वळ लुच्चेगिरीचें आहे. भाषा हाच जनतेचा धर्म आहे आणि साहित्य हीच जनतेची संस्कृति आहे. आजच्या राष्ट्रीय लढ्यांत याच धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या संघटित सामर्थ्याचा उपयोग करून घेतां येईल. एक भाषा बोलणारे निरनिराळे प्रांत हेंच हिंदी स्वातंत्र्याचे घटक म्हणून समजावयाला हवेत. म्हणून भाषेच्या निशाणाखालीं जनतेचे ऐक्य संघटित करणें हें त्या त्या भाषेतील आणि प्रांतांतील साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे.

महाराष्ट्रापुरतेंच बोलावयाचें झाल्यास महाराष्ट्राच्या आजच्या भौगोलिक सीमा भाषेच्या दृष्टीनें आंखलेल्या नाहीत. या सीमेपलीकडे राहाणारी यच्चयावत् महाराष्ट्रीय जनता मराठी भाषेच्या छात्राखालीं एकत्रित झाली तरच मराठीचें सामर्थ्य आणि वैभव वाढणार आहे. महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन करण्याच्या योजनेचा आज विचार चाललेला आहे. मुंबई विद्यापीठाप्रमाणें हें विद्यापीठ केवळ परीक्षा घेऊन पदव्या देणारें, इंग्रजी भाषेचें आणि पंडिती विद्येचें स्तोम माजविणारें असें होतां कामा नये. महाराष्ट्र विद्यापीठ हें प्रामुख्यानें मराठी भाषेचें आणि मराठी जनतेचें विद्यापीठ झालें तरच त्याला 'महाराष्ट्र' विद्यापीठ म्हणणें योग्य होईल. आजच्या जगांतील सर्व आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, विद्यासंशोधन ह्यांचा लाभ आणि प्रसार शुद्ध मराठी भाषेमधून यच्चयावत्

समाजाला मिळेल अशी व्यवस्था ह्या विद्यापीठाने करावयाला पाहिजे. देशी भाषेचे आदर्श विद्यापीठ म्हणून हैद्राबाद येथील उस्मानिया विद्यापीठाच्या कामगिरीचे ह्या दृष्टीने अभिनंदन करावयाला पाहिजे. मुंबई विद्यापीठांत सरकारने इंग्रजीचे आणि पंडितांनी संस्कृतांचे बोटें दामटून मराठी भाषेची आजपर्यंत गळचेपी केलेली आहे. आज मराठी भाषेच्या अभ्यासाचा विश्वविद्यालयीन अभ्यासक्रमांत जो कष्टाने प्रवेश झालेला आहे तो सावत्र आईच्या घरांत माहेरपणाला आलेल्या मुलीच्या मुक्कामासारखा आहे. आजपर्यंत मराठी भाषेला न मिळालेले हे सर्व सुख आणि ऐश्वर्य, संपूर्ण मानपानासह महाराष्ट्र विद्यापीठांत मिळावयाला हवे. अखिल महाराष्ट्रांतील प्राथमिक आणि दुय्यम शिक्षणाचे धोरण सरकारच्या ताब्यांत न रहातां, त्यावर महाराष्ट्र विद्यापीठाची हुकमत राहावयाला पाहिजे तरच आरंभापासून अखेरपर्यंतच्या शिक्षणामध्ये मराठी भाषेला योग्य तें महत्त्व राहिल. गेल्या अडुसष्ट वर्षांत मराठी भाषेची आणि साहित्याची जी वाढ झाली तिच्या शतपट वाढ महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन झाले तर दोन तपांच्या आंत होईल यांत विलकूल संशय नाही. म्हणून महाराष्ट्रांतील सर्व पुरोगामी साहित्यिकांनी महाराष्ट्र विद्यापीठाची योजना लवकर फलद्रूप करण्यासाठी आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करावयाला हवी.

जनतेच्या प्रगतीची आणि मराठी भाषेच्या भविष्यकालीन वैभवाची ही सुखस्वप्ने खरी होण्याआधी प्रस्तुत युद्धाच्या महासंकटांतून मानवजात सुरक्षितपणे पार पडली पाहिजे.

गेलें महायुद्ध हें आधुनिक जगांतील शेवटचें युद्ध समजलें जात होतें. तथापि, युद्धानें युद्ध थांबत नाही हेंच सिद्ध झालें. गेल्या महायुद्धापेक्षाही घातक असे हें रुद्रयुद्ध पुन्हां सुरू झालें आहे. किंबहुना पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात त्याप्रमाणें १९१४ सालीं जगांत युद्ध सुरू झालें आहे तें अद्यापि थांबलेच नाही. ह्या युद्धामधून अखिल मानवजातीच्या शाश्वत सुखाची कांहीं योजना प्रकट होईल अशी चिन्हें अद्यापि तरी कांहीं दिसून येत नाहीत. सध्याचें युद्ध हें मानवजातीच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि जगांतील लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी आहे असे म्हणतात. तसे या युद्धाचें पर्यवसान अखेर तरी व्हावें असेच आम्हां स्वातंत्र्यप्रेमी मंडळींचें म्हणणें आहे. युद्धाचा आरंभ ज्या स्वरूपांत झाला तो कांहीं भिन्न विचारसरणीमधील झगडा नव्हता. जित जगावर कोणी राज्य करावें ह्या महत्वाकांक्षेच्या पोटीं दोन प्रबळ जेत्यांमध्ये सुरू झालेले हें भांडण आहे. हुकूमशाही आणि साम्राज्यशाही ह्यांमधील हा प्राणघातक तंटा आहे. दोघांचीं नांवें भिन्न असलीं तरी आमच्या दृष्टीने विचारसरणी एकच आहे. चालू युद्ध हें भिन्न सैन्यांमधलें युद्ध आहे. भिन्न विचारसरणींमधील याहीपेक्षां भीषण युद्ध अद्यापि जगामध्ये व्हावयाचें आहे. मानवतेच्या स्वातंत्र्यासाठी जर हें युद्ध खरोखरच असेल, तर अटलांटिक महासागराच्या मध्यभागी मानवजातीच्या स्वातंत्र्याची जी सनद लिहिली गेली, तिच्यामध्ये

दीडशें वर्षे गुलामगिरींत पिचत पडलेल्या ह्या अभागी देशाचा उर्ध्व कां करण्यांत आला नाही ? तथापि जर्मन लोकांनी ज्या राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य हरण केलें त्या राष्ट्रांच्या मुक्ततेसाठींच ती सनद लिहिली गेली असल्यानें इंग्रजांनीं ज्या राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य घेतलें त्या राष्ट्रांच्या मुक्ततेचा प्रश्न त्या वेळीं उद्भवणें शक्य नव्हतें असें म्हणतात. ज्याचें हात कोपरापर्यंत बरबटले आहेत त्यानें न्यायाच्या गोष्टी करू नयेत असें वचन आहे. दुसऱ्याचें पारतंत्र्य कायम ठेवणाऱ्या राष्ट्राला मानवजातीच्या स्वातंत्र्याविषयीं वलगना करतां यावयाच्या नाहीत. जोपर्यंत एक राष्ट्र ह्या पृथ्वीतलावर गुलाम म्हणून राहिल तोपर्यंत जगांत खरी लोकशाही प्रस्थापित होणें शक्य नाही. चाळीस कोटि लोकांचें हें बलाढ्य राष्ट्र निःशस्त्र करून शेळ्यामैढ्यांप्रमाणें ठेवणाऱ्या साम्राज्यशाहीला एक दिवस भयंकर पश्चात्तापाची पाळी आल्यावांचून राहाणार नाही असें फिरोजशाहा मेथा ह्यांनीं मार्गें तळमळून सांगितलें आहे ! साम्राज्यशाहीची आज जी धुळधाण उडालेली दिसत आहे, तो हा चाळीस कोटि जिवांचा तळतळाट तिला भोवतो आहे हें तिनें लक्षांत ठेवावें. चाळीस कोटि जीव आज स्वतंत्र झाले तर शूर वीर रशियन लोकांप्रमाणें ते देशाच्याच काय पण जगाच्या स्वातंत्र्यासाठीं आपल्या छातीचें ' स्टॅलिनग्राड ' केल्यावांचून राहाणार नाहीत. जगांत खरी लोकशाही प्रस्थापित झाल्याशिवाय देश स्वतंत्र होणार नाही आणि देश स्वतंत्र झाल्याशिवाय शास्त्रें, कला, भाषा, साहित्य इत्यादि मानवी जीवनाच्या सुखसाधनांचा उत्कर्ष होणार नाही

साहित्यिक हे स्वातंत्र्याचे भाट आहेत. जगाच्या आरंभापासून स्वातंत्र्याचीं जयगीतें गाऊन मानवी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची ज्योत आजपर्यंत त्यांनींच जिवंत ठेवलेली आहे. तथापि, भांडवलशाही राष्ट्रांत आज साहित्यिक स्वतंत्र नाहीत. जुलमी कायद्याखालीं त्यांची प्रतिभा चिरडली गेली आहे. रावणाच्या राज्यांत तेहतीस कोटि देव गुलाम झाले आणि ब्रह्मदेवाला गाढवे हाकण्याची पाळी आली, तशी भांडवलशाहीच्या जुलमाखालीं जातिवंत साहित्यिकांना गाढवें हाकण्याखेरीज दुसरें कांहींही करण्याची परवानगी मिळत नाही. नुसतें खरें बोलावयाची देखील आज साहित्यिकांना बंदी झालेली आहे. जे जुलमी राक्षस मानवतेला शतकानुशतके दास्यांत ठेवूं पहातात, त्या राक्षसांच्या विरुद्ध एक अक्षरही उच्चारण्याची त्या देशांतल्या साहित्यिकांना मुभा नाही. भाषणस्वातंत्र्य आणि लेखनस्वातंत्र्य हा नागरिकस्वातंत्र्याचा पाया आहे. ह्या पायावरच राजकीय स्वातंत्र्याचें जीवनें उभारलेलें असतें. हें भाषण आणि लेखनस्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं लेखकांनीं आपलें सर्वस्व पणाला लावलें पाहिजे.

For this did God contrive the human brain,

For this our sailors face the awful sea,

For this boys perish on the Libyan plain,

That thought be sacred and that speech be free !

भाषणस्वातंत्र्याच्या एका आंगल पुरस्कर्त्याचे हे ताजे उद्गार सर्वांना मार्गदर्शक

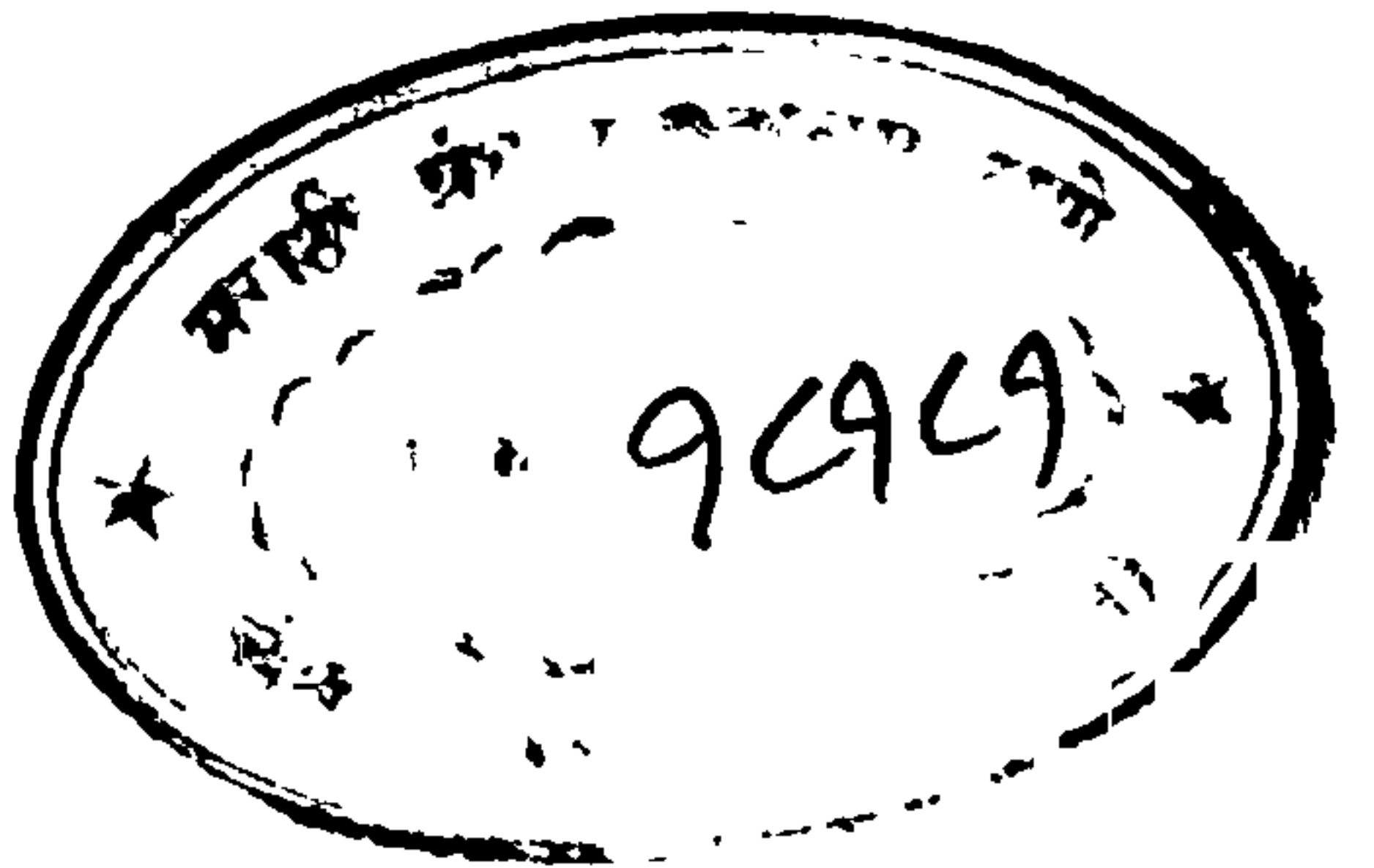
होण्यासारखे आहेत.

स्वार्थ, सत्तालोभ, वर्णवर्चस्व, जुलूम, दास्य ह्या मानवजातीच्या शत्रूंचा ह्या युद्धांत निःपात झाला तर समतेच्या, शांततेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या भूमिकेवर उद्याच्या जगाची पुनर्घटना करतांना जी 'मानवतेची सनद' लिहावी लागेल ती लिहिण्यासाठीं मुत्सद्दी, सेनापति किंवा व्यापारी यांना न बोलावतां जगांतील साहित्यिक महात्म्यांनाच पाचारण करावें लागेल. बंदुकीनें युद्धे होत असलीं तरी तीं लेखणीनेंच निस्तरावीं लागतात. ही मानवतेची सनद अटलांटिक महासागरांतल्या सनदेपेक्षां अधिक उदात्त पातळीवर लिहिली जाईल. ह्या सनदेत गोरा आणि काळा, आर्य आणि अनार्य, जेता आणि जित, मालक आणि गुलाम, श्रीमंत आणि गरीब अशा अन्यायमूलक भेदांवर जगाची आणि समाजाची झालेली घटना रद्द करण्यांत येईल आणि मानवजातीच्या शाश्वत स्वातंत्र्याची ग्वाही पुकारण्यांत येईल.

आज महाराष्ट्राचे प्रमुख साहित्यिक येथें जमलेले आहेत. उद्यां लिहिल्या जाणाऱ्या या मानवतेच्या सनदेचा पुरस्कार करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. हिंदी जनतेच्या वतीनें गर्जना करून त्यांनीं जगाला सांगितलें पाहिजे कीं, "चाळीस कोटि लोकांचा हा प्रचंड देश ह्यापुढे एक क्षणभरही पारतंत्र्यांत रहाण्यास तयार नाही. आमचें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं आणि राखण्यासाठीं आम्हीं आमचें सर्वस्व धुळीला मिळवूं ! आणि आम्हीं स्वतंत्र झालों तरच बाकीचें जग स्वतंत्र होईल हें पक्कें लक्ष्यांत ठेवा !"

REFBK-0018181

शरणी प्रिय संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प.
पत्रांक ७८६८४ वि: वि. वि. वि.
क्रमांक ३२६२ नो: वि: ३२-३५२

पहिला खंड समाप्त

दुसऱ्या खंडामध्ये पुढील साहित्यिकांच्या
अध्यक्षीय भाषणांचा समावेश करण्यात आला आहे.

॥ श्री. म. माटे । भा. वि. वरेरकर । ग. त्र्यं. माडखोलकर । न. र. फाटक ।
शं. द. जावडेकर । य. दि. पेंडरकर । अ. का. प्रियोळकर । कृ. पां. कुलकर्णी ।
वि. द. घाटे । लक्ष्मणशास्त्री जोशी । शं. दा. पेंडसे । अनंत काणेकर ।
आ. रा. देशपांडे । श्री. के. क्षीरसागर । रा. श्री. जोग । कुसुमावती देशपांडे ।
न. वि. गाडगीळ । वि. वा. शिखाडकर ॥

दोन्ही खंडांची सूची दुसऱ्या खंडाच्या शेवटी देण्यात आली आहे.